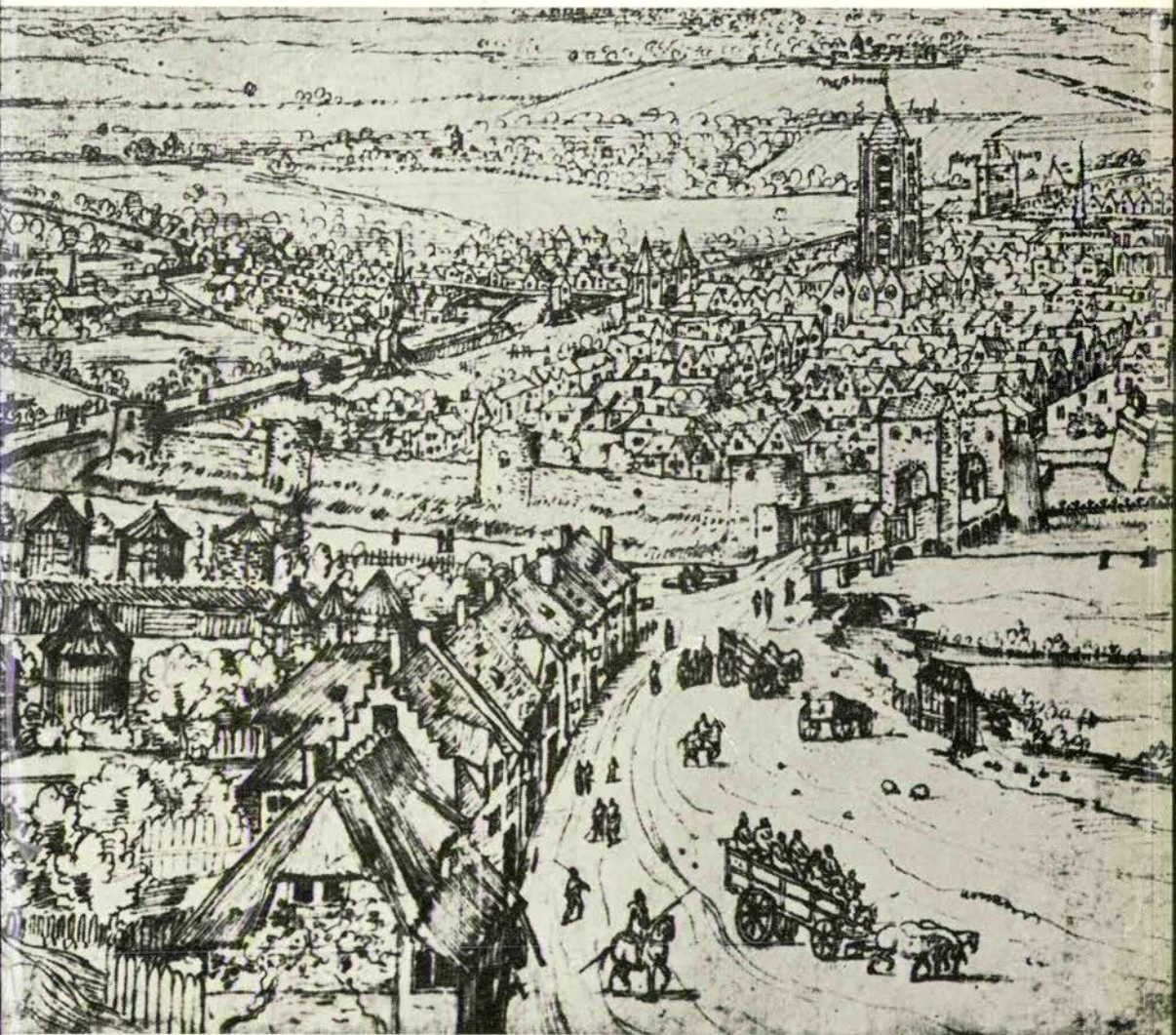

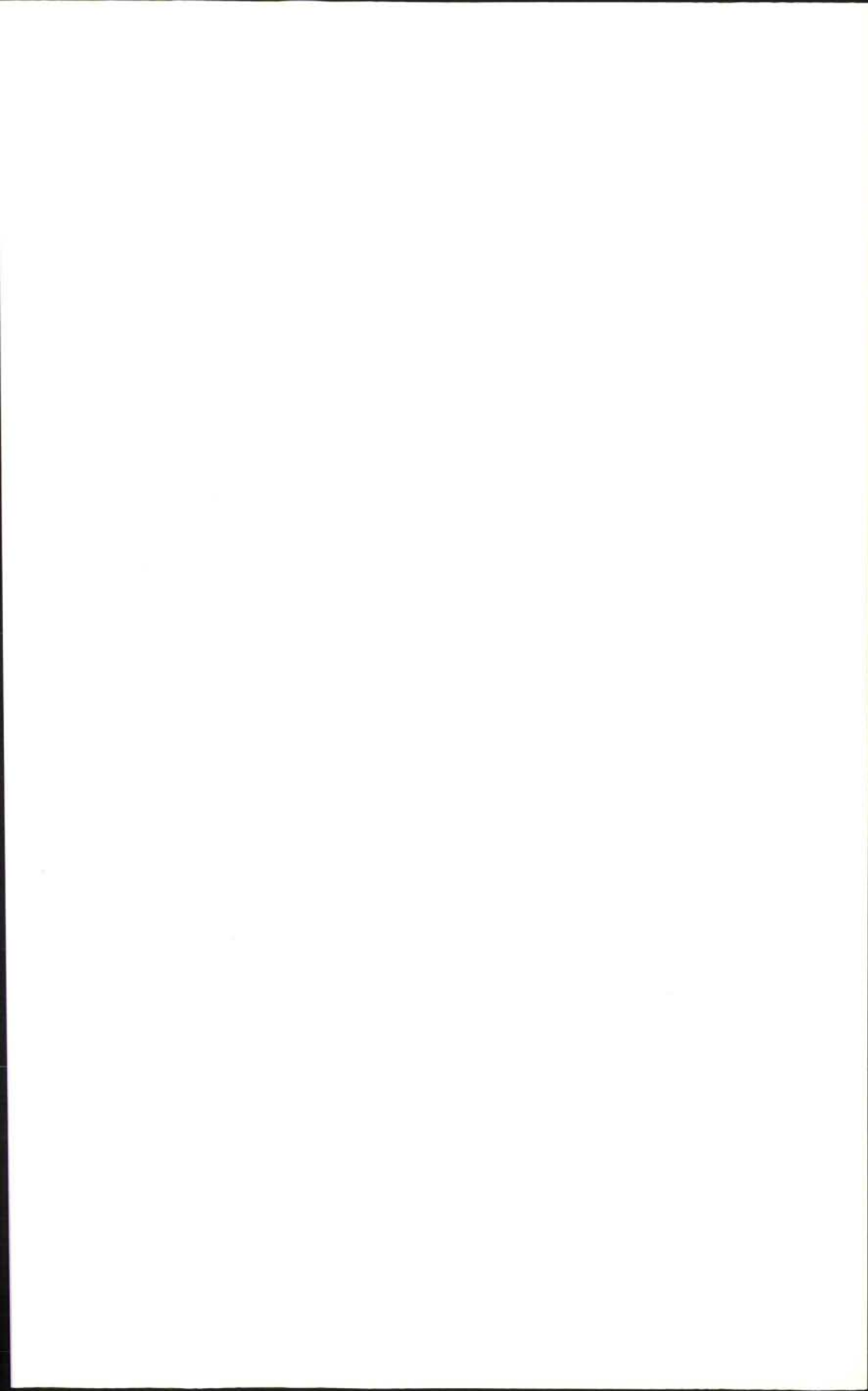
jaarboek oud utrecht 1972

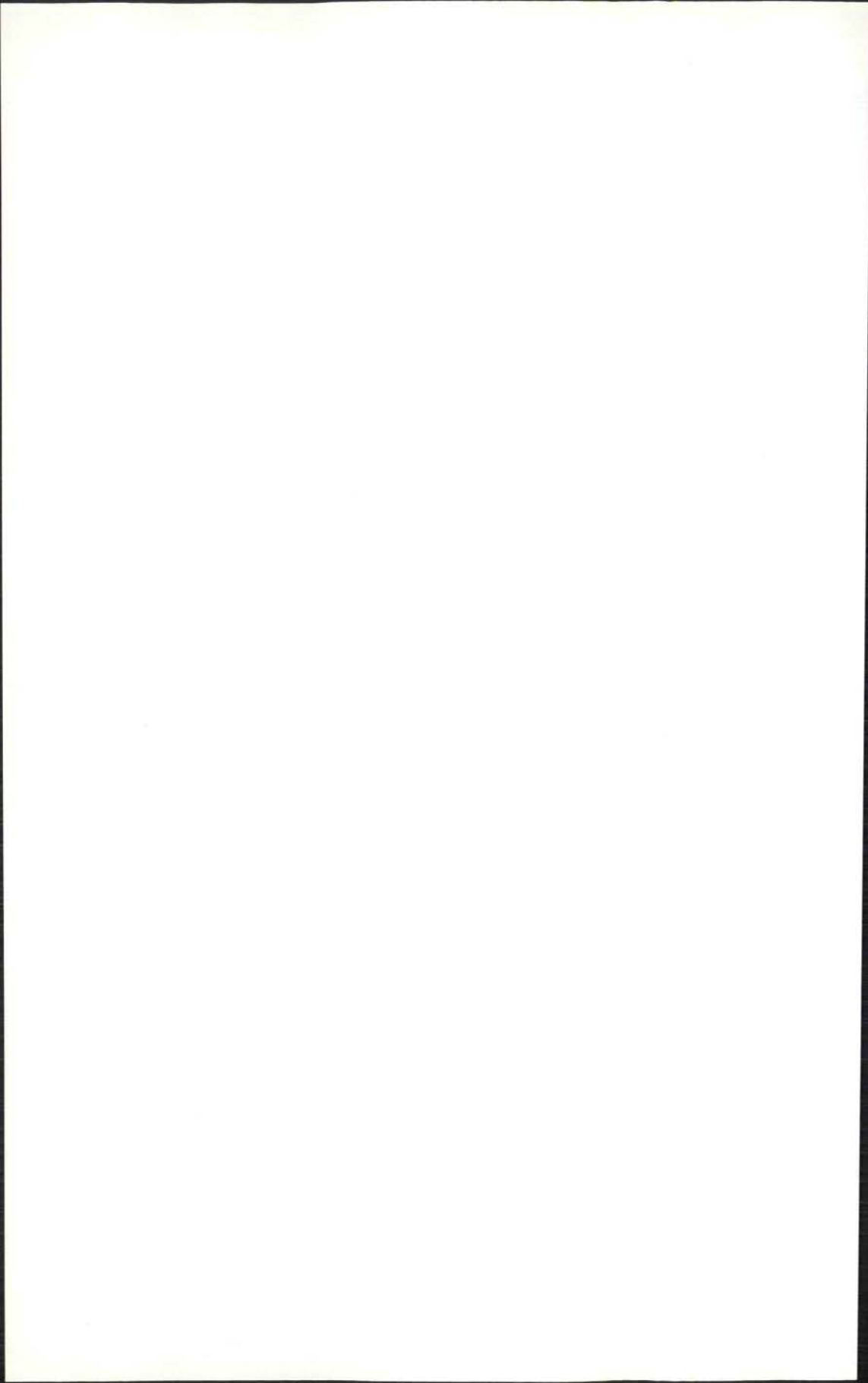
utrecht 850 jaar stadsrecht

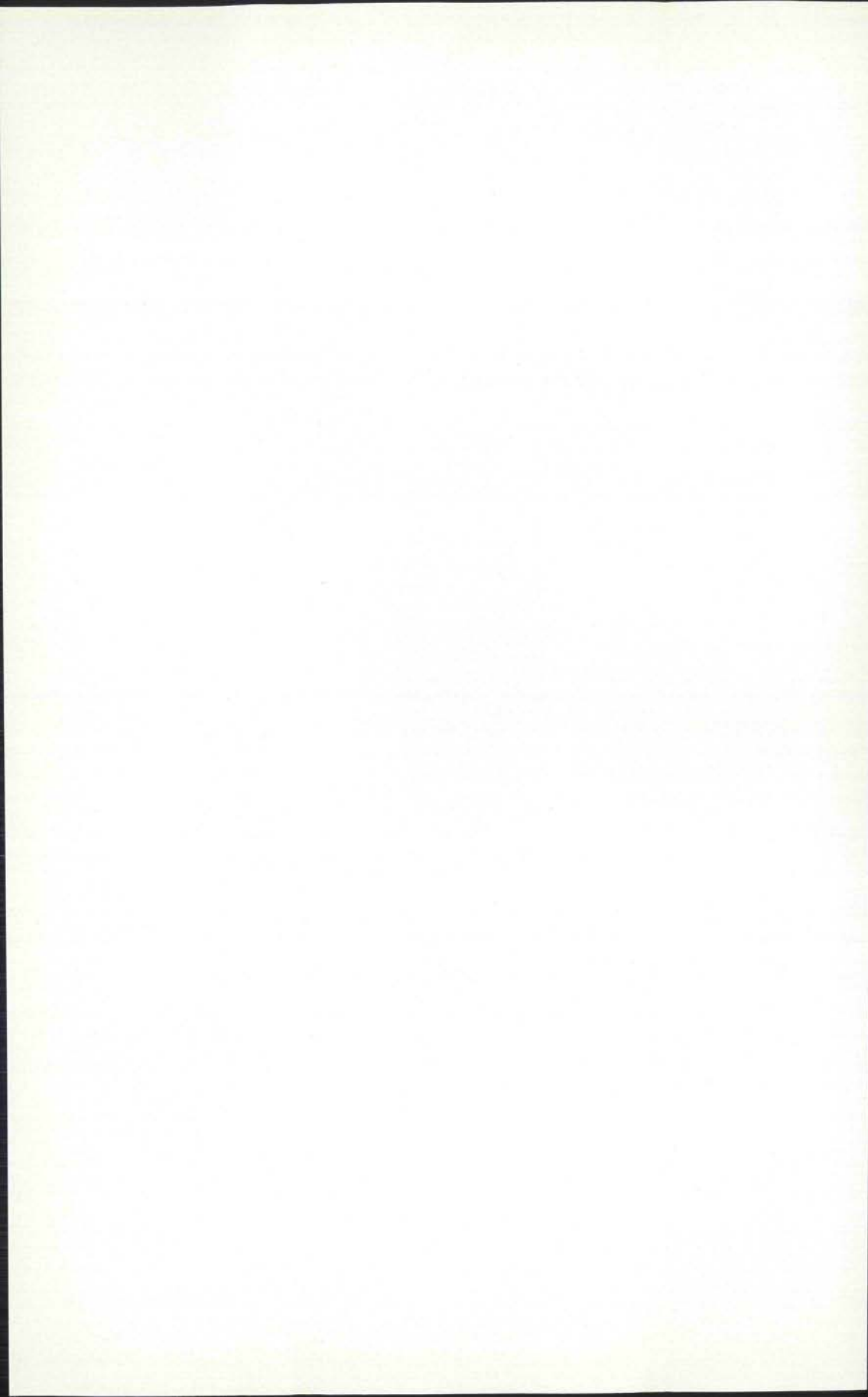
uitgave: vereniging oud utrecht

JAARBOEK OUD UTRECHT 1972

jaarboek oud utrecht 1972

utrecht 850 jaar stadsrecht

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

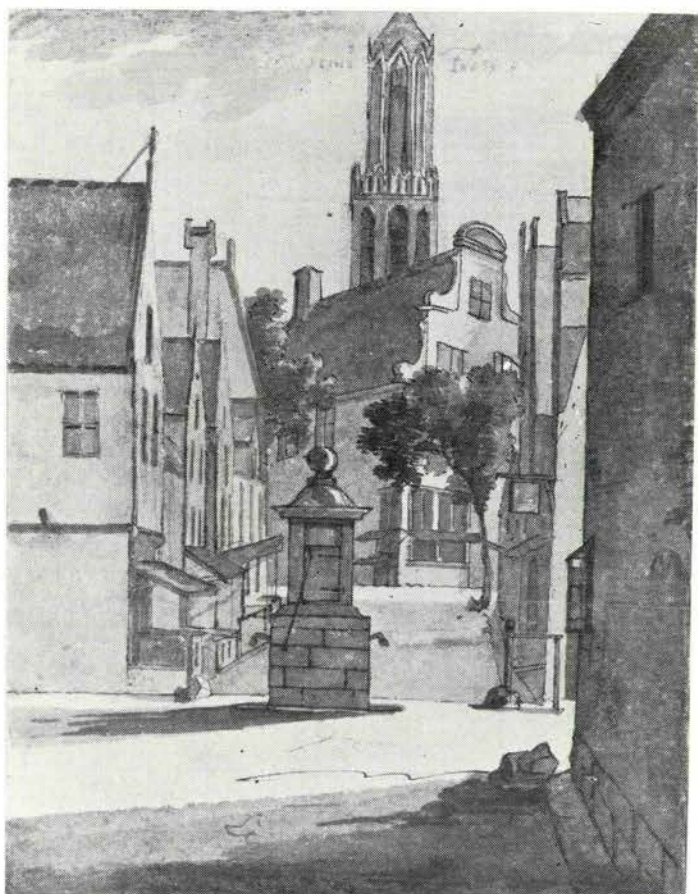
onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

uitgave:

De Vereniging Oud-Utrecht 1972

Inhoud

	Ter inleiding	7
12e eeuw	Dr. J. E. A. L. Struick, Het recht van Trecht	9
13e eeuw	Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, Het Sticht in de 13e eeuw: een historiografisch probleem	38
14e eeuw	Dr. C. A. Rutgers, Stad en Staten. De bijdrage van de stad Utrecht tot de definitieve vorming van de Staten van Utrecht	55
15e eeuw	Drs. D. A. Berents, Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw	78
16e eeuw	Drs. C. A. van Kalveen, De gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis	93
17e eeuw	Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht, Utrecht in de 17e eeuw: architectonische en stedenbouwkundige aspecten	115
18e eeuw	A. Graafhuis, Kaleidoscoop van een eeuw	144
19e eeuw	Dr. C. Offringa, Burgerzin en wetenschap: een eerste aanzet tot milieubeheer in Utrecht	164
20e eeuw	R. Blijstra, Utrecht in de 20e eeuw	188
	William D. Kuik, Gezichten op Utrecht	214

Utrecht in de 17e eeuw.

A. Rosemale, ca. 1680, de Hardebollensteeg. Gem. Archief Utrecht, top. atlas E r 5.1 (foto K.H.J. Utrecht).

(zie art. Werkgroep K.H.J., pag. 141).

Ter inleiding

Acht en een halve eeuw geleden heeft Utrecht een grondige en beslissende verandering ondergaan: formeel maar ook feitelijk werd de eeuwen oude stad bij speciaal keizerlijk besluit van nederige nederzetting tot stad verheven. Los gemaakt uit het platteland als een duidelijke eenheid trad Utrecht naar buiten op als een belangrijke handelsplaats nauwkeurig tegen de horizon aangeduid door de zware wallen. Naar binnen toe versterkte deze gunstverlening van keizer en landsheer de innerlijke politieke band, schiep een hechte sociale groep en noodzaakte de burgers zich militair te organiseren, dit alles op grond van de economische bloei van een toen al welvarende koopmansstad. Sindsdien hebben de Utrechters niet omgezien maar voortvarend door voorspoed en tegenslag heen, tijdens perioden van dynamische ontwikkelingen of van slappe slaperigheid, de steeds opgaande weg verder vervolgd. Van deze grootse ontwikkeling door 850 jaren een beeld te geven, leek het bestuur van de vereniging „Oud-Utrecht” de beste wijze een eerbewijs te brengen aan de vele burgers van Utrecht die hun beste krachten gaven om de stad, hun stad groot te maken.

Voor dit doel zijn een aantal schrijvers bereid gevonden om ieder de stad Utrecht in een bepaald opzicht te karakteriseren in één eeuw uit de lange levensloop. De betekenis van de bevestiging van het stadsrecht in 1122 wordt in haar politieke en sociale samenhang geschetst door dr. J. E. A. L. Struick met de verdere ontwikkeling en de ruimtelijke evolutie, die rechtstreekse gevolgen waren van dit eerste belangrijke privilege. Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz behandelt de gebeurtenissen van de 14e eeuw in verband met de kronieken van Melis Stoke en Johan de Beka. Over het aandeel dat de stad Utrecht had in de vorming van een eigen bestuur van de Staten tijdens de 14e eeuw schrijft dr. C. A. Rutgers. De sociale verhoudingen tijdens de 15e eeuw zijn het onderwerp van drs. D. A. Berents. Aan de gildenbeweging tijdens het begin van de 16e eeuw, die in de troebelen van 1525 een dramatische ontknoping kreeg, is het artikel gewijd van drs. C. A. van Kalveen. Een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. te Utrecht o.l.v. dr. ir. C. L. Temminck Groll verdiept zich in de bouwkundige ontwikkeling en andere aspecten van stedelijk leven tijdens de Gouden Eeuw. Een vogelvlucht-perspectief over de veelzijdige gebeurtenissen van de achttiende eeuw biedt A. Graafhuis. Het ontluiken van de zorg voor de volksgezondheid is het thema, dat dr. C. Offringa geeft in het kader van de sociale verhoudingen tijdens de 19e

eeuw. Tenslotte ontvouwt R. Blijstra het perspectief van de stedenbouwkundige ontwikkeling van Utrecht in onze 20e eeuw.

Aan deze bloemlezing van historisch proza kan de redactie tot zijn dubbele vreugde en dankbaarheid de lyrische noot toevoegen van William D. Kuik, graficus en schrijver, die de geïllustreerde „Gezichten op Utrecht”, welke van zijn hand zullen verschijnen toelicht als aankondiging van de feestgave die dit jaar aan de leden ter beschikking wordt gesteld tegen een bijdrage in de kosten. Met deze bijzondere bundel hoopt de redactie bij te dragen tot een waardige viering van deze beslissende datum in de Utrechtse historie en de leden mee te kunnen nemen op een tocht door de lange weg die onze stad aflegde van ontluikende handelsnederzetting tot de landelijk voorbeeldige bloei van Groot-Utrecht. Wegens de vroege verschijningsdatum konden de kroniek 1971, het jaarverslag en de ledenlijst nog niet worden opgenomen.

Het recht van Trecht

J. E. A. L. Struick

Aan de levenskrachtig gebleken handelsnederzetting Utrecht gaf 850 jaar geleden keizer Hendrik V door zijn hoge bescherming de mogelijkheden zich verder uit te breiden dankzij zijn bevestiging van de stedelijke rechten, die verleend waren door de stadsheer bisschop Godebald.¹⁾ Dit voorrecht gaf evenmin als de toezegging van bisschop Godebald het leven aan een nieuwe nederzetting; wel legde de keizerlijke gunst een soliede basis waarop moeizaam en in lange jaren het imposante bouwwerk van de Middeleeuwse stad is gebouwd en de grondslag van een stedelijke gemeenschap, die nog heden een bloeiend bestaan voortzet. Door dit feit was de nederzetting een echte stad geworden. Herdenking van deze heugelijke gebeurtenis is duidelijk een verplicht bewijs van dank aan de talloze burgers en inwoners, die onze stad hebben groot gemaakt. Een duidelijke zaak. Minder duidelijk is de inhoud en de betekenis van wat wij nu precies gaan herdenken. Deze bladzijden zullen een poging inhouden een bevredigend antwoord te geven op de vraag wat „het stadsrecht” nu precies inhield.

De gegevens over deze ontstaansperiode zijn schaars, hoe waardevol de enkele vermelde feiten ook zijn. Bovendien bestaan er gelukkig zijdelingse aanwijzingen hoe de ontwikkeling binnen en buiten Utrecht zich heeft voltrokken: een vooral voorzichtig gebruik van de bronnen geeft een boeiend beeld. Deze voorzichtigheid heeft helaas vaak geleden onder de weetgierigheid, onder de zucht feiten te verhalen, die op geen enkele bron teruggaan. Zo aantrekkelijk is de wordingsgeschiedenis in de 12e eeuw, dat dit dun-begroeide terrein van naspeuring zo langzamerhand een platgetreden gebied is geworden, waar vele geschiedvorsers hebben rondgewandeld, geleid door de zeldzame richtingborden of - tot schade van de duidelijkheid - hebben rondgedwaald aan de hand van aanwijzingen die met meer fantasie dan waarheidsliefde door hen zelf werden neergezet. Het is een dwingende eis deze historische lusthof van de 12e eeuw te zuiveren van het gepote onkruid en omzichtig de landmijnen te verwijderen, waarop een onderzoek kapot kan springen. De tuin der geschiedschrijving over 12e eeuws Utrecht zit inderdaad vol valkuilen en putten: het zou onbillijk zijn de nijvere navorsers hun halve waarheden helemaal te verwijten. Gelukkig is het altijd mogelijk de veelvuldig opgediende

*) De titel is te danken aan de vondst van P. van Daal, Gemeentelijk Archief, Utrecht.
1) Bevestiging van het Stadsrecht, 2 juni 1122, Oorkondenboek Sticht Utrecht (O.B.U.), I, nr. 308.

feiten en aanduidingen opnieuw naast elkaar te plaatsen tegen een breder achtergrond dan het plaatselijke en zelfs dan het landelijke gebeuren. Verder kan het resultaat van een intense bestudering van de stadsgeschiedenis gedurende de laatste tientallen jaren ²⁾ gebruikt worden.

Het begin van de handelsnederzetting Utrecht, die gelegen was bij de Buurkerk, gaat terug tot de vroege 10e eeuw, wanneer de beëindiging van de verwoestende Noormannentochten en het herstel van het rijksgeszag een veilig bestaan waarborgen. Onze streken, die tezamen de delta van Maas en Rijn vormden, waren nog woeste dunbevolkte gebieden, zoals trouwens het merendeel van Westeuropa. Armoedige en dicht beboste streken in het oosten en eindeloze moerassen in de lager gelegen westelijke delen bepaalden tezamen het karakter van bewoning en grondgebruik. Slechts hier en daar konden moeizaam open plekjes bouwgrond een schrale oogst opbrengen. De smalle kleistroken langs de rivieren gaven wel een kans op grazige weiden en weelderige akkers. Zulke stromen waren er veel, vooral in het drassige land naar de kust toe. Zo schonk het water levenbrengend eten en drinken. Maar niet altijd: veelvuldig zweepten stormen het zeewater diep het land in, of deed de smeltende voorjaars sneeuw de rivieren zwellen; dan liepen de onbedijkte landen onder water, zodat mensen en vee verdronken. „Op 26 mei (1173) volgde de grootste watersnood, die een hevige kracht ontketende zoals niemand uit Utrecht ooit had gezien. Alle burgers werden met schrik vervuld over de ontvolking van het platteland. Vergeefs probeerde men in angst en beven met schrik en bange verwachtingen de stroom met dammen te keren. Het scheelde niet veel of de stad Utrecht was niet blijven bestaan omdat het gevaar zo lang aanhield en zulke omvang aannam. Maar na drie dagen daalde het water langzaam door de barmhartigheid van God en de stroom keerde terug in zijn bedding”.³⁾ Hongersnoden en epidemieën volgden onafwendbaar op dergelijke rampen.

De onveiligheid door de veelvuldige oorlogen was een andere plaag. Dubbel waardevol waren de wijkplaatsen, waarvan de nederzetting Utrecht er één was. Reden van ontstaan waren immers de natuurlijke hoogten van Domplein en Buurkerkhof, waar reeds de Romeinen eeuwen geleden de bescherming tegen het water door kunstmatige ophoging hadden gegarandeerd. Vanaf deze terpen konden de Utrechtse angstig maar voorlopig veilig uitkijken over „het ontvolkte platteland”.

Op het Domplein lag bovendien de burcht van de bisschop, die omstreeks 920 door bisschop Balderik was herbouwd na de Noormannentijd. Een veilige wijkplaats maar ook een politiek en cultureel centrum, een nederzetting van consumenten, die begunstigd werd door het rijksgeszag waarvan de bisschop-stadsheer de plaatselijke en landelijke vertegenwoordiger was. Deze plaats, deze bisschoppelijke „civitas”, nederzetting, trok de handel tot zich

2) In de veelheid van bronnenuitgaven en literatuur kunnen hier alleen dankbaar vermeld worden de Elenchus fontium historiae urbanae, I. Leiden, 1967, een onschatbare bloemlezing van stedelijke geschiedbronnen en de monumentale, baanbrekende werken van E. Ennen, Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn, 1953, en H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter, 2e dr., Keulen, 1965.

3) Annales Egmundenses, W. H. G., 3e S., nr. 61, (1933), p. 181.

door de ligging aan de belangrijke verkeersweg van de Rijn. De economie werd bevorderd door de bisschoppelijke muntslag, die de keizer in 936 schonk⁴⁾ en in 975 door de riviertoel van Muiden, de voorhaven van Utrecht.⁵⁾

Voor het ontstaan van het burgerlijke Utrecht is de aanwezigheid van deze bisschopsburcht bepalend geweest; alleen de aanwezigheid van dergelijke centra van consumenten en van bestuurders heeft in Westeuropa het ontstaan van steden mogelijk gemaakt. Waar geen versterkte kern bestond, verdwenen de handelsnederzettingen weer na korte of lange tijd, wegens het gebrek aan levenskansen.⁶⁾ Sterker dan in andere plaatsen was de waarde van de residentie van de bisschop, vertegenwoordiger van zijn keizerlijke meester, die bij de Dom zijn eigen keizerlijk paleis bezat; de bisschop was kerkvorst, maar ook heerser over een groot territorium tussen de zee kust en de IJsselstreken. Bovendien lagen de centrale organen van zijn geestelijk en wereldlijk bestuur in de omgeving, bemand door vooraanstaande geestelijken en door zijn „ministerialen” of dienstlieden, de van oorsprong onvrije ridders van zijn hofhouding. Begunstigd door de uitbreiding van zijn landsheerlijke macht had bisschop Bernold, 1027-1054, de Domburcht uitgebreid met twee kapittel-immuniteiten en een rijke Benedictijner abdij. Een generatie later werd omstreeks 1085 dit kruisvormige complex van geestelijke nederzettingen voltooid door de immuniteit van St. Marie.

Inmiddels was een nederzetting van kooplieden en handwerkers ontstaan op de westelijker terp rond de Buurkerk. Deze „vicus”, de gangbare term voor een handelsnederzetting, onderscheidde zich van andere vici juist door de waardevolle nabijheid van de bisschoppelijke burcht. De naam veranderde in de 10e eeuw van „vicus” in „portus”, van „wijk” of „straat” in „nederzetting”, „haven”, of „stad”. Voor Utrecht is de oudste vermelding in 1006 te vinden, wanneer een laatste inval van Noormannen aanleiding is voor de inwoners hun nederzetting te verlaten en een veilig heenkomen te zoeken in het bisschoppelijke kasteel.⁷⁾

Wat weten we van deze nederzetting? Bitter weinig, eigenlijk niet meer dan de ligging ten westen van de Domburcht. De betekenis voor de handel blijkt uit de vermelding van Utrechter kooplieden in het toltarief van Koblenz,⁸⁾ c.1070 naast Vlaamse en Maaslandse handelaars. Utrecht staat door dit stuk te boek als één van de oudste handelsplaatsen in Nederland naast Bommel, Heerwaarden, Tiel en Deventer.

Behalve deze wijk, „vicus”, was er nog een andere van vroeger datum. Van deze nederzetting kennen wij zelfs niet eens de ligging. Eerst de feiten: de naam Oudwijk komt voor het eerst in 1165 voor als de aanduiding van de Stevensabdij⁹⁾ aan de vroegere Vecht bij de tegenwoordige straat Oudwijk. Dit

4) O.B.U., I, nr. 101.

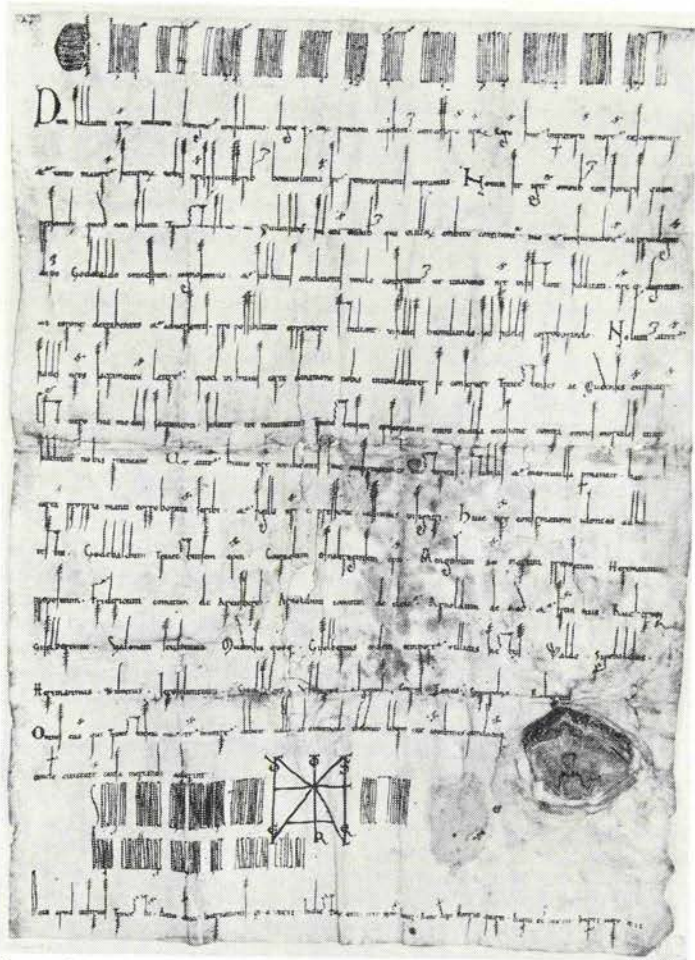
5) O.B.U., I, nrs. 134-136.

6) W. Schlesinger, Über mitteleuropäischen Städtelandschaften der Frühzeit, Die Stadt des Mittelalters, I, Darmstadt, 1969, p. 248.

7) Alpertus van Metz, De diversitate temporum, M.G. SS, IV, 1, 8.

8) Hansisches Urkundenbuch, I, p. 3; de datering op c. 1070 is van J. F. Niermeyer, Algemene Geschiedenis van de Nederlanden, II, p. 192.

9) O.B.U., I, nr. 442.

Bevestiging van het stadsrecht van Utrecht door keizer Hendrik V, 2 juni 1122, Oorkondenboek Sticht Utrecht, I, nr. 308.

Benedictijner vrouwenklooster was in 1131 door Machtildis, de vrouw van burggraaf Arnold, gesticht. Verder bestond er een terrein „St. Jans Oudwijk”, een eigendom van het kapittel van St. Jan, dat binnen de wal gelegen was. Tenslotte was er het „Oudwijkerveld” buiten de stadsgracht, waarin aan de uiterste oostgrens de al genoemde abdij gelegen was. Tot zover de vaststaande gegevens: er is kennelijk een naamsverschuiving geweest van een Oudwijk, dwz. een vroege nederzetting, die misschien maar uit één straat bestond, naar een Oudwijkerveld en een abdij Oudwijk. Eerlijk gezegd weten wij dus niets. Graag zou ik het bij dit bewijs van onwetenheid laten wanneer niet enige misvattingen bestonden, waarvan noodzakelijkerwijs iets moet worden gezegd.

N. B. Tenhaeff bracht dit Oudwijk voor het voetlicht als de kern van de oorspronkelijke 7e eeuwse bisschopsresidentie en de plaats van de St. Maar-

tenskathedraal van Willibrord¹⁰⁾ in een poging de berucht geworden kathedraalkwestie op te lossen. Dit dubbele probleem, waar de oudste St. Maartenskerk lag en hoe de verhouding was tot de Salvatorkerk, wil ik hier laten rusten al is het laatste woord er nog niet over gesproken.¹¹⁾ Terzake is alleen van belang de merkwaardige hypothese van Tenhaeff, die een Karolingisch „Vetus Traiectum”, Oud-Utrecht, verbindt met de eveneens Karolingische „vicus” op het spoor van Oppermann¹²⁾ volgens de formule: „Vicus Traiectum + *vetus* Traiectum = *vetus vicus* = Oudwijk.¹³⁾ Om met Jongkees te spreken: „hierbij past slechts een uitroepeten!”¹⁴⁾ Jongkees toont overtuigend aan dat *vetus Traiectum* een gebruik is geweest in de Karolingische kanselarij, zoiets als: er bestaat een eerbiedwaardige, oude nederzetting, die wij, kanselier en schrijvers, daarom het oude Utrecht noemen; de vicus Traiectum kennen wij al. Wat moeten wij verder met Oudwijk? Niets: wij kennen alleen het bestaan van een vicus, een wijk-nederzetting, die ouder geweest moet zijn dan de wijk ten westen van de Domburcht en die ergens, waar weten wij niet, ten oosten van de hoofdstroom van de Rijn heeft gelegen. Aarzelend kan verondersteld worden dat de Karolingische „*vetus vicus*”, Oudwijk, gelegen kan hebben aan de Vecht op de plaats waar later het klooster Oudwijk de naam van de verdwenen nederzetting overnam.

Hiermee is al een ander stel van merendeels onoplosbare problemen aangept, de kwestie hoe de Rijn of beter de vele Rijntakken door en langs Utrecht hebben gelopen.¹⁴⁾ Utrecht heeft zijn ontstaan en verdere opbloei in belangrijke mate te wijten aan de bereikbaarheid die in de Middeleeuwen vrijwel uitsluitend aan de wateren te danken was dwz. aan de Rijn in zijn vele vertakkingen. Het is daarom een uiterst belangrijke kwestie om vast te stellen hoe de Rijn gelopen heeft. Een gewichtige vraag, maar ook een moeilijk probleem, waar vele onderzoekers hun tanden op stuk hebben gebeten, vooral omdat gezocht werd naar iets wat er niet was. Tot in de dertiende eeuw waren de Rijn en de verschillende takken, m.n. de Vecht, onbedijkt en stonden in open verbinding met de zee. Zodoende konden deze stromen en stroompjes niet alleen ongehinderd hun beddingen verleggen wanneer een toevloed van water uit het oosten ons land binnenstroomde bijna ieder voorjaar, maar ook konden de mondingen verstopt raken. Door deze situatie is het duidelijk dat er geen sprake kan zijn van vaste beddingen. Verder bestond er in de moerassige streken ten westen van de Utrechtse heuvelrug een groot aantal stromen, die elk voor zich onderdeel uitmaakten van het stroomstelsel van de

10) Diplomatische Studien over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw, Utrecht, 1913, p. 28.

11) Dit laatste woord kan trouwens alleen worden gesproken door de archeoloog die het geluk of de vindingrijkheid heeft deze kerk van Willibrord terug te vinden. Verder zijn alle vragen behandeld en opgelost door R. R. Post, De St. Maartenskerk kathedraal van Utrecht, Historisch Tijdschrift, X, (1931), p. 295, waar ook de verdere literatuur vermeld is.

12) O. Oppermann, Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht, Westdeutsche Zeitschrift, XXVII, p. 190.

13) Aantekeningen over de oudste geschiedenis van Utrecht, Jaarboekje Oud-Utrecht, 1945/6, p. 71.

14) Voor deze passage is een dankbaar gebruik gemaakt van een artikel van Jkvr. dr. J. M. van Winter over dit onderwerp, dat in de herfst van dit jaar zal verschijnen.

Rijn, behalve de belangrijker Krommerijn, de Ouderijn, de Vecht en de Lijnpadsrijn.¹⁵⁾ Het gevolg is dat enthousiaste, weetgierige schrijvers met juichkreten elk gevonden stuk rivierbedding of zelfs een vermoedelijk stroomdeel (meestal wegens het bochtige verloop van een straat of een weg, die zelfs de irrationele Middeleeuwen als regel niet krom maar als de rechte verbinding tussen 2 punten zullen hebben aangelegd, b.v. de bochtige Voorstraat) in verband brachten met allerlei andere gevonden rivierlopen. Het resultaat van deze goedbedoelde maar soms kronkelige redeneringen en hypothesen was een eveneens kronkelig beeld. In het algemeen moet op dit punt een eerbiedig stilzwijgen uit onkunde alleen doorbroken worden bij duidelijke feiten; de hele waarheid zal alleen belicht kunnen worden wanneer het lopende onderzoek van het Fysisch Geografisch laboratorium en van verschillende archeologen is afgesloten.¹⁵⁾ Dit neemt niet weg dat vele goede resultaten zijn bereikt, al is een totaal beeld nog niet te geven. Ook zijn er bepaalde stukken van de Rijnloop, die figuurlijk als een paal boven water staan.

Om ons tot de hoofdzaken te beperken: er was de hoofdtak die met zekerheid langs de Kromme Nieuwegracht en de Minrebroederstraat liep en de bocht bij de latere Stadhuisbrug vormde; over het overige verloop kunnen alleen vermoedens bestaan, die hier niet hoeven te worden besproken.¹⁶⁾ De vraag of de laaggelegen en drassige Neude in open verbinding stond met de Rijn in de bedding van de latere Oudegracht kan niet worden beantwoord, althans niet voor de hier behandelde periode van de 12e eeuw.¹⁷⁾ We weten alleen dat pas in de 15e eeuw dit plein geschikt gemaakt werd tot markt en tournooiplaats door versteviging van de drassige bodem en het leggen van een bestrating. De hoofdtak van de Rijn was in de 11e eeuw nog een bruikbare stroom, die de geduchte Vikingen in 1006 naar Utrecht voerde. En tot in het midden van de eeuw bleef de bedding zichtbaar als een niemandsland tussen de immuniteiten van St. Jan en van de Dom, zodat de stad Utrecht, eigenaar van dit stuk grond, in de veertiende eeuw de Annastraat en de aangrenzende wanden van Minrebroederstraat en Oudkerkhof op dit terrein kon aanleggen. Maar kort voor 1127 blijkt deze Rijntak niet meer te voldoen: de Oudegracht is dan gegraven als een betere en kortere verbinding tussen de veronderstelde bochten bij Twijnstraat en Stadhuisbrug. Of is het juist andersom en verloor de oude bedding pas zijn betekenis omdat de kronkel van de rivier werd doorgraven? De laatste veronderstelling lijkt waarschijn-

15) Voor deze opmerkingen past het mijn dank te betuigen aan dr. C. Cup, drs. Chr. J. H. van Rossum, mej. D. Dominicus en J. van den Berg, die vanuit het Fysisch-Geografisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Utrecht een uitgebreid onderzoek instellen naar het stroomstelsel van de Rijn.

16) Een uiteenzetting is te vinden in R. Blijstra, 2000 jaar Utrecht. Utrecht, 1969, p. 50.

17) Juist in de dagen, waarin dit artikel is geschreven, werd op 27 februari 1973 in de Vinkenburgstraat en op de Neude rivierklei aangetroffen, die vlak onder het maaiveld lag boven een dikke laag veen. De betekenis van deze vondst, ongedateerd en in één enkele sleuf, moet nog gegeven worden, en in verband worden gebracht met andere onderzoeken, die in deze omgeving zullen plaatsvinden. Voorlopig dank ik aan onze stedelijke archeoloog drs. T. Hoekstra het vermoeden, dat hier een veenmoeras lag, dat in de 15e eeuw door het opbrengen van puin en klei is geëgaliseerd en geplaveid. Een haven kan niet gelegen hebben op de plaats van een oud moeras, waar de begroeiing in ondiep water dit veenpakket heeft doen ontstaan.

lijk, zeker bij een latere doortrekking van de Oudegracht tot in de Vecht waardoor de grote lus van de Vecht tot onbeduidendheid verviel. Dit vermoeden wordt versterkt door de vermelding van Heda in het jaar 1148 na een grote stadsbrand: „Toen werd voorzien in de toekomstige gevaren; om gemakkelijk over water te kunnen beschikken werden grachten door de stad gegraven en wateren aangevoerd uit de Rijn, die voortdurend wegstroomden naar de rivier de Vecht. Daardoor kwam de stad er fraaier uit te zien wegens de bruggen, werd beter uitgerust om branden te bestrijden en vooral *meer geschikt gemaakt als handelsweg.*”¹⁸⁾ Het is vooral de laatste functie van verkeersroute, die de Rijn voor de vroegste Utrechtse stadsgeschiedenis tot een onmisbare levensbehoefte heeft gemaakt.

Langs de Rijn lagen zodoende in het begin van de 12e eeuw op de oostelijke oever de residentie van de bisschop en aan de westzijde de nederzetting van de kooplieden. Deze tweeledigheid is eigen aan alle ontluikende steden van deze tijd. In Utrecht werd dit dualisme duidelijk door het verschil in bestuur. Over de burcht voerde de bisschoppelijke burggraaf het bewind, de schout oefende gedelegeerd landsheerlijk gezag uit over de kooplieden en de handwerkers in de handelswijk en de stadsgraaf stond boven beiden.¹⁹⁾ In 1105 wordt voor het eerst een schout genoemd, Galo.²⁰⁾ Hiermee is een duidelijke aanwijzing gegeven voor de eigenheid van de linksrijnse nederzetting, al was Utrecht nog geen stad.

Een soortgelijke situatie treffen wij aan in de weinige plaatsen in de Nederlandse Rijn- en Maasdelta en daarbuiten in het Rijnland en het Maasgebied. Al deze streken behoorden tot het Rijk en hadden dezelfde voorwaarden gemeenschappelijk, waardoor nederzettingen met een stedelijk karakter konden ontstaan. Ook de economische omstandigheden waren gelijk. Wanneer wij Utrecht vergelijken met plaatsen die in dezelfde tijd uitgroeiden tot kennelijk stedelijke gemeenschappen, dan kunnen wij sommige lacunes aanvullen; het is wel nodig dat gegevens over andere nederzettingen in verband staan met wat wij over Utrecht weten.

Binnen het latere Nederland bestonden vóór de invallen van de Noormannen de plaatsen Dorestad, Witla aan de Maasmond, Maastricht, Deventer en Utrecht. Na het ophouden van deze rooftochten verschenen Tiel, Zaltbommel, Heerewaarden, Groningen (sinds 1006) en Stavoren. Deze plaatsen vertoonden verschillen en overeenkomsten. Alle waren „emporia” of „vici”, trefpunten van rondreizende kooplieden, die nog niet aan een bepaalde plaats waren gebonden. In de eerste helft van de 11e eeuw begint de zwervende handelaar zich te vestigen op bepaalde gunstig gelegen plaatsen waar een natuurlijke haven, een kruispunt van waterwegen of andere gunstige factoren aanwezig waren. Een tweede verschil, nu van politieke aard, was de nabijheid van een kasteel, waar de puur passieve bescherming werd gegeven in de vorm van een wijkplaats bij oorlogsgevaar of - nog belangrijker - de

18) Wilhelmi Hedae, *Historia episcoporum Ultraiectensium*, ed. A. v. Buchell, Utrecht, 1642, p. 163.

19) Meij. dr. A. J. Maris, *Van voorgdij tot maarschalksambt*, Utrecht, 1954.

20) O.B.U., I, nr. 273.

de en veiligheid garandeerde voor de handelaars, waar zij zich ook in het Rijk bevonden.²¹⁾ Hun economische betekenis werd door de keizers, de dragers van het centrale gezag, op de juiste waarde geschat als de leveranciers van noodzakelijke levensbehoeften en als de motoren tot een hernieuwde, zéér bescheiden geldhandel, waardoor niet alleen het algemeen belang van alle onderdanen gediend werd, maar ook de kas van de keizer mede werd gevuld; de kooplieden droegen immers vrijwillig of gedwongen ruim bij om hun handel te mogen voeren. Omgekeerd bracht de toenemende handel de kooplieden ertoe zich te gaan organiseren. Op reis vormden zij voor gemeenschappelijke beveiliging en voor de bevordering van hun belangen bij vreemde vorsten zg. hansen of gilden, die door een onderlinge eed werden bevestigd. In hun eigen woonplaats, waar zij tevens als gastheren fungeerden, traden soortgelijke eedgenootschappen op met het streven het beheer van de plaatselijke markt in handen te krijgen. Bijna vanzelfsprekend kwamen uit deze verlangens, die gelijkelijk bestonden in alle Westeuropese plaatsen, vooral in de streken waar de handel was geconcentreerd - Italië, het Rijnland, Vlaanderen en de Maasstreek - spanningen voort tussen de koopliedengemeenschappen en de plaatselijke gezagsdragers. Uit deze voedingsbodem is geleidelijk het idee geboren van een apart recht voor dergelijke handelsnederzettingen, die pas door de formeel juridische erkenning tot steden in de volle zin van het woord uitgroeiden.

Een eerste stap naar een dergelijk streven was de vorming van een eedgenootschap, een zg. „coniuratio”, een samenzwering zonder de latere strafbare bijbedoeling, die de drager werd van het streven van kooplieden en handwerkers naar eigenheid. Beroemd in onze streken is de oudste „coniuratio”, die in 1076 werd aangegaan in de bisschopsstad Kamerijk.²²⁾ Deze beweging kreeg zijn kansen door de bewuste politiek van de keizers Hendrik IV en V, die in de burgers bondgenoten kregen in de politieke moeilijkheden waarin beide vorsten verkeerden.

Hoe was de toestand in Utrecht? Uit een oorkonde van 1127²³⁾ weten wij, dat reeds onder vroegere keizers en bisschoppen vier vaste markten in Utrecht bestonden. Hieruit kunnen wij het bestaan van een oude marktnederzetting afleiden.

Onder de bisschop Godebald, 1114-1127, gaf deze landsheer formeel maar mondeling „ius et consuetudinem”, een stadsrecht en de gebruiken die daarbij hoorden, aan de Utrechtse burgers. Voor wij verder ingaan op deze weinig duidelijke toezegging, is het zaak de achtergrond te belichten waartegen deze gunstverlening plaats vond.

Sinds 1075 waren paus en keizer gewikkeld in de zg. investituurstrijd om het benoemingsrecht van de bisschoppen, dat tot dan toe in handen lag van de keizer. Op grond van dit recht en met gebruikmaking van de aldus aangewezen kerkvorsten en van hun landsheerlijk gezag had de keizer een netwerk van vertegenwoordigers van zijn bestuur opgebouwd. In dit langdurige conflict

21) H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter, p. 81.

22) Ibidem, p. 102.

23) O.B.U., I, nr. 322.

werden de burgers van de bisschopssteden betrokken, die een onverwachte medestander tegen de machtige bisschop vonden in de nog machtiger persoon van de keizer. Het was immers altijd de bisschop die weigerde het gezag over de nederzetting hoe dan ook uit handen te geven. Eén enkel voorbeeld: in 1074 hadden de verbonden Keulse kooplieden tegen hun aartsbisschop het onderspit moeten delven, maar het ingrijpen van keizer Hendrik IV verschafte in 1106 de burgers de gewenste eigenheid.²⁴⁾ Bisschop Godebald van Utrecht had vrij snel na zijn benoeming door de keizer partij gekozen voor de pauselijke wens naar een vrije positie van de kerk.²⁵⁾ Het moet een open vraag blijven of Godebald de steun van de Utrechtse burgers gezocht heeft om zijn positie tegen de keizer te versterken. In ieder geval heeft Godebald hun rechtsgemeenschap erkend. In de latere jaren nam de Utrechtse kerkvorst een verzoenende houding aan en zocht met andere prelaten toenadering tot de vorst. Deze houding leidde tot vermindering van de spanning; geleidelijk werd in voortgezette besprekingen in 1121 de basis gelegd voor een compromis tussen de keizer en de pauselijk gezinde bisschoppen. Op 26 maart 1122 bezocht Godebald de keizer te Aken en deze reisde met hem mee terug naar Utrecht.

Eenmaal in de bisschopsstad brak de bestaande spanning uit tot een conflict. „Keizer Hendrik (V) vierde Kerstmis in Utrecht. Tijdens deze feestdagen ontstond ruzie tussen de hovelingen en de dienstheden (onvrije ridders) van de bisschop, die zodanig verliep, dat het hele gevolg van de keizer en tegelijk de stad in opschudding raakte en van beide zijden groepen gewapenden kwamen toelopen. Er ontstond een verwarde vechtpartij, alsof een samenzwering was gesmeed tegen de keizer door de Utrechtse burchtbewoners. Zo ontbrandde een felle strijd omdat de ene partij aanviel en de anderen zich verdedigden. Velen sneuvelen. De meesten van de burchtlieden werden gevangen genomen; de overigen namen hun toevlucht tot een sterke toren, die daar stond. Ook de bisschop werd als een medeplichtige aan de beweerde laaghartige aanslag gevangen genomen en schuldig verklaard aan majesteitsschennis. Later werd hij tegen betaling van een aanzienlijke geldboete en met veel moeite vrijgelaten op verzoek van vele aanzienlijken uit die streken en voornamelijk van aartsbisschop Frederik van Keulen.”²⁶⁾

De kroniekschrijver Ekkehard plaatst dit verhaal op Kerstmis 1123, een mening die door velen ten onrechte gedeeld werd.²⁷⁾ Juister is de datering van de *Chronica regia Coloniensis*, die dit oproer stelt op Pinksteren 1122, 14 mei, en aan zijn soberder verhaal toevoegt, dat de strijd onopzettelijk door een onbenullig voorval „de re modica” ontstond.²⁸⁾ De burgers waren in dit gevecht niet betrokken.

24) H. Planitz, p. 103.

25) R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Noord-Nederland*, I, p. 113.

26) Ekkehardi Uragiensis *chronicon universale*, M.G.S.S., VI, p. 260-261.

27) Ook door schrijver dezes: Utrecht door de eeuwen heen, p. 46.

28) *Chronica regia Coloniensis*, ed. G. Waitz, Hannover, 1880, p. 49. De datering van deze vechtpartij op 14 mei past logisch in de gebeurtenissen: op 26 maart reist de keizer naar Utrecht. Op 26 mei wordt de opstandige graaf Willem bestraft o.a. door de schenking van sommige van zijn bezittingen aan anderen: O.B.U., I, nr. 306. Tenslotte volgt als een kennelijk uitvloeisel van de anti-keizerlijke gezindheid van de bisschop en zijn

[illegible]

Dit incident gaf aanleiding tot een reeks maatregelen van de woedende keizer Hendrik V. Bisschop Godebald redde zijn leven, maar werd tot een hoge schatting veroordeeld. Zijn ambtenaar stadsgraaf Willem Utengoye²⁹⁾ werd vóór 26 mei 1122 door de keizer afgezet; verschillende van zijn bezittingen werden geschonken aan de kapittels van de Dom en van St. Marie omdat „deze graaf Willem in onze tegenwoordigheid tegen ons met de strijd en met de wapens zijn hand heeft opgeheven in de stad Utrecht.”³⁰⁾ Gelukkiger was het lot van een bisschoppelijk dienstman, Gisilbert van Muiden,³¹⁾ die in hetzelfde jaar tot „villicus”, d.i. meier, van Muiden werd benoemd.³²⁾ Gisilbert had een aandeel gehad in deze rel. „Dit alles (nl. de gevechten van 14 mei 1122) was volgens geruchten gebeurd door het aanstoken van een zekere Gisilbert, die tot de omgeving van de bisschop behoorde.”³³⁾ Vijf jaar later was de situatie gewijzigd omdat Hendrik V als keizer was opgevolgd

door zijn vroegere vijand, hertog Lotharius van Saksen. Gisilbert ondervond van deze troonswisseling de nare gevolgen in het jaar 1127: „een zekere misdadiger, Gisilbert, die in de omgeving verkeerde van zijn heer, de bisschop van Utrecht, en vaak de kerken Gods die onder hem geplaatst waren, bezocht, werd op bevel van de koning (Lotharius vóór zijn keizerskroning) gevangen genomen en tot de doodstraf veroordeeld.³⁴⁾ De rol van Gisilbert komt maar slecht uit de verf. Voor de stad Utrecht heeft hij geen betekenis gehad, tenzij door een zekere leiding aan het gezamenlijke streven van de burgers van Utrecht en Muiden. Met de kooplieden en de handwerkers vormden immers de „ministerialen”, de onvrije hovelingen van de bisschop, de bovenlaag van de stadsbevolking, die overal in het Rijk naar zelfstandigheid streefden. Het belangrijkste gevolg van de troebelen was de bevestiging van het recht dat Godebald aan de burgers van Utrecht en van Muiden had verleend.³²⁾ Omgekeerd legden de dankbare inwoners een eed af om de keizer en zijn gezag tegen allen te zullen verdedigen. Dit gunstbewijs was een uitvloeisel van de politiek van keizer Hendrik V tot voordeel van de steden: aan tal van steden, Worms, Spiers, Mainz, maar ook Deventer en Stavoren, had hij soortgelijke rechten verleend.³⁵⁾ Zeker, de burgers van Utrecht kregen ogenschijnlijk niet meer dan wat zij al verkregen hadden van bisschop Godebald, de erkenning van een eigen rechtsgemeenschap, was al in 1105 in zekere zin verleend,³⁶⁾ maar alleen de keizer kon een nederzetting werkelijk het aanzien geven van een stad; bovendien gaf de keizer nog een heel bijzonder voorrecht door vrijstelling van de bisschoppelijke tol te verlenen aan allen die moesten bijdragen in de kosten van de aanleg van de wal, zo vaak als zij naar Utrecht kwamen om daar handel te drijven. Deze bepaling had twee kanten: voor de kooplieden en de andere bezoekers werd het bezoek aan Utrecht door de verminderde kosten aantrekkelijker en voor de burgers betekende deze maatregel een verhoging van hun inkomsten bij de kostbare bouw van de wal door de toeneming van het gebruik van de markt en van de marktgelden. De boeren, die waarschijnlijk verplicht waren aan de bouw van de wal mee te werken, profiteerden van een goedkopere afzet van hun landbouwoverschotten op de markt, waar zij ook allerlei noodzakelijke artikelen konden kopen.

Wat was de betekenis van het keizerlijk privilege, waarvan de sobere inhoud hier is weergegeven? Voorop staat de verlening van het stadsrecht door het hoogste keizerlijke gezag. Met de schriftelijke bevestiging van een stadsrecht was het vreemd gesteld; meestal werd het formele stadsrecht niet eens vastgelegd maar mondeling bewaard. In de vele gevallen waarin onomstotelijk stadsrecht is verleend, wordt of geen enkele bijzonderheid genoemd of (zoals in Utrecht) een aantal gunsten min of meer achteloos met name opgesomd.³⁷⁾ In scherpe tegenstelling tot de oude steden staan de opzet-

34) *Chronica regia*, p. 65.

35) *Elenchus*, I, p. 89, 91 en 431; *O.B.U.*, I, nr. 312.

36) Door de vermelding van een stedelijke schout, *O.B.U.*, I, nr. 273.

37) *Elenchus*, I, nrs. 32, 36, 40, 41, 42, 51, 53, 55, 58, 62, 63, 65, 78, 80, 83, 84, 86, 87, 89 en 91 voor een aantal Duitse steden p. 60-150; de nrs. 34-42, p. 330-353 voor Belgische plaatsen.

telijk gestichte nieuwe plaatsen waar het duidelijk nodig is nieuwe, nog niet verworven rechten te omschrijven.³⁸⁾ Voor de oudere steden betekende het formele stadsrecht naar het verleden toe de bekrachtiging van de gegroeide situatie en naar de toekomst de mogelijkheid op gelijke voet te worden behandeld als de andere rechtspersonen, die in het maatschappelijk bestel tot dan toe bekend waren, nl. de adellijke of kerkelijke grondbezitters. Deze rechtstoestand kon worden doorgegeven aan zg. dochtersteden, die hun eigen ontwikkeling voortzetten op basis van de rechten van de moederstad. Het is merkwaardig, maar voor onze weetgierigheid teleurstellend, dat de Middeleeuwse rechtsgeleerden niet de nauwkeurigheid van onze hedendaagse wetgevers bezaten: in de ontleende stadsrechten vindt men niet terug van de rechtsgebruiken van de moederstad. Alleen kan men b.v. uit de vermelding dat Soest Keuls recht ontving o.a. vaststellen dat Keulen stadsrecht bezat en evenzeer uit de verlening van Utrechts recht aan een reeks van nieuw gestichte steden, dat Utrecht stadsrecht bezat.³⁹⁾ Dit stadsrecht was een uitwerking van het marktrecht, het koopmansrecht, dat hiervoor (p. 16) genoemd wordt; dit is een concreet gegeven dat blijkt uit de vermelding van de 4 jaarmarkten die in 1127 worden genoemd.⁴⁰⁾ Dit marktrecht kan ook betekenen, dat er marktrechters waren en wel in het stad geworden Utrecht schepenen. Met deze veronderstelling komen wij op het glibberige terrein van de oorkondencritiek. Op dezelfde dag, 2 juni 1122, vaardigde Hendrik V. een tweede charter uit⁴¹⁾, dat door O. Oppermann tot een vervalsing is verklaard.⁴²⁾ Op grond van een vernuftige constructie is de conclusie getrokken, dat de genoemde oorkonde vervaardigd is omstreeks 1178 uit de behoefte van de Utrechtse burgers hun positie en hun handelsvoorrechten te verstevigen. Over deze kwestie wil ik het oordeel overlaten aan de deskundiger vakgenoten en op deze plaats volstaan met een opsomming van de gegevens uit de bedoelde oorkonde.

„In onze tegenwoordigheid,” zo laat keizer Hendrik V het privilege beginnen na een korte herhaling van het stadsrecht,³²⁾ „kwamen onze toegewijde en trouwe onderdanen Gisilbert, de schout Galo en de burggraaf Arnoud, en de vooraanstaande Utrechtse burgers „honestiores Traiectensium cives”, en beklaagden zich bij ons over de ergerniswekkende onrechten, die zij moes-

38) B. v. Freiburg in Breisgau, Elenchus, I, nr. 55, p. 82, Soest, ibidem, nr. 62, p. 108.

39) E. J. J. van der Heijden en B. H. D. Hermesdorf, Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht, 2e stuk, p. 70-71, 4e druk, Nijmegen, 1950. Het is evenzeer een misvatting dat „het oudste handvest (1122) . . . een eenvoudige privilegebrief (is), waarbij de keizer voorrechten door de bisschop verleend, bekrachtigde”, als dat in ditzelfde charter over rechtspraak door „gezworen schepenen” (n.b.!) gesproken wordt.

40) O.B.U., I, nr. 322.

41) O.B.U., I, nr. 309.

42) Untersuchungen etc., p. 202-204. Het argument dat dezelfde schrijver de oorkonde, O.B.U., I, nr. 309 zg. a° 1122 en het charter uit 1177, O.B.U., I, nr. 494, heeft geschreven lijkt mij zwak gefundeerd. Als de beide stukken naast elkaar gelegd worden, blijkt de overeenkomst niet te bestaan; merkwaardigerwijs heeft Oppermann nooit de oorspronkelijke stukken in handen gehad maar volstaan met ondeugdelijke fotocopies. Zie hier toe de afbeeldingen 1 en 2 afgezien van zijn weinig steekhoudende verplaatsing van de schepenen uit 1127 naar 1178, meent Oppermann dat in deze vroege tijd, 1127, schepenen nog niet voorkwamen. Elders bestaan deze ambtenaren reeds in deze periode: zie Plaitz, p. 298.

ten verdragen op de tol te Utrecht, omdat volgens hun zeggen dagelijks zware lasten geheven werden van de kooplieden, die deze stad bezoeken, tegen de oude gewoonte in en in strijd met alle redelijkheid. Nadat wij dus deze aan gelegenheid besproken hadden met wijze mannen over de oude rechtsgebruiken en over de rechtvaardige wijze van de betaling van de tol, hebben wij begrepen, dat het nodig zou zijn krachtens ons vorstelijk gezag de redelijke omvang van deze tol vast te stellen. Wij hebben daarom in dit opzicht voor altijd het volgende tarief vastgesteld naar de regel van de oude gebruiken en de vroegere naleving". Hierop volgt in 8 punten een aantal toltarieven, die op dit moment niet van belang zijn; wel is artikel 9 vermeldenswaard: „Allen die de stad binnen zullen komen om er handel te drijven, blijven zowel persoonlijk als met hun goederen behoren onder de rechtspraak van de openbare gezworen rechters, dat wil zeggen *van de schepenen*." Het venijn van deze oorkonde zit in het staartje van de drie cursieve woorden „id est scabinorum", omdat een vroeger optreden van deze stedelijke rechters een verschijnsel is dat door Oppermann wordt afgewezen.⁴³⁾ Toch wordt in 1105 een schout, dezelfde Galo, genoemd;⁴⁰⁾ wat lijkt er natuurlijker dan dat deze rechter, zoals gebruikelijk wordt bijgestaan door burgers die onder ede meehelpen de rechtspleging te voeren? In haar gedegen studie over de oudste rechterlijke organisatie neemt mej. dr. A. J. Maris dan ook niet alleen niet de echtheid van het omstreden toltarief aan, maar acht de aanwezigheid van een schepenrechtbank in dit jaar 1122 aangetoond.⁴³⁾

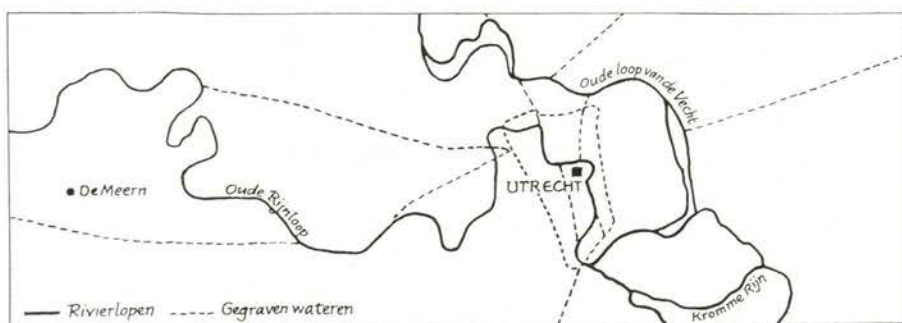
Niet alleen blijkt op deze wijze het bestaan van een schepenbank, een orgaan van stedelijk bestuur, maar ook treden op de „*honestiores cives*", de vooraanstaande burgers, een term met een belangrijke betekenis. Immers in alle opkomende steden van het rijk werd in de tweede helft van de 11e en in de 12e eeuw de stedelijke beweging gedragen door deze groepering van aanzienlijke burgers, in de regel kooplieden en handeldrijvende handwerkers, die één geheel vormden met de ministerialen, de onvrije stadsadel.⁴⁴⁾ Hun gezamenlijke optreden betekende voor Utrecht een overgang van de periode waarin de nederzetting een marktplaats was, naar de nieuwe fase van stedelijke eigenheid. Deze marktgemeenschap stond in de regel onder een schout; wanneer de schepenen als gekozen medewerkers aan de schoutenrechtspraak voorkomen, is een belangrijk deel van het stadsrecht vermeld, een onderdeel van het „*ius et consuetudo*", dat Godebald verleend had.

Er is meer: uit de belofte die de burgers onder ede aan de keizer hadden afgelegd, om hem gewapenderhand bij te staan, blijkt dat zij een militaire organisatie vormden. Niermeyer, aan wie wij dit gegeven ontleen, gaat nog verder in zijn mening dat de burgers en de ministerialen een zg. „*coniuratio*", een eedgenootschap, hadden aangegaan.⁴⁵⁾ Een dergelijk eedgenootschap, dat een beslissende rol speelde in bijna iedere stad vóór 1200, hield de vorming in van een vredesgemeenschap, dwz. een gemeenschap, waarin de burgers zich

43) Van voorgdij tot maarschalksambt, p. 91 en noot 10 (p. 99) op gezag mede van Oppermann's leerlingen Brandt en Niermeyer.

44) H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, p. 122, die deze stedelijke burgers betitelt als de „*meliores*", een andere naam voor dezelfde groepering.

45) J. F. Niermeyer, *De wording van onze volkshuishouding*, Den Haag, 1946, p. 44.

Ir. J. D. M. Bardet, De vermoedelijke Rijnlopen in en om Utrecht, 1954.

vrijwillig verbonden tot het handhaven van de vrede en de veiligheid door een zelfgekozen aantal burgers en de verdediging van deze interne rechtsorganisatie tegen elke aantasting. Of een dergelijke „coniuratio” is gesloten, is helaas niet helemaal zeker: het charter spreekt op dit punt over „sacramentum ... quod ... nobis inviolabiliter se conservare Traiectenses ac Mudenses conjuraverunt”, de eed, die de burgers van Utrecht en van Muiden gezamenlijk aan ons hebben afgelegd om zichzelf ongeschonden te handhaven.⁴⁶⁾ In ieder geval vormden de inwoners van Utrecht en de voorstad Muiden een militaire organisatie, die in staat was de keizer gewapende hulp te leveren. Over de latere rechtstoestanden kunnen nog enkele aspecten van de stedelijke bevoegdheden afgeleid worden uit de verlening van het stadsrecht door bisschop Godebald. Allereerst blijkt de stad Utrecht eigenaar te zijn van de grond binnen de wal, de tegenwoordige singels met uitzondering van de gebieden van de vijf kapittels en die kloosters, die op bisschoppelijke of kapittelgrond waren gesticht.⁴⁷⁾ Ook de Hoge en Lage Weide, die tezamen bekend stonden als de stadswaide, waren eigendom van de stad.⁴⁸⁾ Alleen behield de bisschop enkele stenen huizen aan de Oudegracht in bezit blijkens de leenbrieven⁴⁹⁾. Hoe kwam de stad aan deze rechten? De veronderstelling is niet gewaagd, dat bisschop Godebald met gulle hand uit de schenking, die in 732 door Karel Martel aan de Utrechtse kerk was gedaan, dit gebied aan de burgers had overgedragen. Een dergelijke goedgeefsheid is normaal; bij de mondeling bevestigde stadsrechten van oudere steden blijkt het stedelijk grondbezit eveneens uit latere gegevens. Met zoveel woorden werd bij nieuw gestich-

46) O.B.U., I, nr. 308.

47) In 1196, in 1231 en in 1308 blijkt de stad eigenaar te zijn van de openbare grond bij de kapittel-immuniteit van St. Marie, Stadsarchief, I, nrs. 253-255; in 1338 is er sprake van de eigendom van de grond in het Oudkerkhof en de Herenstraat, Stadsarchief, I, nrs. 313 en 315 en in 1393 geeft de stad grond aan de pas gegraven Plompetoengracht (niet de Driфт, zoals de beschrijving aangeeft: deze was eigendom van het kapittel van St. Jan!) in erfpacht uit, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

48) In 1265, stadsarchief, I, nr. 265 en in 1432 bij de verkoop, blijkt de stad eigenares te zijn van deze Stadswaide, de Hoge en Lage Weide; stadsarchief, I, nrs. 262-264, 267, 268 en 270.

49) Mej. dr. A. J. Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen, I, Den Haag, 1956, nrs. 380-385, pp. 348-357.

te steden zoals bijv. Lübeck, 1157, en Freiburg in Breisgau, 1120, de eigendom van de grond aan de bewoners geschonken.⁵⁰⁾

Ook ontleende de stad mogelijk aan het stadsrecht de bevoegdheid stedelijke wetten te maken. De eerste vermelding vinden wij in het jaar 1233, wanneer het voltooide stadsbestuur van schout, schepenen, raden en gezworenen bepalingen maken over de verkoop van wijn.⁵¹⁾ Er bestaan geen aanwijzingen dat een bisschop of een keizer vergunning heeft gegeven tot deze noodzakelijke voorwaarde van een stedelijke rechtsgemeenschap, zodat het niet ongerijmd is de rechtspraak van de raad terug te voeren tot de wortel van het „ius et consuetudo”, het stadsrecht van bisschop Godebald. Het zou te ver voeren om uiteen te zetten welke verdere ontwikkeling zich voltrokken heeft op de basis van het stadsrecht, m.n. door de verdere uitwerking in de Utrechtse rechtsboeken sinds 1340. Dit werk is trouwens op overtuigende wijze verricht door S. Muller Fz.⁵²⁾

Tenslotte is misschien de belangrijkste zinsnede van de stadsrechtsbevestiging de vermelding van een wal. Letterlijk staat er: „Maar allen die de stad Utrecht met een wal moeten versterken, stellen wij vrij van elke tol, zo vaak als zij naar deze stad zullen gaan om handel te drijven.”⁵³⁾ Deze bepaling gold voor de boeren uit de omgeving, die met wagens en werktuigen klaar moesten staan om het enorme werk van de aanleg van de wal uit te voeren. In een tijd, waarin geen eigenlijke arbeidsmarkt bestond, maar er juist voldoende krachten beschikbaar waren om de noodzakelijke werkzaamheden te verrichten, bood een dergelijke gedwongen arbeid de enige oplossing voor de extra-prestatie die de bouw van de verdedigingsgordel was. In vele gevallen was het de landsheer, die kon beschikken over de herendiensten van de onvrije boeren en dit arbeidspotentieel beschikbaar stelde aan de burgers.⁵⁴⁾ Niet zonder eigenbelang, want de versterkte stad was tegelijk een landsheerlijke vesting in het groot. Ook de boeren profiteerden van de stadswal, die hun bescherming bood in tijden van gevaar; ook waren zij afhankelijk van de markt in de stad waar de landbouwoverschotten konden worden verhandeld zonder verplichting tot betaling van tol. Maar op de allereerste plaats was de wal bedoeld voor de burgers. Zeker, de wal bestond dankzij de stedelijke nederzetting, die uit economische en niet uit militaire omstandigheden ontstaan was. Maar omgekeerd kon zonder bescherming tegen aanvallers de stad niet lang blijven bestaan. En niet alleen om de militaire betekenis van de wal: zeker zo belangrijk was het sociale aspect, dat nu een apart groepsgevoel bij de bewoners van de stad vaste vorm had gekregen.

De ring, die op deze wijze om het stedelijke gebied was gelegd, had een sterke sociale binding tussen de bewoners tot gevolg, die nu duidelijk geïsoleerd waren binnen hun eigen gemeenschap. Er is geen duidelijker onderscheid mogelijk tussen dorp en stad dan de wal. Heel de opbouw van de stad, de doorgaande

50) Elenchus, I, nrs. 82 en 122.

51) O.B.U., II, nr. 831.

52) Inleiding op de rechtsbronnen van Utrecht, Den Haag, 1885.

53) O.B.U., I, nr. 308.

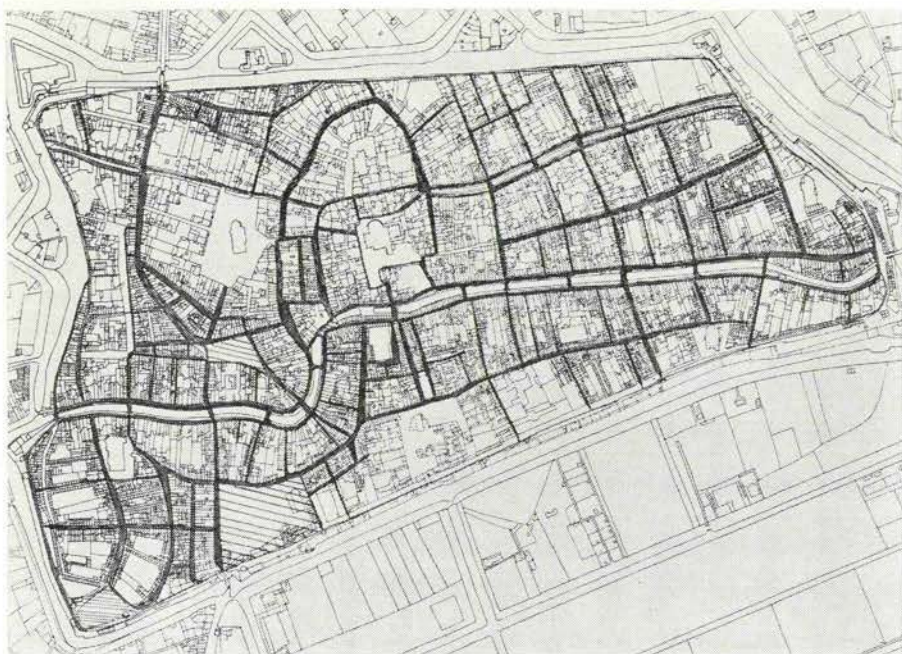
54) C. Haase, Die mittelalterliche Stadt als Festung, in: Die Stadt des Mittelalters, I, Darmstadt, 1969, p. 390.

wegen, maar ook de verbindings- en de woonstraten waren vastgelegd door de wal, die vooral in het begin alleen maar op enkele plaatsen werd doorbroken door de poorten, het eerste doelwit van iedere aanvaller. Zelfs de vorm van de stad werd bepaald door de natuurlijke gesteldheid van de bodem; maar al te vaak lag een stad veilig op een schiereiland of in een rivierkronkel, ook al beperkte de geringe oppervlakte de ontplooiing van de stad. In dit vroege stadium was een stad nog niet het geheel van dicht opeengepakte woningen in smalle straatjes met een enkel plein, dat eeuwen later aan de laat-Middeleeuwse stad zijn typische karakter zou geven, maar ondanks een ruim opgezette bebouwing en zelfs de opnemings van complete boerderijen vormde de nederzetting een gesloten geheel. Het besef tot een andere wereld te behoren gaf de bewoners een heel apart groepsgevoel. Een tweede aspect was de vrijheid van de bewoners. Het principe „stadslucht maakt vrij”, wat inhield dat de stedelingen geen verplichtingen meer hadden aan welke grootgrondbezitter dan ook, doorbrak de indeling van de maatschappij in twee grote groepen, de vrije mensen - edelen en geestelijken - en de veel talrijker onvrijen - voornamelijk boeren naast de enkele handwerkers en soldaten in de kastelen van de gezagsdragers. Een feitelijk gegeven, dat òf in dezelfde tijd door een privilege òf door de feitelijke situatie was ontstaan. Welke grondeigenaar was immers bij machte een weggelopen horige (dwz. onvrije) boer uit de stad, die door een weerbare bevolking werd verdedigd, weg te halen? De conflicten tussen steden en landedelen waren overigens minder talrijk dan men wel zou veronderstellen: de opbrengst van de primitieve akkerbouw was niet voldoende om zelfs maar een geringe stijging van de bevolking op te vangen. Een dorpsheer was maar al te blij wanneer overtollige bewoners elders gevoed werden. De groei van de steden, die mogelijk werd door de stijging van de bevolking omstreeks 1050 ⁵⁵⁾ heeft vrijwel nergens aanleiding gegeven tot strijd tussen adel en steden, wat in de 14e eeuw wel gebeurde.

Het bestaan van de wal bepaalde ook het economische leven. Op de eerste plaats waren bouw en onderhoud van de noodzakelijke versterking een last, die vooral in de beginperiode zwaar drukte op de stadsbevolking. Bovendien waren de burgers uit zelfbehoud gedwongen soldaten te worden en over te gaan tot een systematische verdeling van de arbeid, zodat de nodige tijd vrijkwam voor de bezetting van de wallen en de poorten, een dagelijkse taak voor de burgers ook in vreedetijd. De organisatie van de stadsbevolking in groepen is evenzeer een economische als een militaire indeling.

Tenslotte betekende het bestaan van een wal een versterking van de politieke organisatie, die de bouw van de vestingwerken had geleid en voor het onderhoud zorg droeg. De vrijwillig aanvaarde verplichting zich te onderwerpen aan stadsbestuurders, wie dat ook mochten zijn en hoe zij ook genoemd werden, was voor een belangrijk deel nodig om algemeen aanvaarde maatregelen uit te vaardigen op grond van een centraal gezag dat kon rekenen op de strikte naleving van de krasse strafbepalingen. De zwaarste straf was niet zozeer de weinig toegepaste doodstraf, maar de uitstoting uit de stedelijke gemeenschap; wie buiten de deur van de wal gezet werd, kon nauwelijks bestaan,

55) Jacques Le Goff, *Das Hochmittelalter*, Frankfurt a. M., 1969, 2e dr., p. 17.

Het Middeleeuwse stratenpatroon van de stad Utrecht naar de toestand van 1500.

werd nergens opgenomen en viel terug tot de zelfkant van de maatschappij, de haveloze „ellendigen”, dwz. vaderlandslozen, die altijd over het Middeleeuwse platteland rondzwierven als een prooi voor iedereen en een plaag voor de boeren wanneer zij onbeschermd waren.

In Nederland is de wal van Utrecht, die in 1122 wordt genoemd, de oudst bekende vermelding,⁵⁶⁾ al zullen andere plaatsen, waar geen schriftelijke melding van een verdediging wordt gemaakt, stellig tenminste een palissade bezeten hebben. Het bovengeschetste beeld van de vroeg 12e eeuwse stad in zijn sociale, economische en politieke aspecten heeft gedeeltelijk in het Utrecht van die tijd bestaan: de sociale groepering van de „cives Traiectenses”, de Utrechtse burgers, de verhouding tussen de boeren en de kooplieden, de militaire en de politieke organisaties. De vergunning om een wal aan te leggen, die een deling in en tegelijk een inbreuk betekende op de overwegend agrarische maatschappij, werd alleen door een landsheer gegeven krachtens zijn bevoegdheid als een onderdeel, misschien wel de gewichtigste bepaling in het niet omschreven „ius et consuetudo” van bisschop Godebald. Als datum kunnen we dan ook de periode 1114-1122 stellen. De keizer heeft alleen de vrijstelling van de rijkstol aan deze toestemming toegevoegd, wat alleen hij kon en mocht doen. Sociaal gezien waren de Utrechtse burgers vrij; een dergelijke toestand was geen regel, zodat de Utrechters gelukkiger waren dan andere

56) H. van Werveke, *De Steden, ontstaan en eerste groei*, Alg. Geschiedenis der Nederlanden, II, p. 191.

stedelingen. Tenslotte is er de schout, die reeds in 1105 wordt genoemd, maar nu een speciale taak kreeg als meer dan de rechter van een marktnederzetting. In het toltarief van 2 juni 1122 ⁵⁷⁾ treden Gisilbert, die later voor dit ingaan tegen de belangen van bisschop Godebald met de dood werd gestraft, en de schout Galo, die wij reeds uit 1105 kennen, op als de leiders van het verzet van de burgers tegen het misbruiken van de landsheerlijke tolrechten. En de schout Alfer, die reeds in 1127 wordt genoemd ⁵⁸⁾ komt in 1145 voor als de bouwer van de Smeetoren blijkens het opschrift op de fundatiesteen „In het jaar van onze Heer 1145 in het zevende regeringsjaar van Roomskoning Koenraad (III), in het zesde jaar van bisschop Herbert is dit werk gemaakt door de „prefect” ⁵⁹⁾ tot „munimen”, verdediging, van zijn burgers en tot eer van de stad Utrecht. Amen.” Merkwaardig is de term „munimen”, versterking, die in de werkwoordsvorm ook voorkomt in de bevestiging van het stadsrecht. Duidelijk blijkt, dat de schout Galo de energieke persoon is geweest, die op een onbekend tijdstip tussen 1114 en 1122 een begin gemaakt heeft met het grote werk van de omwalling.

Een werkelijk enorm karwei, dat planmatig is opgezet. De 12e eeuwse Utrechtse bezaten wel degelijk voldoende technisch kunnen en inzicht om volgens een duidelijk bestemmingsplan de ringwal te bouwen, ook al beschikten zij nog niet over voldoende baksteen en al was buitenlandse natuursteen in ons land door de hoge vervoerskosten te kostbaar om voor andere bouwwerken dan voor kerken te worden gebruikt. Uit verschillende voorbeelden is bekend, dat er zelfs stedenbouwkundigen waren met een gedegen reputatie.⁶⁰⁾ Deze doelbewuste aanpak blijkt ook te Utrecht. Voor welke opgave stonden de Utrechtse bouwers? Op de eerste plaats moest zoveel mogelijk het bebouwde gebied binnen de wal komen te liggen. Door deze situatie was al een ruime wal noodzakelijk, omdat het hele kerkenkruis, waartussen de koopmansnederzetting ingebouwd lag, moest worden beschermd. Hierdoor waren de oost- en westgrenzen al bepaald op de plaats van de tegenwoordige Malie- en Catharijnesingel. Verder is het niet gewaagd te veronderstellen dat aan de Rijn reeds de dorpjes bestonden, waar later de Jacobi- en de Nicolaaskerk werden gebouwd. Weliswaar dateert de eerste vermelding van beide kerken pas uit 1173,⁶¹⁾ maar blijkens de recente opgravingen is de datering teruggeplaatst naar ongeveer 1150 door drs. H. H. van Regteren Altena, Th. Haakma Wagenaar en S. E. van der Leeuw.⁶²⁾ Door de aanwezigheid van de beide nederzettingen zijn de noord- en zuidgrenzen bepaald. Geleidelijk heeft de stad de

57) O.B.U., I, nr. 309.

58) O.B.U., I, nr. 322.

59) Centraal Museum Utrecht: Catalogus van het Historisch Museum, I, nr. 310, p. 58. De term prefect is door mej. dr. A. J. Maris verklaard als stadscommandant, een onderdeel van zijn schoutenfunctie: Van Voogdij tot maarschalksambt, p. 93.

60) H. Reincke, Über Stadtgründungen, in: Die Stadt des Mittelalters, I, p. 345.

61) Annales Egmondenses, W.H.G., 3e s., nr. 61, p. 181.

62) Verslag van het onderzoek onder de Nicolaaskerk door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Gemeente-Universiteit te Amsterdam, najaar 1970, door B. Kieboom, Maandblad Oud-Utrecht, 1970, p. 74. Bij het ter perse gaan van dit artikel verscheen net op tijd het opgravingsverslag door drs. H. H. van Regteren Altena en S. E. van der Leeuw, in: Jaarverslag 1969/1970, nr. 1, van de restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, p. 31.

grens gekregen, die tot in de 14e eeuw niet werd doorbroken; de aanleg van de ommuurde voorstad, de Bemuurde Weerd, en van de enkele huizenrijen in Tolsteeg, Buiten Catharijne en Buiten Wittevrouwen tastte het grondplan van de wal niet aan.

De stad had zich op deze wijze wel een bijzonder ruim jasje aangemeten van maar liefst 131,14 hectaren.⁶³⁾ Door deze oppervlakte was de stad Utrecht ongewoon groot. Keulen overtrof Utrecht met een oppervlakte van 236 ha, wat in 1180 tot 400 ha. werd uitgebreid, maar deze stad was dan ook een „wereldstad” van internationale betekenis.⁶⁴⁾ Alleen de verwante bisschopsstad Munster had een uitgestrektheid van 124 ha. Nu was het gebruikelijk een omwalling zo ruim mogelijk aan te leggen, want een dergelijk kostbaar en tijdrovend werk werd meestal maar zo uitgebreid mogelijk uitgevoerd. In Utrecht kwam er nog bij de eis het grote gebied van de kapittelimmuniteiten binnen de wal te brengen, een totale oppervlakte van 22,6 ha.⁶⁵⁾ Voor de burgerlijke bebouwing blijft zodoende 108,54 ha over, waarvan weer een deel moet worden afgetrokken voor kloosters, die gesticht zijn ofwel door de bisschop ofwel door een der kapittels op eigen grond. Uiteindelijk was van het gebied binnen de gracht slechts 90,05 ha, 68,71%, in gebruik bij leken; 41,09 ha, 31,29% van het totale oppervlak, was door kerken en kloosters in beslag genomen. Met deze 90,05 ha. komt men dicht bij steden, die in karakter en betekenis soortgelijk waren zoals Brunswijk (100 ha.), Dantzig (103 ha.) en Lübeck (107 ha.)⁶⁵⁾ Door deze arbeid beschikte de stad nu over een ruim terrein, waarin latere uitbreiding nog ruimschoots mogelijk was en ook inderdaad heeft plaatsgevonden: tot aan de 17e eeuw heeft de stad voldoende uitbreidingsmogelijkheid gehad binnen de singels.

De bevestiging van het stadsrecht had aan de burgers van de stad een belangrijke wissel op de toekomst gegeven. Geleidelijk en langzaam begonnen de Utrechters aan de opbouw van hun gemeenschap door te blijven streven naar voltooiing van de politieke zelfstandigheid. Parallel daaraan liep de uitrusting van de stad met waterwegen, straten en met gebouwen van allerlei aard. Allereerst het streven naar bestuurlijke eigenheid. In 1125 ontviel aan de burgers hun machtige beschermer keizer Hendrik V, die op 10 juni 1125, kort voor Pinksteren, in Utrecht overleed.⁶⁶⁾ De afgedwongen welwillendheid van bisschop Godebald liep hiermee ten einde. Deze houding uitte zich in de verplaatsing van twee van de vier jaarmarkten naar „de nieuwe gracht”, dwz. het pas gegraven deel van de Oudegracht tussen Twijnstraat en de Ganzenmarkt, zodat deze bronnen van stedelijke welvaart weggehaald

63) Volgens de planimetrische opmeting door de vriendelijke medewerking van de heren ir. J. E. Harder en A. Meijer van de Dienst Openbare Werken der Gemeente Utrecht. Zie bijlage 1.

64) Deze en volgende opgaven zijn ontleend aan H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, pp. 198-204.

65) Verder nog volgens Planitz Bautzen (90 ha.), Brandenburg (92 ha.), Freiburg (80 ha.), Halberstadt (76,8 ha.), Hamburg (80 ha.), Luneburg (84 ha.), Maagdenburg (110 ha.), Soest (101 ha.) en Stendal (104 ha.).

66) Ekkehardi Uragiensis chronicon ed. G. H. Pertz, *M.G.S.S.*, VI, p. 264.

werden uit de eigenlijke koopmansnederzetting,⁶⁷⁾ die nog lang niet de hele stad binnen de wal in beslag nam. Het merendeel van de burgers protesteerde over deze schending van hun gewoonte: al onder verschillende voorgangers van bisschop Godebald waren deze jaarmarkten gevestigd in de straat Stathe,⁶⁸⁾ het deel van de Oudegracht tussen de Stadhuisbrug en de Bakkerstraat. Bij deze klachten vonden de burgers invloedrijke medestanders in hertog Godfried van Leuven (later Brabant) en heer Herman van Kuik, een belangrijk Stichts edelman. Op grond van deze bezwaren stond Godebald toe dat de markten opnieuw verhuisden naar de oude plaats; met de doorzichtige verklaring dat de huizen daar beter gebouwd waren, poogde de bisschop zijn gezicht te redden.

Enige jaren later, onder de volgende bisschop Andreas van Kuik, lid van een inheemse adellijke familie, raakte de stad in 1132 betrokken in het avontuur van Floris de Zwarte, broer van graaf Diederik VI van Holland en neef van koning Lotharius II. Zoals menige jongere zoon zocht deze berooide edelman naar een eigen bezit, dat hij gevonden meende te hebben bij de traditionele vijanden van Holland, de Westfriezen. Uiteraard kon zijn broer Diederik dit optreden niet bijzonder waarderen. Met moeite slaagde de koning erin de vrede tussen de broers te herstellen. „Maar van deze vrede heeft Floris maar korte tijd genoten,” zo vertellen in sobere bewoordingen de *Annales Egmondenses*,⁶⁹⁾ „omdat hij kort daarop door het zwaard is omgekomen. Dit was de reden van zijn dood: de edele en vooraanstaande mannen Godfried en Herman (van Kuik) hadden een nicht Heilwiva, een dochter van hun zuster Aleida en Arnold van Rothen, die Herman voorstelde na de vermoording van haar vader en het overlijden van haar moeder, tot zich te nemen en haar kastelen en zeer uitgestrekte bezittingen te beheren totdat hij haar aan een geschikte man kon toevertrouwen. Maar de dienstlieden van het meisje hadden gehoord van de goede eigenschappen van Floris en kwamen tot het besluit hem als heer te aanvaarden en aan het meisje uit te huwelijken. Dus stelden zij zich onder zijn bescherming, werden zijn leenmannen en gaven hem de kastelen van het meisje en alles waarover zij beschikten in handen. Verder verzochten zij tezamen met hem aan oom Herman haar ten huwelijk te geven. Maar hij weigerde en kon op geen enkele wijze noch met geweld noch met vragen noch met bedreigingen tot toestemming worden bewogen. Floris verwoestte daarom te vuur en te zwaard alle bezittingen van Herman, en bestreed deze met de hulp van velen die hem steunden omdat hij familie van de keizer was, en bedreigde zijn bezittingen en zelfs zijn leven. Met de steun van zijn broer Godfried en vooral van bisschop Andreas van Utrecht had hij (Herman) een niet geringe menigte van soldaten verzameld en beijverde zich niet minder dan Floris in de strijd. Op dat moment kozen

67) O.B.U., I, nr. 322. Deze oorkonde is door Oppermann tot een vervalsing verklaard (*Untersuchungen*, II, p. 64 en 98), maar door C. D. J. Brandt als echt bestempeld (*Ned. Archievenblad*, 1933/1934, p. 76 en 182). Gezien de situatie van de tijd zelf is de laatste uitleg aanvaardbaar.

68) Deze vicus Stathe was een straat en geen wijk: zie F. Ketner, *De betekenis van „vicus” in de Middeleeuwse oorkonden*, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1960, p. 50.

69) W.H.G., 3e s., nr. 61, p. 147-148.

de Utrechters ⁷⁰⁾ partij voor Floris uit eerbied voor graaf Diederik en uit angst voor koning Lotharius, en boden de jongeman hun hulp aan door hem de toegang tot de stad en tot hun huizen open te stellen zo vaak hij maar wilde. Hij (Floris n.l.) verbrandde het kasteel Lexmond van de bisschop en verhinderde deze met geweld de stad (Utrecht) te betreden. Toen op een dag Floris met slechts tien kameraden de stad verliet zonder iets te vermoeden van de hinderlagen van zijn tegenstanders, werd hij plotseling gezien en omsingeld door de beide eerder genoemde broers, die zonder dat hij het wist met een grote groep soldaten naar de stad waren gekomen; en toen hij probeerde naar de stad terug te keren en er ook nog in slaagde te ontkomen, viel zijn paard op een plaats Abstede, hij stortte neer en werd door hen gedood. Zijn lijk werd naar Rijnsburg overgebracht en onmiddellijk werd een bode naar koning Lotharius gestuurd. Deze verdreef uit verdriet over zijn dood Herman van Kuik en zijn helper Godfried (van Arnesberch) met steun van de graaf van Holland en bestrafte hen met ballingschap. Hij zou de dood van zijn neef nog verder gewroken hebben als de dood hem niet tot een hoger geluk had geroepen. Spoedig konden zij (de heren van Kuik) terugkeren in hun bezittingen, werden leenmannen van graaf Diederik en sloten vriendschap en vrede met hem."

Het is een barbaars verhaal, dat een schril licht werpt op de brute hebzucht, de wreedheid en de woeste wraaklust van de edele ridders. Hebben de burgers van Utrecht deel gehad aan deze strijd of hebben alleen de bisschoppelijke dienstlieden, waartoe ook de schout behoorde, de partij van Floris gekozen? De burgers stonden kennelijk nog als politiek onmondigen buiten deze verwickelingen, want nergens wordt gesproken van „cives”. Toch is het zeker dat de verlangens, hun goede diensten duur te laten betalen door de nieuwe heer van Utrecht, een rol gespeeld hebben bij de bereidwillige dienstlieden. De ongelukkige afloop maakte aan dit avontuur een blijvend einde.

In 1150 bleek er samenwerking te bestaan tussen de burgers en de dienstlieden die hun eigen kandidaat, Frederik, wilden handhaven. De wettig gekozen bisschop Herman van Hoorn was naar voren geschoven door de geestelijkheid en de graven van Holland en van Gelre.⁷¹⁾ Hoewel bisschop Herman de steun kreeg van de keizers Koenraad III en Frederik I Barbarossa, handhaafden de ministerialen en de burgers van Utrecht en van Deventer hun verzet tegen de opgedrongen landsheer totdat de krachtige Barbarossa een eind maakte aan het verzet, waaraan ook boeren en ambachtslieden deel hadden genomen. Bisschop Herman was geen krachtfiguur, zodat hij bij de eigengereide Utrechters nauwelijks enig gezag kon laten gelden. „In zijn tijd kwamen onderlinge doodslagen en zelfs tot in zijn tegenwoordigheid moorden voor, omdat hij zachtzinnig en al te goedhartig was, geen recht kon spreken, noch

70) „Traiectenses”, wat niet noodzakelijk de burgers betekent; zelfs is dit vermoeden onwaarschijnlijk. „Urbes” is m.i. terecht vertaald met „kastelen” en niet met „steden” omdat het eenvoudigweg ondenkbaar is dat de rijke Heilwiva een aantal steden bezat; bovendien wordt op p. 148 gesproken van de „urbs Lakesmundi”, waarmee het kasteel Lexmond bedoeld is. Het is verwarrend dat de Annales spreken zowel over de „civitas” als de „urbs” als aanduiding voor de stad Utrecht.

71) Annales S. Mariae, B.M.H.G., XI (1888), p. 480.

Verdeling van de stad Utrecht in (zwart aangeduide) geestelijke en wereldlijke bebouwing. (zie p. 37).

de Utrechtse, die alleen door hardhandige bisschoppen in toom gehouden konden en kunnen worden, onder zijn gezag wist te houden".⁷²⁾

Door zijn toegefelijke houding kwam het niet tot een conflict. Deze toestand veranderde onder bisschop Godfried van Rhenen, die zich ook op ander terrein liet gelden. „In dat jaar (1159) verenigden de Utrechtse dienstlieden zich tot een krachtige „coniuratio”, een samenzwering om onderling hun recht te handhaven en velen van de belangrijkste werden leenmannen van graaf Hendrik van Gelre, om zich van diens steun te verzekeren.” Op deze wijze versterkt, belegerden de burgers en de ministerialen bisschop Godfried in een toren, waaruit hij alleen met steun van graaf Diederik van Kleef wist te ontsnappen. Binnen de stad woedde de strijd voort tegen het bisschoppelijke kasteel, waar de beide paleizen, het zomer- zowel als het winterhuis, werden verwoest. Vergeefs probeerden graaf Floris van Holland en de bisschop de stad te heroveren, die door de Geldersman Diederik van Batenburg met hulp ook van vele ambachtslieden, m.n. van de slagers, werd verdedigd. Deze strijd duurde van 22 september 1159 tot 24 juni 1160 „en toen eindelijk werd de strijd gesust door de bemiddeling van aartsbisschop Reinoud van Dassel op bevel van keizer Frederik”.⁷³⁾

Opnieuw hadden zich de gebeurtenissen herhaald van 1132, toen de mini-

72) Annales Egmondenses, p. 155.

73) Ibidem, p. 166.

sterialen Floris de Zwarte als heer hadden aanvaard, maar met twee verschillen. Allereerst ging het de ministerialen erom een blijkbaar reeds bestaand recht te handhaven. Verder sloten zich de burgers bij deze opstand aan. De partijen bleven gelijk zodat bij het herstel van de vrede door Reinoud van Dassel de zaak bijgelegd is. Naar de inhoud van het vergelijk dat nergens verhaald is, kunnen wij slechts gissen. Wanneer er een „coniuratio” in de betekenis van een eedgenootschap, ter verkrijging of behoud van stedelijke rechten is gesloten, dan kunnen wij alleen uit de geciteerde tekst lezen, dat de coniuratio bedoeld was om het eerdere eedgenootschap van 1122, die tot de bevestiging van het stadsrecht had geleid, te hernieuwen en het indertijd verleende recht te behouden.

Op grond van de aangehaalde passages leidde Oppermann een strijd af tussen de anti-keizerlijke ministerialiteit uit de door hem aangenomen „Springwijk” bij de Mariakerk en het gezag van keizer en bisschop. Een gevolg zou volgens hem zijn geweest, dat zowel deze Springwijk als de marktnederzetting Stathe onder gezag van de burggraaf werd geplaatst door de onderschikking ook van de schout.⁷⁴⁾ Uit de bronnen blijkt deze gissing niet. De „Sprincwica” was geen wijk maar een oude landweg, die vóór de aanleg van de kapittelimmunitet doorliep langs de straat Achter Clarenburg tot aan het open veld, waar later het Johannieterklooster werd opgenomen in het 16e eeuwse kasteel Vredenburg.⁷⁵⁾ Deze Springweg was vóór de 14e eeuw niet bewoond, maar diende als verbinding langs de achteruitgangen van de huizen aan de Oudegracht; nog heden ten dage bestaat op verschillende plaatsen deze situatie of is merkbaar door de aanleg van kleine woningen tegen de diepe tuinen van de patriciërshuizen aan de Oudegracht. De burggraaf was altijd hoger geplaatst dan de schout; van een dergelijke doelbewuste onderwerping ontbreekt ieder aannemelijk bewijs. Het is m.i. veiliger toe te geven dat wij weinig meer weten over de gebeurtenissen van 1159 en 1160, dan dat burgers en ministerialen hun recht verdedigden, zonder een antwoord te zoeken op het onoplosbare probleem welk recht bedreigd was en hoe de afloop is geweest omdat de gegevens ontbreken. Duidelijk is alleen nogmaals de samenwerking tussen ministerialen en burgers, die voor de jaren 1122 en 1127 alleen waarschijnlijk is (zie p. 20).

In 1196 komt tenslotte een eigen stedelijk bestuur voor,⁷⁶⁾ wanneer in een overeenkomst tussen het kapittel van St. Marie en de stad 11 schepenen en 12 „consules civitatis”, raden van de stad, optreden namens de burgers en bovendien een eigen zegel gebruiken. De schepenen, die mogelijk al in 1127 voorkwamen, worden hierbij bijgestaan door de gekozen vertegenwoordigers van de burgers. Deze omstandigheid was te danken aan de politieke verwar- ring in dat jaar dankzij een dubbelkeuze, zodat geen van de beide gekozen bisschoppen werkelijk gezag uitoefende. Omdat er enige tijd geen bisschop

74) Untersuchungen, p. 214.

75) F. Ketner, De betekenis van vicus in de Middeleeuwse oorkonden, Jaarboekje Oud-Utrecht, 1960, p. 53; Oppermann neemt het staan van de Springwijk als „eine sehr ausgedehnte Ansiedlung” aan zonder enig ander bewijs dan dat deze naam reeds vóór het ontstaan van de Mariakerk bestaan moet hebben: Untersuchungen, p. 197.

76) O.B.U., I, nr. 529.

als landsheer optrad, konden de burgers tijdelijk zichzelf besturen. Nadien worden de raden pas in 1233 genoemd,⁷⁷⁾ om dan geregeld weer in de rechtshandelingen te verschijnen.

Met de verschijning van de raad wordt een tijdperk afgesloten en een nieuwe periode ingeleid. In de 13e eeuw, wanneer de stadsrechten een duidelijk omschreven inhoud hebben en van uitzonderlijk toegestane of verworven rechtstoestanden tot regel zijn geworden, treden de raden op als tegenhangers en vaak als tegenstanders van de landsheerlijke schepenen. Voor de stad Utrecht begon een tweede fase in de strijd om de stedelijke zelfstandigheid, die in den brede door S. Muller is beschreven.⁷⁸⁾ Terwijl schepenen al eerder voorkomen in het Rijk, zijn de raden van later datum.⁷⁹⁾ Hun ontstaan en ook hun naam ontleenen de „consules” aan Italië, waar dankzij het voortbestaan van de steden als bloeiende gemeenschappen reeds in 1100 een hoge graad van zelfstandigheid was bereikt. Planitz wijst erop, dat juist in de periode van de latere keizer Hendrik VI, die geboren was op Sicilië, van 1188-1197 de eerste vermeldingen van „consules” voorkomen. Deze raden vertegenwoordigden de burgerij, die hen ook uit hun midden aanwees. Tegelijkertijd wordt de term „civitas”, die aanvankelijk zowel stad als landsheerlijke residentie beduidde, nu uitsluitend gebruikt als aanduiding voor de stad van de burgers; deze inwoners werden bestuurd door de „consules civitatis”, de raden van de stad als nieuwe functionarissen naast de schepenen. Vele steden hebben nooit de zelfstandigheid van een eigen raad gekend, maar bleven onder het gezag van landsheerlijke schepenen. Ook in Utrecht omsloot de stad niet alleen letterlijk het bisschoppelijke kasteel op het Domplein. Tegelijk was in politiek opzicht een nieuwe macht naast het gezag van de bisschop-landsheer ontstaan.

Parallel met de bestuurlijke ontwikkeling loopt de vorming van de stad, zoals wij deze uit de bronnen en uit de vorm van het patroon van wateren en straten kunnen aflezen. De behandeling van dit onderzoek kan op dit moment alleen maar voorlopig gebeuren over enige hoofdpunten en uiterst oppervlakkig. Een grondige bespreking van dit onderwerp zou te omvangrijk zijn binnen het hier gestelde kader; bovendien vraagt de ontstaansgeschiedenis van de wateren, de wegen, de straten en de bebouwing een uitgebreid vooronderzoek door archeoloog, geofysicus en historicus.

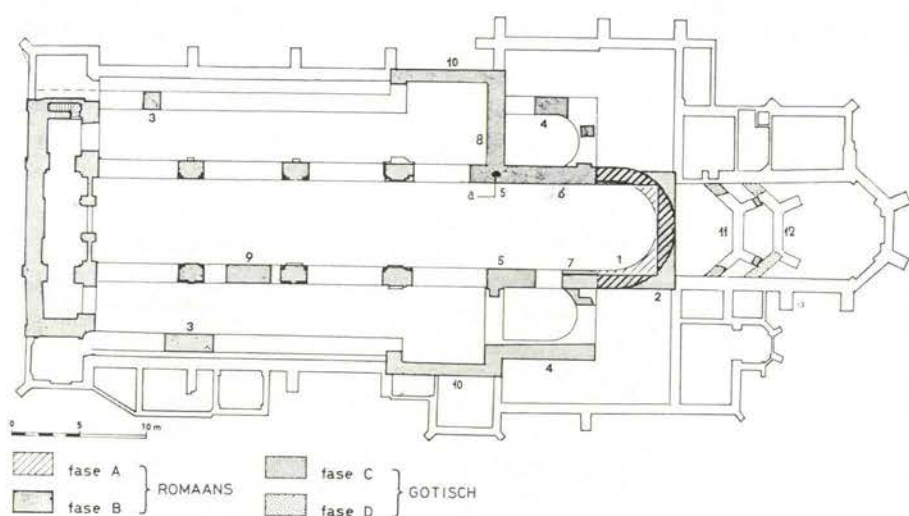
Als „Rijnstad” was de eerste zorg van de eenmaal omwalde plaats, die zijn omvang en ligging nu had bepaald, de verbinding langs de stroom te verbeteren. Kort voor 1127 is er een gracht gegraven, die in dat jaar de „nieuwe gracht” wordt genoemd.⁸⁰⁾ Dit kanaal vormde de verbinding tussen de bocht van de Rijn bij de Twijnstraat en de noordelijker kronkel bij de latere Stadhuisbrug met gebruikmaking van de reeds Romeinse burchtgracht langs de Gaard en de Vismarkt. De Rijntak in de zg. Oudelle (nl. het oude dal), die zijn vervolg vond in de Kromme Nieuwegracht en het water langs de

77) O.B.U., II, nr. 851.

78) Inleiding op de Middeleeuwse Rechtsbronnen der stad Utrecht, 's-Gravenhage, 1885, m.n. pp. 17-26.

79) Planitz, p. 298-299.

80) O.B.U., I, nr. 322.

Plattegronden van de verschillende Nicolaaskerken volgens Drs. H. H. van Regteren Altena en S. E. de Leeuw, in Jaarverslag 1969/70, I, restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, p. 34.

Minrebroederstraat, ontving geen water meer en verdween grotendeels. Alleen de Kromme Nieuwegracht bleef als de ringsloot rond de immunitet van St. Pieter bestaan. Ook wordt nog in 1319 een oude gracht genoemd, die langs de Ganzenmarkt aan de noordzijde liep en zijn naam dankte aan de tegenstelling tot de tegenwoordige Oudegracht, want de huidige Nieuwegracht kwam pas in 1393 gereed.⁸¹⁾ Met deze afsnijding was niet alleen een belangrijke verbetering van de doorstroming bereikt, maar ook richting gegeven aan het stratenpatroon binnen het pas tot stand gebrachte grondgebied van de stad.

In 1148 werd ook dat deel van de Rijn, dat westwaarts de stad uitstroomde naar de Ouderij die langs Vleuten zijn weg nam naar Katwijk, afgesneden. Voortaan onderhield alleen de Lijnpadsrijn, die westelijk buiten de wal liep, de verbinding tussen de Krommerijn en de Ouderij. De stedelijke gracht werd immers doorgetrokken tot in de Vecht bij het Zwarte Water. Ook aan de oostzijde verviel daardoor een grote rivierbocht, waarvan nog resten terug te zien zijn in het slootje aan de oostzijde van het Wilhelminapark en het huis De Oorsprong, in delen van de Biltse Grift, de Alexander Numankade en het genoemde Zwarte Water. Beide waterstaatkundige werken getuigen van een grootse visie, waardoor de waterhuishouding enorm verbeterd werd, de stad een duidelijke ruggegraat kreeg en de belangrijke handelsweg binnen de stad gebracht werd. Hier past een eerbetoon aan de onbekende stedenbouwkundigen van de 12e eeuw, die een dergelijk plan ontwierpen en uitvoerden, wat met de gebrekkige middelen een geducht karwei moet zijn ge-

81) J. H. Jongkees, Aantekeningen over Utrechts oudste geschiedenis, Jaarboekje Oud-Utrecht, 1945/1946 p. 41.

weest. De gevaarlijke kant was dat de stad nu bloot stond aan overstromingen wat b.v. in 1173 voorkwam (zie hiervoor p. 10) en waardoor de stad met de ondergang bedreigd werd. In dit gevaar was voorzien door vóór 1165 al een dam bij Wijk bij Duurstede te leggen en een verdeling tussen ongevaarlijk Lekwater en hinderlijk Krommerijnwater te maken, al was dit niet altijd afdoende.

De datering van de tweede doorgraving wordt doorgaans gebaseerd op het bericht van Heda,⁸²⁾ die 1148 noemt. Jongkees⁸¹⁾ meent dat in 1165 dit kanaal ontstond⁸²⁾ op grond van de toestemming van keizer Frederik I Barbarossa in dat jaar. „Wij hebben toegestaan,” aldus de keizer, „dat het gebied, dat in de volkstaal Noda genoemd wordt, voor een waterlozing doorgraven wordt door de inwoners van die streek, die zoveel schade en gevaar van de wateren ondergingen, op zo'n manier dat het water van de Rijn door dit kanaal wegstroomt in de zee die daar in de buurt gelegen is en die onbemmerd heen en weer stroomt.” De verklaring van deze tekst draait om de plaatsbepaling van de „Noda”. Wanneer hiermee de Neude in Utrecht is bedoeld, dan is de keizerlijke vergunning gegeven om de Oudegracht verder noordwaarts door te trekken. Maar deze veronderstelling is niet te rijmen met de nabijheid van de zee en de vermelde invloed van eb en vloed. Uit de tekst van de oorkonde kan afgeleid worden dat de vermelding achter elkaar van de dam bij Wijk bij Duurstede, de doorgraving van de Noda en de opruiming van de dam bij Zwammerdam inhoudt, dat deze „Noda” in het Sticht gelegen heeft. Ondanks deze samenhang moet de Noda, de aanduiding voor een laaggelegen moerassig gebied (wat ook op de Neude van toepassing was), vlak bij de zeekust hebben gelegen. Niet de Utrechtse Neude is in 1165 bedoeld noch de Gelderse vallei. Het jaar 1148 moet dus als datum voor de voltooiing van de Oudegracht worden aangenomen.

Op deze wijze ontstond de Oudegracht die behalve een belangrijke vaarroute door de ligplaatsen aan de kaden een lange haven was en de dubbele hoofdstraat van de handelsstad. Over andere straten weten wij heel weinig. In 1165 wordt de Zadelstraat genoemd onder de naam van de „Platea suburbana”, de straat van de voorstad, die tussen het bisschopshuis en de Mariakerk lag.⁸³⁾ En in 1196 wordt genoemd de „via lapidea”, de Steenweg,⁸⁴⁾ waarmee niet de tegenwoordige Steenweg bedoeld kan zijn omdat deze geplaveide straat liep vanaf de Borchbrug bij de Servetstraat naar de Mariakerk en dus opnieuw de Zadelstraat is aangeduid. Het lijkt wel erg mager dat uitsluitend deze éne straat vermeld is in een stad die toch veel straten gehad kan hebben. Maar is dat wel waar? Het is een gevaarlijke veronderstelling dat een stad met veel grond nu ook veel straten bezeten moet hebben. Wanneer

82) Ibidem, p. 53; O.B.U., I, nr. 448; J. W. Muller, Neude, in: *Nomina geographica Neerlandica*, VIII (1932), p. 146, en: J. van Galen, Waar lag de Noda?, in *Maandblad Oud-Utrecht*, 1939, p. 2 en 9. Beide laatste pleiten voor een doorgraving van de Utrechtse Neude. Tegen deze veronderstelling staan de grote afstand van de zee en vooral de aanwezigheid van een kennelijk veenmoeras, geen rivierloop dus, bij rioleringswerken, februari 1972. Volgens de verwachtingen zal de pas aangestelde stadsarcheoloog, drs. T. Hoekstra, ook dit probleem kunnen oplossen bij de veranderingen op dit plein.

83) O.B.U., I, nr. 445.

84) O.B.U., I, nr. 529.

wij de plattegrond bekijken en daarbij in het oog houden dat het merendeel van de straten pas in de 14e eeuw is ontstaan, dat de Nieuwegracht en de aanliggende zijstraten niet eerder dan in de 15e eeuw zijn aangelegd en tenslotte dat grote delen voor de burgers ontoegankelijk waren als gebieden van kapittels of kloosters, dan is het beeld van één hoofdstraat en niet veel meer, een misschien verbijsterend maar toch wel juist beeld.

Voorlopig kunnen wij de toestand, zoals deze zich tot ongeveer 1200 ontwikkelt, aldus schetsen. Er was de meermalen genoemde hoofdadar van de Oudegracht. Daar lagen de huizen van de ministerialen, de kooplieden en de handeldrijvende handwerkers. Achter deze huizen, die beschikten over diepe tuinen met aan het uiteinde een koetshuis en een paardenstal, liepen verbindingswegen, zodat de heren de stad uit konden rijden langs de Springweg aan de westzijde en de Lange Nieuwstraat aan de oostzijde. De Springweg kan doorgelopen hebben, niet alleen over de „Oude Springweg”, het latere Achter Clarenburg, maar ook langs het plein Vredenburg door de Rozenstraat en de Waterstraat om langs de Oudegracht bij de Weerdpoort de oudste weg naar Muiden (en later naar het jonge Amsterdam) te bereiken (zie afbeelding pag. 26). Slechts enkele zijstraten hebben misschien iets meer belang gehad. Het is al te gewaagd hier ook maar iets over te zeggen, zolang niet een uitgebreid bodem- en bronnenonderzoek heeft plaats gehad.

Zeker, er bestond een netwerk van oost-west-verbindingen, waarvan sommigen misschien tot de 12e eeuw teruggaan, maar het is op dit moment niet te zeggen welke. In ieder geval niet de verbinding Lange Viestraat-Potterstraat-Voorstraat omdat deze straten pas een doorgaand karakter kregen door de voltooiing van de Biltse Steenweg in 1290. Alleen kan in dit verband worden gewezen op de éne plaats waar een regelmatig stratenpatroon bestond, dat mogelijk van zeer vroege datum is, nl. bij de Jacobikerk. Voorlopig kan vermoed worden dat hier een schaakbord-achtige opzet te zien is van de straten van deze parochie, die een aparte wijk in de stad vormden. Duidelijk is de stedenbouwkundig hinderlijke ligging te zien van de afgesloten immuniteten, die niet alleen veel grond in beslag namen, maar ook op lastige wijze een normaal stratenpatroon onuitvoerbaar maakten en vandaag de dag nog minstens ernstig bemoeilijken.

Gedurende de 12e eeuw is op deze manier het politieke en topografische uitgangspunt gevormd van de grootste stad van Middeleeuws Nederland. Acht en een halve eeuw later zijn het karakter en het stratenpatroon van onze stad, nog steeds het middelpunt van een nijver Nederland, in eerste aanleg te danken aan het initiatief, het doorzettingsvermogen en de vindingrijkheid van de 12e eeuwse Utrechtse, wat op deze wijze door onze vereniging passend herdacht wordt.

2.70 ha	Servaasabdij
0.10	Arkelconvent
0.31	Pallaeskameren
0.13	Dolhuis
1.00	Nicolaaskerk-Agnietenconvent
0.39	Nicolaasklooster
0.35	Geertekerk
0.39	Bartholomeusgasthuis
1.11	Regulierenklooster
0.16	Jacobsgasthuis
1.44	Duitse Huis
4.54	Immunitet van St. Marie
0.28	Catharijneconvent
0.49	Jacobskerk
0.50	Ceciliaconvent
0.39	Buurkerk
0.23	Ursulaconvent
0.86	Karmelietenklooster (Catharijneconvent)
1.54	Paulusabdij
3.88	Immunitet van de Dom en Oudmunster
1.06	Brigittenconvent
0.40	Magdalenaconvent
1.00	Jerusalemklooster
3.16	Immunitet van St. Pieter
0.58	Cellebroedersconvent
0.32	Apostelgasthuis
9.48	Immunitet van St. Jan en Minrebroedersklooster
0.08	Margaretenhof
0.94	Predikherenklooster
2.06	Begijnhof
1.22	Wittevrouwenabdij

41.09 ha. kerkelijke bebouwing (31.29 %)
 totaal oppervlakte binnen de singels: 131.14 ha.
 burgerlijke bebouwing: 90.05 ha. (68.71 %)
 geplanimeterd vanaf een kaart schaal 1 : 5000

Het Sticht in de dertiende eeuw; een historiografisch probleem

F. W. N. Hugenholtz

Wanneer men nog behoefte zou hebben aan nadere bewijzen voor de stelling dat onze kennis omtrent het feitelijk gebeuren beter en betrouwbaarder wordt geschraagd door gegevens ontleend aan diplomatisch of archivalisch materiaal dan door de berichten van min of meer contemporaine geschiedschrijvers, dan zou een fraai bewijs te vinden zijn in de Utrechtse geschiedenis van de dertiende eeuw. En daarbinnen bestaat geen beter voorbeeld dan de geschiedenis van de elect Jan van Nassau (1267-1290).

De eerste die een verantwoorde studie aan hem wijdde was S. Muller Fzn.¹⁾ Na een korte vermelding van enige voorgangers volgt bij hem reeds in de inleiding een klacht over de contemporaine geschiedschrijvers en met name over Beka, die over Jan van Nassau bijzonder weinig mee te delen heeft. „Summa summarum”, zegt Muller, „weten wij dus van het bestuur van bisschop Jan van Nassau nog *volstrekt niets*.”²⁾ Hij laat daar dan op volgen: „Gelukkig zijn er echter in den loop der eeuwen ook andere bronnen ontsloten. De oorkonden uit Jan van Nassau's tijd zijn in grooten getale bijeengebracht”. En die bron stelde Muller inderdaad in staat de geruchtmakende figuur wat beter te leren kennen. Geheel in de lijn van deze ontwikkeling ligt het feit dat het juist Ketner was die ons een nieuwe diepgaande studie kon aanbieden over Jan van Nassau.³⁾ Ketner immers had als uitgever van het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht dat „bijeenvbrengen” en bestuderen van al het overgebleven oorkondenmateriaal tot een goed einde gebracht; hij kon toen nieuwe steekhoudende dingen over de elect opmerken. Er bestaat bij dit onderwerp dus een duidelijke relatie tussen de beschikbaarheid van oorkonden en geschiedschrijving.

Deze gang van zaken illustreert hoe weinig in vele gevallen en in dit geval in het bijzonder de historiografie als historische bron waard kan zijn en van hoe fundamentele betekenis de ontsluiting van het archiefmateriaal voor het onderzoek en de beschrijving van het middeleeuws verleden is. Maar - ik schreef het al - dat is geen hemelschokkende ontdekking. Nu is het ook een feit dat een historicus, die, zoals hier onvermijdelijk was, zijn gegevens alleen put

1) S. Muller Fzn, De elect Jan van Nassau, *Je Maintiendrai* I (1906), blz. 31-59; herdrukt in zijn *Schetsen uit de Middeleeuwen II* (Amsterdam 1914) blz. 66-104.

2) *Ibidem* blz. 68; spatiëring van Muller.

3) F. Ketner, De elect Jan van Nassau en zijn tijd (1267-1290), *Bijdr. voor de Gesch. der Nederlanden* XII (1957) blz. 1-25.

of liever putten kan uit de oorkonden, duidelijk het gevoel heeft dat hem in zijn werk beperkingen zijn opgelegd, juist door het vrijwel geheel ontbreken van mededelingen van tijdgenoten. Zeer sterk geldt dit wanneer als voorwerp van onderzoek een persoon wordt gekozen. Dan is het uiterst belangrijk in de beoordeling mee te laten tellen wat de tijdgenoten van de hoofdpersoon vonden, hoe zijn handelen werd gewaardeerd, welke uitleg de tijdgenoten daaraan gaven, welke achtergronden of motieven men meende te ontwaren. Dat alles vertellen ons de oorkonden niet of nauwelijks, en daarom kan een studie over een man als Jan van Nassau niet meer, maar ook niet minder, geven dan een relaas van het juridisch en politiek handelen waarvan immers de oorkonden bij uitstek de officiële neerslag zijn. Het klaarblijkelijk ontbreken van berichten van de hand van tijdgenoten is daarom ronduit een gemis.

Zegel (1) en tegenzegel (2) van elect Jan van Nassau, 1276-1290.

Dat gemis roept een vraag op: Waarom heeft de middeleeuwse historiografie Jan van Nassau zo stiefmoederlijk behandeld? Als we te rade gaan bij Romein,⁴⁾ nog steeds ons onontbeerlijk overzicht van de Nederlandse middeleeuwse geschiedschrijving, krijgen we als antwoord dat het met de Utrechtse historiografie van de dertiende eeuw, zelfs tot het midden van de veertiende, zeer slecht gesteld was. Romein wijt dat aan het feit dat Utrecht in die periode nog altijd was, of weer geworden was, „een vrijwel onbeschaafd milieu”,⁵⁾ een taxatie die ik graag voor rekening van de schrijver wil laten. Hoe dan ook, het is een feit dat in het Sticht na de auteur van de *Quedam Narracio*,⁶⁾ die in detail zekere Stichtse ontwikkelingen uit de eerste decennia van de dertiende eeuw beschreef (tot 1233), tot aan Beka, of liever Johannes de Be-

4) J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (Haarlem 1932) en het supplement daarop van H. Bruch (Haarlem 1956).

5) *Ibidem* blz. 39.

6) C. Pijnacker Hordijk ed., *Quedam Narracio de Groninghe etc.*, *Werken van het Historisch Genootschap* NR 49 (1888).

ke, in het midden van de veertiende eeuw geen geschiedschrijver iets van betekenis heeft geproduceerd; er is tenminste niets van overgebleven. Dit geldt derhalve niet alleen voor de periode van Jan van Nassau, maar voor het grootste deel van de dertiende eeuw. Dat er een aanzienlijke historiografische productie zou zijn teloor gegaan is niet erg waarschijnlijk, want reeds de veertiende-eeuwse compilerator Beke had bijzonder weinig tot zijn beschikking.

Het blijkt dat ons probleem zich reeds enigszins heeft verschoven omdat het nu geldt voor ruim een eeuw, terwijl nu ook een tweede vraag zich aandient: Is de middeleeuwse geschiedschrijver, wanneer hij perioden beschrijft die hij niet zelf heeft beleefd, geheel afhankelijk van wat eerdere geschiedschrijvers hem aan gegevens leverden, of was het hem mogelijk ontbrekende gegevens van elders aan te vullen? Kwam het hem eventueel gewenst voor dat te doen? Er is geen twijfel aan dat er tijdens de Middeleeuwen - er zijn zowel uit de vroegere als uit de latere Middeleeuwen voorbeelden van te geven - geschiedschrijvers zijn geweest die de door hen gebruikte voorgangers-historiografen hebben willen aanvullen met andersoortige gegevens, waartoe zij, bijvoorbeeld door hun verblijf in de omgeving van vorsten, toegang konden krijgen. Tallozen echter hadden, bijvoorbeeld als kloosterlingen, weinig ander materiaal tot hun beschikking dan datgene wat zij aantroffen in de bibliotheek van hun klooster; afhankelijk van de ligging en de betekenis van, en de frekwentie en de kwaliteit van de bezoekers aan hun klooster konden zij nog wel het een en ander aan de weet komen. Doch voor het wat verder verleden waren de meeste historiografen in de allereerste en vaak enige plaats afhankelijk van oudere historiografen in wier werk zij doorgaans ook nauwelijks kritische verbeteringen konden aanbrengen.

Pogen wij ons nu te verplaatsen in de situatie van de geschiedschrijver Johannes de Beke, die kort voor het midden van de veertiende eeuw zijn *Chronographia* schreef.⁷⁾ Hij wilde een gecombineerde geschiedenis schrijven van de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland. Uit de vele overgeleverde handschriften van zijn werk, uit vertaling, voortzettingen en bekortingen blijkt de populariteit die hij in de late Middeleeuwen genoot; voor lange tijden was zijn compilatie het laatste en belangrijkste woord. Zijn *Chronographia* bepaalde de geschiedkennis van vele generaties. Hij moge dan tegenwoordig, juist omdat hij vaak niet meer was dan een intelligent compilerator, wat in de achting van de historici zijn gedaald, het feit blijft staan dat zijn werk in de Middeleeuwen toonaangevend is geweest en als zodanig is en blijft hij voor ieder die zich voor de geschiedenis van de geschiedschrijving interesseert een belangwekkend verschijnsel. En dan sprak ik nog niet van de betekenis, die hij met vele compileratoren gemeen heeft, namelijk dat wij uit dit soort schrijvers kennis krijgen van materiaal en gegevens die sindsdien verloren zijn gegaan.

Beke nu geeft teleurstellend weinig over de Utrechtse geschiedenis van de dertiende eeuw en dat frappeert vooral voor de periode van Jan van Nassau, die in de tijd toch niet zo verschrikkelijk ver van hem verwijderd was en boven-

7) A. Buchelius ed. (Utrecht 1643); een nieuwe uitgave door Dr. H. Bruch is in druk bij 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

dien naar we zeker weten geen onbelangrijk man, al was het alleen maar omdat het in het Sticht tijdens zijn bewind zo snel bergafwaarts ging. Muller heeft al kort en krachtig gezegd waartoe zich Bekes berichtgeving - de periode Jan van Nassau beslaat drie folio-bladzijden - beperkt: „Maar als wij die drie bladzijden lezen, dan vinden wij: het verhaal van een oproer, waarin de bisschop geene rol speelt, - berichten over de veldtochten van Floris V tegen de Westfriezen, - een en ander over Floris' strijd met Vlaanderen, - een correspondentie tusschen graaf Floris en den pseudo-Frederik II, - notities over een watervloed en over een brand te Utrecht, - en eindelijk . . . het verhaal van 's bisschops afzetting-”^{7a)}. Dat is merkwaardig weinig, vooral als men weet wat er allemaal aan werkelijk schilderachtigs over Jan van Nassau te vertellen zou zijn geweest: over zijn ruzies met de Stichtse adel, zijn relaties met Floris V, zijn chronisch geldgebrek dat leidde tot verpanding van het Nedersticht en zijn uiterst verdachte manipulaties met kruistochttienden. Controleert men de berichten over oudere dertiende-eeuwse bisschoppen dan is het resultaat niet veel rijker: veel over de algemene geschiedenis, over Rooms-koning Willem II met name, weinig over de bisschoppen en de zaken van het Sticht.

Dit alles verbaast op het eerste gezicht van een auteur die volgens Buchelius' titelblad *Canonicus Trajectensis* was, en men is dan geneigd hem niet alleen gebrek aan informatie maar ook een gebrek aan belangstelling te verwijten. Het is echter steeds duidelijker geworden dat alles wat we weten omtrent de persoon van Beke naar Holland wijst. Hof heeft hem, met overtuigende waarschijnlijkheid, teruggevonden in een Egmondse rekening, waaruit blijkt dat hij priester was, in dienstverband stond van de abdij en daar ook verblijf gehouden heeft.⁸⁾ Op deze wijze is een vrij raadselachtige zaak opgelost: Beke zegt immers zelf in zijn voorwoord⁹⁾ dat hij te Egmond ijverig alles heeft bijeengegaaard uit de historiën, annalen, kronieken, codices, privileges, „dictaminibus” (gedichten?) en brieven en dat hij daarover een zevental jaren heeft gewerkt. De geleerden hadden trouwens al lang gemerkt dat het materiaal dat Beke gebruikt had voor het maken van zijn Stichts-Hollandse kroniek vooral uit Holland kwam. We weten nu dat zulks ook voor de hand lag gezien zijn relaties tot de abdij van Egmond, van oudsher een centrum van historiografie. Overigens kon Beke op Utrechtse historiografen ook nauwelijks terugvallen, want die waren er niet.

We zijn op een punt aangeland waarop ons probleem zich wederom verschuift. Is de magerte van de dertiende eeuw bij Beke te verklaren uit het feit dat geen andere dan Hollandse bronnen ter beschikking stonden en hoe komt het dan dat die Hollanders zo bitter weinig te melden hadden over de gebeurtenissen in het aangrenzende gewest? Op deze vraag wil ik nu nader ingaan aan de hand van de Rijkskroniek van Melis Stoke,¹⁰⁾ die een belangrijke bron voor Beke is geweest.

7a) Muller blz. 67-68.

8) J. Hof, Heer Jan Beke, auteur van de *Chronographia*, BGN XXI (1967) blz. 319-320.

9) Beka, blz. 1.

10) Omtrent titel en auteurschap van deze kroniek spreek ik hier niet; in de inleiding van mijn komende Rijkskroniekitie zal ik er uitvoerig op ingaan.

De Rijkskroniek ¹¹⁾ is kort na 1300 klaar gekomen. Het probleem van de twee versies waarin het werk tot ons is gekomen doet in dit verband weinig ter zake. Vast staat dat de auteur bindingen had met het Hollandse gravenhuis; zeker is dat het geschreven werd ten behoeve van de graaflijke dynastie en dat de hoofdbedoeling, althans in den beginne, was aan te geven hoever de graaflijke macht zich in rechte in het land van de Friezen uitstreckte. Het werk groeide onder de hand uit tot een Hollandse geschiedenis in het algemeen en de auteur heeft alle aspecten van de Hollandse politiek en van de expansie van de politieke macht behandeld.

We bepalen ons thans tot de dertiende eeuw en we vragen ons af welke aandacht Stoke heeft geschonken aan het buurland, het Sticht Utrecht. We mogen natuurlijk niet verwachten dat hij veel versregels besteedt aan interne zaken van Sticht of stad Utrecht, al heeft veel van wat zich daar in de dertiende eeuw heeft afgespeeld - al waren het slechts de bisschopsverkiezingen - directe invloed gehad ook op de buiten het Sticht gelegen delen van het bisdom. We moeten ons er voorts van bewust zijn dat Stoke slechts een deel van de dertiende eeuw, de laatste veertig à vijftig jaar, bewust heeft meegemaakt en voor de oudere periode zelf weer was aangewezen op het werk van anderen. Ook wanneer we dit alles in aanmerking nemen, is wat hij over het Sticht in de dertiende eeuw weet te berichten merkwaardig pover.

Het was ook voor Stoke blijkbaar nog moeilijk informatie te krijgen over de eerste helft van de eeuw. Zijn vaste bron voor de periode daarvoor, het *Chronicon Egmondanum* ¹²⁾, liet hem vanaf 1205 in de steek en kennelijk heeft hij voor de decennia vanaf dat moment tot dat waarop hij op zijn eigen waarneming kon gaan steunen weinig materiaal aangetroffen. Op dit aspect van de zaak kom ik nog terug.

Voor de periode van de eigen waarneming, dat wil zeggen vooral de periode van Floris V en nog een tiental jaren daarna, geldt Stoke terecht als een goed geïnformeerd man: telkens blijkt hij te weten welke motieven het handelen van de door hem vereerde vorst hebben bepaald. Tengevolge van zijn opdracht moest hij schrijven over de macht van het Hollandse gravenhuis en vooral over hun rechten op het Friese gebied. Het is dan ook geen wonder dat die kant van de geschiedenis bijzonder veel aandacht heeft gekregen. Doch ook de relaties van de Hollandse graaf tot omringende machthebbers komen uitvoerig aan de orde. De kwestie-Zeeland beslaat vele versregels waarin uit de aard van de zaak de betrekkingen tot de Vlaamse graaf en de Brabantse hertog uitvoerig worden besproken. Zeker is dat gebiedsuitbreiding en machtsvergroting - met hun soms droevige tegendelen - in de Rijkskroniek behoren tot de voornaamste thema's.

Om in staat te zijn over het werk van Stoke tot een oordeel te komen, moeten we eerst vaststellen wat het over het dertiende-eeuwse Sticht heeft mede te delen. Op betrekkelijk willekeurige wijze laat ik die eeuw beginnen met de dood van bisschop Boudewijn in 1196 en eindigen met die van Floris V in 1296.

11) W. G. Brill ed., WHG NR 40 en 42 (1885).

12) Stoke Bk II 1264-1278.

In boek II, vs 1143-1204, verhaalt Stoke de dood van bisschop Boudewijn en de kwestie van zijn opvolging tot en met de keuze van Diederik van Are. Aan de orde komen de befaamde dubbelkeuze van domproost Diederik en de Deventer proost Arnoud, hun beider vertrek naar Rome om daar om de Utrechtse zetel te procederen, terwijl intussen de oorlog uitbreekt tussen de graven van Holland en Gelre en keizer Hendrik VI aan de Hollandse graaf de „voghedie” over het Sticht opdraagt. Medegedeeld wordt dat Gelre wordt verslagen, dat de beide contesterende bisschopscandidaten in Italië overlijden en dat Diederik van Are, proost van Maastricht, wordt gekozen. Dit alles gebeurt in de uiterste bekoptheid, in 60 versregels, en het is weinig origineel, Want Stoke deed hier niets anders dan het *Chronicon Egmondanum* vertalen en berijmen. Wel bracht hij in zijn voorbeeld één „verbetering” aan: er stond dat de keuze van Diederik van Are plaats had door de clerus, begünstigd werd door de graven van Holland en Gelre en met instemming van de burgers geschiedde. Stoke vindt die inmenging, resp. toestemming van leken blijkbaar maar matig, want hij maakt ervan: „De van Utrecht, papen, clerken, ente man der heiligher kerken, de coren enen bisscop.”¹³⁾ Hij laat dus in tegenstelling tot het *Chronicon* de graven en de burgers bewust weg. Maar dat is dan ook in dit bericht zijn enige eigen bijdrage. Men kan bovendien stellen dat dit Utrechtse bericht door Stoke min of meer automatisch is opgenomen, omdat het nu eenmaal in zijn slaafs nagevolgde voorbeeld stond. Bisschopsverkiezingen in Utrecht interesseerden hem blijkbaar in het geheel niet, want de eerstvolgende keuze die hij noemt was die van Jan van Sierck (1291-1296), een benoeming die volgens Stoke geschiedde „bi den paues”, die hem vervolgens snel overplaatste, waarna hij te Utrecht „enen andren” aanstelde, die uit Mechelen afkomstig was en die door Stoke niet bij name wordt genoemd (Willem Berthout 1296-1301).

Tussen 1196 en 1296 blijkbaar geen interessante verkiezingen, maar wat merkwaardiger is, ook geen interessante bisschoppen. Zelfs de toch geruchtmakende elect Jan van Nassau (1267-1290) wordt slechts eenmaal genoemd, komt in het stuk eigenlijk niet voor. En men vraagt zich af hoe het komt dat de hoofdbron voor de geschiedenis van Floris V diens grote tegenspeler en slachtoffer Jan van Nassau zo notoir heeft verwaarloosd.

Doch keren we terug tot een meer systematische behandeling.

In 1197 vermeldt Stoke, overigens zonder enige toelichting, dat graaf Dirk VII, die toen in rechte „de voghedie” over Utrecht uitoefende, op het kasteel Ter Horst (bij Rhenen) verbleef en dat daar zijn broer Willem, de latere graaf Willem I, in zijn bijzijn verradelijk werd gevangen genomen.¹²⁾ Een terloopse mededeling in het kader van het verhaal van de spanning tussen de graaflijke broers in Holland.

Van de vele strijd die in de Nederlanden geleverd werd in de eerste jaren van de dertiende eeuw en de relatie daarvan tot de Duitse partijstrijd in die jaren horen we alleen dat in 1202 graaf en bisschop ruzie kregen: de graaf trok het land van de bisschop binnen en plunderde, werd echter bij Heusden verslagen en gevangen genomen. Stoke zegt dat de graaf een zoengeld moest geven van 2000 pond, maar weet niet te berichten dat bij gelegenheid van die vrede

's bisschops leenhoogheid over Holland moest worden bevestigd en erkend.¹³⁾

We blijven nog even in deze jaren, omdat de Utrechtse bisschop partij koos - waarom wordt niet gezegd - in het dynastieke conflict tussen Willem I en zijn nicht Ada, die met Lodewijk van Loon trouwde (1203). Aan de bisschop was door Lodewijk in ruil voor een bondgenootschap 2000 mark beloofd. We merken dat de bisschop partij heeft gekozen in dit conflict op toevallige wijze, doordat Stoke vermeldt dat Lodewijk van Loon in Utrecht een toevlucht vindt als hij in het nauw zit.¹⁴⁾ Even later plunderden Willems trouwe Kennemers Amstelland en andere delen van het Sticht en dat doet de bisschop tot de tegenaanval overgaan: hij verjoeg de Kennemers, trok op naar Leiden, ging samen met Lodewijk naar Haarlem, dwong de Kennemers tot vrede en de betaling van een zoengeld van 500 pond. Toen Lodewijk vervolgens in de richting van Alkmaar optrok werd de bisschop bang dat hij in de rug zou worden aangevallen en ging huiswaarts¹⁵⁾ om verder geen rol meer te spelen in het verhaal tot op het moment waarop hij vrede sloot met graaf Willem I.¹⁶⁾ In dit verhaal heeft de Rijkskroniek een opmerking van min of meer verklarende aard: er wordt gesuggereerd dat het de bisschop niet in de eerste plaats te doen is om zijn bondgenoot Lodewijk te steunen, maar dat hij een geheel eigen politiek bedrijft waarbij hij profiteert van de Hollandse partijstrijd: „Want als een lant in tweeën hem sceet, so ist te winnen ghereet”.¹⁷⁾ Het is een opmerking die wel wat cryptisch is - al weer wordt gezwegen over de leenhoogheid van de bisschop - maar tevens vermoedelijk wel juist.

In de beschrijving van de nu volgende zestig jaren wordt met geen woord gerept over Utrecht, de bisschop of het Sticht, dat alles bestaat eenvoudig niet. In één opzicht is hiervoor een verklaring te vinden in het feit dat het *Chronicon Egmundani* nu eenmaal niet verder liep dan het jaar 1205. Tot die tijd had Stoke die kroniek angstvallig gevolgd en nu hij op eigen benen stond wakte hij de indruk niets meer te weten. Dat laatste is op zichzelf natuurlijk wel weer merkwaardig, maar dat zal ons later nog bezig houden.

De stilte wordt verbroken met het bericht „dat bisscop Jan en conde niet van Assouwen sijn lant bedwinghen, hine hebbe tote sinen dinghen grave Florence tenen gheselle”.¹⁸⁾ Aanleiding vormde het optreden van de heren van Amstel en Woerden tegen wie de bisschop de hulp inriep van mannen en verwanten, van alle steden en ook van de graaf. Deze slaagt erin Amstel gevangen te nemen, Woerden te verdrijven, waarna zij vrede sloten met de graaf en hem zwoeren nooit meer iets tegen hem te zullen ondernemen. Floris gaat zich daarna tegen de Friezen keren. Analyseert men dit bericht dan valt allereerst op dat Floris gaat optreden als helper van de bisschop tegen een paar roerige bisschoppelijke leenmannen en dat dit optreden eindigt in een vrede alsof Floris een paar van zijn eigen leenmannen heeft afgestraft: de bis-

13) Ibidem II 1331-1358.

14) Ibidem III 65-66.

15) Ibidem 105-240.

16) Ibidem 477-479.

17) Ibidem 189-190.

18) Ibidem IV 310-313.

schop komt er blijkbaar niet meer aan te pas. Dat is een opzichzelf volstrekt onbegrijpelijk verhaal, dat door Stoke zonder commentaar of explicatie wordt verteld. Wat verder opvalt is de wijze waarop Jan van Nassau wordt geïntroduceerd, of liever niet wordt geïntroduceerd, hij is er gewoon. Stoke vermeldt hier niet - elders ook niet, want Jan van Nassau komt verder niet voor - dat deze bisschop in feite slechts elect was en het in alle jaren van zijn optreden nooit tot bisschop heeft gebracht, een opzienbarende zaak die Stoke is ontgaan of die hij zijn lezers heeft onthouden. Evenzeer blijft duisternis wat Floris heeft bewogen zo actief te zijn in de rol van „gheselle” van Jan van Nassau of wat hij eraan heeft overgehouden, behalve dan de haat van de heren van Amstel en Woerden die hem in 1296 noodlottig is geworden. Wat het Sticht betreft volgt, na vele honderden verzen gewijd aan Friese, Zeeuwse, Vlaamse zaken en aan het Engels huwelijk van Floris' dochter, het bericht, reeds hiervoor geciteerd, over de komst en het vertrek van bisschop Jan van Sierck en de komst van een „andere” bisschop uit Mechelen.¹⁹⁾ En dat bericht brengt ons meteen in 1296 en het verhaal van de moord. Dat verhaal zelf is te bekend om het te herhalen; dat is in dit verband ook in het geheel niet nodig, omdat de geschiedenis van het Sticht er geen enkele rol in speelt, althans volgens het verhaal van Stoke. Het enige dat ons moet interesseren is het feit dat Floris zich begaf naar de stad Utrecht met een speciale bedoeling. Toen hij namelijk was teruggekeerd van zijn bezoek aan Parijs - belangrijk en volgens mij ook een bezoek dat getuigde van een goed inzicht in de politieke verhoudingen ²⁰⁾ - „pijnde hi hem om ene dinc, hoe hi dat beste conde gheraken, dat hi soendinc soude maken tusschen den heren van den ghestichte”.²¹⁾ Alweer blijft het in de Rijkskroniek volstrekt in het duister waarom Floris hier wilde ingrijpen in de interne zaken van het Sticht Utrecht. Melis Stoke deed wel een beroep op . . . , ja, op wat eigenlijk? Op het voorstellingsvermogen van zijn lezers, op hun kennis? Meende hij geen uitleg te hoeven geven omdat iedereen geacht werd dit te weten? Maar werd men dan niet geacht evenzeer op de hoogte te zijn van Floris' strijd tegen de Friezen of de Zeeuwen of de Vlamingen, zaken die Stoke tot in kleine details beschrijft?

Het probleem is nu duidelijk. Hoe is het mogelijk dat Stoke zo summier is - en de schrijvers die na hem komen en op hem steunen onvermijdelijk ook - over Stichtse zaken? Bestudeert men de geschiedenis van Floris V dan is het zonder meer duidelijk dat hij zijn aandacht heeft moeten verdelen over drie gebieden, Friesland, Zeeland (en Vlaanderen) en het Sticht. Uit het overgeleverde oorkondenmateriaal blijkt zonneklaar dat hij bijzonder veel aandacht heeft besteed aan zijn politiek in oostwaartse richting. Men kan zelfs stellen dat het een van de gebieden is geweest waar zijn politiek grote successen heeft geboekt. We weten ook dat zijn optreden in het Sticht in hoge mate is begunstigd door de uiterst zwakke positie van Jan van Nassau, die tenslotte politiek, militair en financieel volstrekt van hem afhankelijk is geworden. Heeft

19) Ibidem 1069-1076.

20) F. W. N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum 1966).

21) Stoke IV 1110-1113.

Melis Stoke van dat alles niets gezien? Heeft hij het wel gezien maar niet willen beschrijven?

Om tot een inzicht in deze vragen te komen moeten we onderscheid maken tussen Stokes berichtgeving tot het jaar 1205, die over het midden van de eeuw, en tenslotte die over de periode vanaf het begin van het optreden van Jan van Nassau, dus 1267.

De eerste periode is die waarin Melis Stoke geheel en al afhankelijk is geweest van het *Chronicon Egmondanum*²²⁾ een van de bronnen die hij te Egmond heeft leren kennen; zelf erkent hij immers zijn gebruik van bronnen in die abdij. Deze afhankelijkheid van het *Chronicon* verklaart zowel de omvang van de mededelingen als de aard ervan. Stoke heeft weinig pogingen in het werk gesteld om het verleden beter te leren kennen dan de paar door hem gebruikte voorgangers dat reeds deden; zelfstandig onderzoek heeft hij niet verricht, en zo bepaalt hij zich tot vertalen en berijmen. Wat het *Chronicon* heeft, heeft Stoke ook, zeker niet meer dan dat. We constateerden dat de berichten rond het jaar 1200, voor zover ze op de Stichtse geschiedenis betrekking hadden, bij Stoke erg onduidelijk blijven; handelingen en eventuele positiebepalingen van de bisschop worden niet uitgelegd of begrijpelijk gemaakt. Dat kan niet worden verklaard door aan te nemen dat Stokes lezers niet dit van node hadden, omdat zij van al die zaken geheel op de hoogte waren; het is in hoge mate onwaarschijnlijk dat zij omtrent gebeurtenissen die een eeuw geleden hadden plaats gevonden zoveel wisten dat zij voldoende zouden hebben gehad aan een paar losse mededelingen zonder veel onderling verband. We moeten de verklaring zoeken in een geheel andere richting, namelijk bij Stokes bron. Dat *Chronicon Egmondanum* moge dan als een kroniek bekend zijn gebleven, in feite was het werk nog sterk annalistisch, gebaseerd als het op zijn beurt weer was op de *Annales Egmondenses*.²³⁾ Het *Chronicon* vertoont nog duidelijk zijn annalistische herkomst doordat de mededelingen nog in geen ander verband tot elkaar worden gebracht dan in een puur chronologisch en doordat er dus tussen de verhaalde gebeurtenissen geen andere relaties, als bijvoorbeeld causale, worden gelegd. In dit genre is zeker een explicatie of het schilderen van achtergronden of motieven niet op zijn plaats. Stoke veranderde aan deze berichten niets en nam ze in hun annalistische onverklaardheid op; vermoedelijk zag hij zelf ook nauwelijks verband. Romein²⁴⁾ heeft er verder al op gewezen dat het *Chronicon* vergeleken met de *Annales* een „nationaler”, lees: provincialer karakter heeft doordat het zich tot zuiver Hollandse geschiedenis beperkte. Voor de geschiedenis van het Sticht werd Stokes bron daardoor helaas nog minder geschikt.

Over het tijdperk tussen 1205 en 1267 kunnen we, met Stoke, kort zijn. De Rijmkroniekschrijver beschikte wel over een enkele bron voor die periode, maar die leverde hem naast Hollandse en algemene rijkszaken niets over het Sticht, zijn bisschoppen of hun stad. Hieruit nu meteen de conclusie trekken

22) A. Kluit ed., *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae* (Middelburg 1777) blz. 1-215.

23) O. Oppermann ed., *Fontes Egmondenses*, WHG 3de R 61 (1933).

24) Romein blz. 51.

„Onze elect, wien de politiek zo weinig voldoening had gebracht, heeft in de bevordering van dit groote werk allicht eene vergoeding gezocht en gevonden voor de teleurstellingen zijner carrière”. S. Muller Fz., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, II, pag. 98, Amsterdam, 1914. *De Dom van Utrecht*, a^o. 1660, gravure naar S. van Lamsweerde.

dat het Sticht voor Stoke een quantité négligeable was is nog te vroeg. De informatie over het Sticht was schaars in Holland. De Hollandse geschiedschrijver die in de tijd op Stoke volgt, Willelmus Procurator,²⁵⁾ wist toen hij in de jaren twintig van de veertiende eeuw zijn *Chronicon* schreef evenmin iets over het Sticht in de dertiende eeuw, al moet tot zijn eer gezegd worden dat hij op het jaar 1227 tenminste de slag bij Ane tussen de bisschop en de opstandige Drenten vermeldde. De enige bisschoppen die hij noemde zijn Otto van der

25) Stoke IV 309-313.

Lippe, gesneuveld bij Ane, Jan van Nassau en Willem Berthout van Meche-
len. Op een uitzondering na dus al even kaal als zijn voorganger.

Tenslotte dus de periode vanaf 1267, waaraan wij belangrijk meer aandacht
moeten geven. We zullen hierbij ook de vergelijking met de berichten van Wil-
helmus Procurator en Johannes de Beke moeten maken.

Nadat Stoke heeft verteld dat de bisschop zijn zaken niet kon regelen zonder
daarbij gebruik te maken van de diensten van zijn „gheselle” Floris V, volgt
wel uitleg: Amstel en Woerden hadden resp. de kastelen Vreeland en Mont-
foort (Stoke zegt niet van wie die kastelen waren, maar doet vermoeden dat
ze bisschoppelijk waren) in bezit, zij vreesden de bisschop niet, zodat deze de
hulp inriep van de hierboven reeds genoemde categorieën van personen en
instellingen. De graaf helpt, Amstel wordt gevangen, Vreeland veroverd na
een langdurig beleg, Montfoort eveneens en er komt tenslotte - aldus nog
steeds Stoke - een verzoening tussen Amstel en Woerden en de graaf, die daar-
door de handen vrij kreeg om tegen de Friezen op te trekken. In welk jaar dit
alles speelt wordt niet vermeld.

Noch op deze plaats noch elders wordt door Stoke gezegd dat Jan van Nassau
eigenlijk geen bisschop was, althans de bisschopswijding niet ontvangen had
en nooit ontvangen zou. Evenmin wordt iets gezegd over de langdurige rela-
tie tussen Jan van Nassau en graaf Floris. Alleen tenslotte, op het jaar 1296
wordt verteld hoe graaf Floris vrede wilde maken tussen de heren van het
Sticht, zich daartoe naar Utrecht begeeft met het bekende fatale gevolg.

Voordat ik probeer deze lacuneuze berichtgeving te verklaren wil ik eerst
Willelmus Procurator aan het woord laten; hij zegt ook maar op een plaats
iets over Jan van Nassau en wel letterlijk: In de tijd van deze graaf (Floris V)
was er in Utrecht een zekere („quidam”) bisschop, bij name Johannes, die
door zijn eigen ridders, namelijk Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woer-
den werd belaagd. Dat zinde de bisschop niet, hij poogde hen eronder te krij-
gen, zij beklagden zich bij de graaf, maar die zei niets te willen ondernemen
tegen de kerk of haar prelaat. Daarna geeft de Procurator een op zichzelf his-
torisch juist relaas over het vervolg van deze geschiedenis. De Procurator wist
dus wel iets meer dan Stoke, al getuigt het gebruik van „quidam” nu niet be-
paald op een intieme kennis van het recente verleden. Ook hier ontbreekt
te enen male de kennis omtrent Jan van Nassau, zijn persoon en zijn status.

Beke weet dat Jan van Nassau alleen gekozen en nooit gewijd is, zodat hij ten-
slotte afgezet moest worden. Hij meldt een optreden van Kennemers onder
leiding van Gijsbrecht van Amstel, die erin slagen de elect te verjagen naar De-
venter; de stad Utrecht verjoeg haar magistraat, die echter terugkeerde en op-
nieuw verjaagd moest worden, ditmaal door een als deus ex machina optre-
dende Nicolaas van Cats, die toen voogd van de jonge Floris V was. Hierop
volgt bij Beke een stuk Hollands-Friese en een stuk Hollands-Vlaamse ge-
schiedenis. Tenslotte komt Beke heel kort terug op het Sticht. Jan van Nas-
sau heeft de kastelen Vreeland en Montfoort aan resp. Amstel en Woerden
in pand moeten geven tegen een som geld en daarmee begint de ziekte van het
bisdom. Nadat Jan als leek 21 jaar aan het hoofd van Utrecht had gestaan,
en door allerlei schulden en verpandingen gebonden was, schreef de Utrecht-
se geestelijkheid aan de paus over de ellendige toestand van het Utrechtse

land; dan volgt de afzetting.²⁶⁾ Johannes de Beke weet dus wel veel meer dan Stoke en de Procurator, al is het nog maar een droevig beetje en al is vooral de chronologie bij hem wel wat vreemd geconstrueerd. Wat hij tot de kennis bijdraagt is tenslotte alleen het niet gewijd zijn van Jan van Nassau en het feit dat er veel door de elect in pand gegeven is wegens schulden. Omtrent de oorzaken van een en ander laat hij ons, net als zijn voorgangers, in het ongewisse, evenals van het feit dat er naast Amstel en Woerden vele andere heren waren die het de elect lastig maakten en dat het in de stad Utrecht toch ook niet alles pais en vree was.

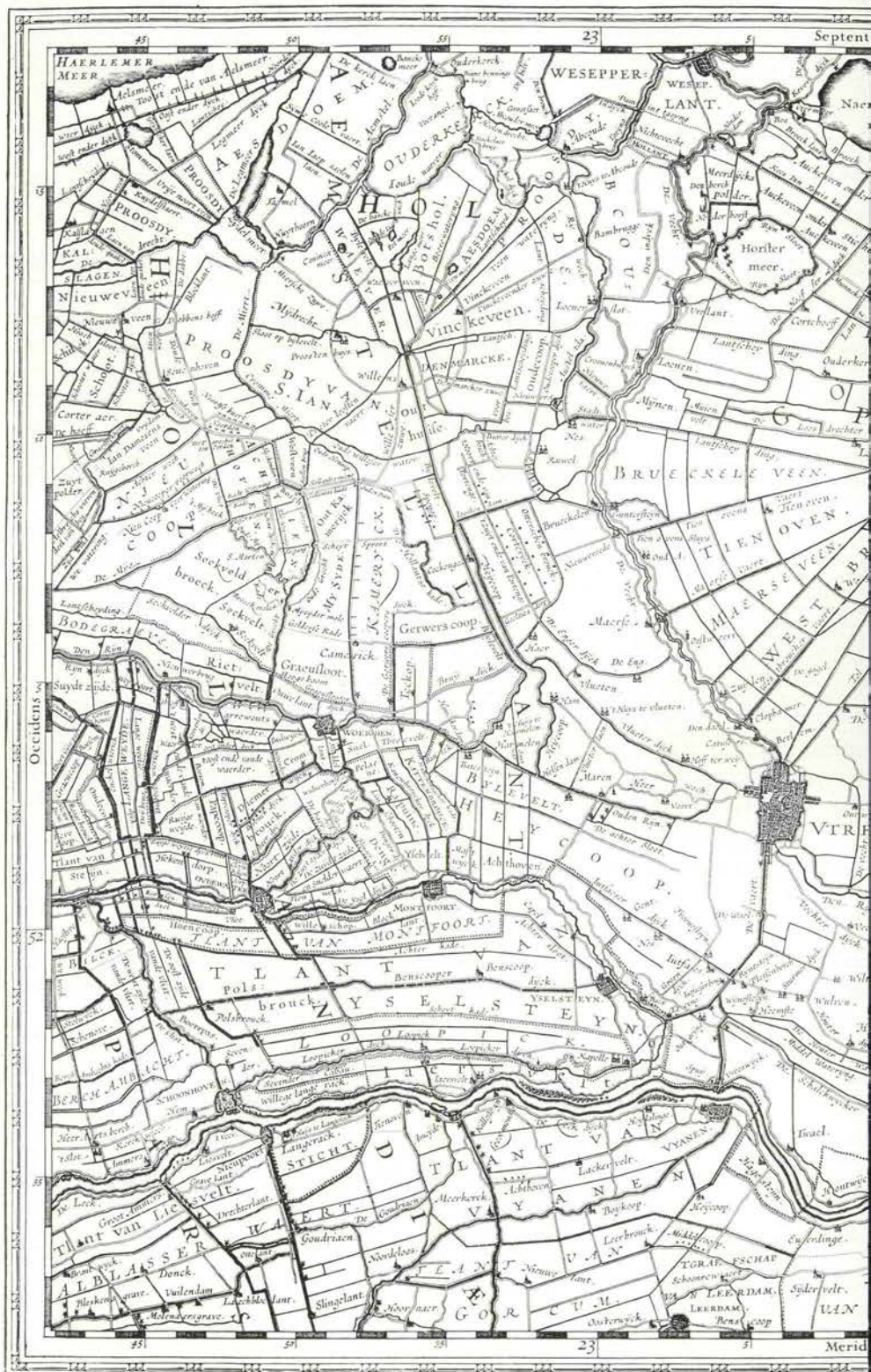
Bestonden er overigens andere bronnen die geraadpleegd hadden kunnen worden? Natuurlijk waren er voor de drie genoemde auteurs (ouder) tijdgenoten die inlichtingen hadden kunnen verstrekken. Voor de auteur van de Rijkskroniek zou dat zelfs de graaf of diens directe omgeving hebben kunnen zijn: hij geeft er immers herhaaldelijk blijk van achter de politieke schermen te hebben kunnen kijken of althans inlichtingen te hebben gekregen van mensen die dat konden. Op diverse plaatsen getuigt de dichter van relaties met de hofkring, zelfs van een zekere intimiteit met de graaflijke omgeving waar Stoke zelf tenslotte ook als clerc werkzaam is geweest. Of dat laatste nu impliceerde dat hij ook toegang zou hebben gehad tot het graaflijk oorkondenbezit is wel de vraag; het blijkt nergens. Jammer genoeg, want wie het nu nog resterend oorkondenmateriaal kent kan een aardig gedetailleerd beeld krijgen van de intense bemoeiingen van de graaf met bisschop en Sticht. Stoke heeft zeker niet de officiële documenten - in zijn dagen ook nog niet systematisch geordend zoals ten tijde van de graaflijke clerc van een halve eeuw later, Philips van Leiden - gebruikt. Of hij deze ook heeft willen gebruiken? Daarvan geeft hij alweer nergens blijk. In dit opzicht is Beke veruit zijn meerdere, omdat deze de uiterst schaarse berichten van zijn voorbeelden althans heeft aangevuld met gegevens van overigens onbekende herkomst; vermoedelijk heeft hij moeten steunen op het niet al te sterke geheugen van zegslieden.

Men kan natuurlijk ook veronderstellen dat Stoke meer heeft geweten dan hij zijn lezers wilde vertellen, dat hij bepaalde zaken liever wilde verzwijgen en dus met andere woorden tendentiekus was. Vast staat dat hij tendentiekus kon zijn ²⁷⁾ als vurig partijganger van Floris V. Ik zie echter geen reden voor Stoke om over de Stichtse geschiedenis expres het stilzwijgen te bewaren. Hoogstens zou men kunnen vermoeden dat het in zijn kraam niet te pas kwam te vertellen dat Floris V een excommunicatie heeft opgelopen doordat de elect aan de graaf het wereldlijk gezag over het Nedersticht wilde opdragen.²⁸⁾ Is het mogelijk Stoke ervan te verdenken dat hij ertegen was dat zijn vereerde graaf met een niet gewijde bisschop samenwerkte? Naar mijn mening niet, gezien de hierboven geciteerde passage waaruit die samenwerking juist blijkt. Wanneer we dan in aanmerking nemen dat deze passage een van de zo schaar-

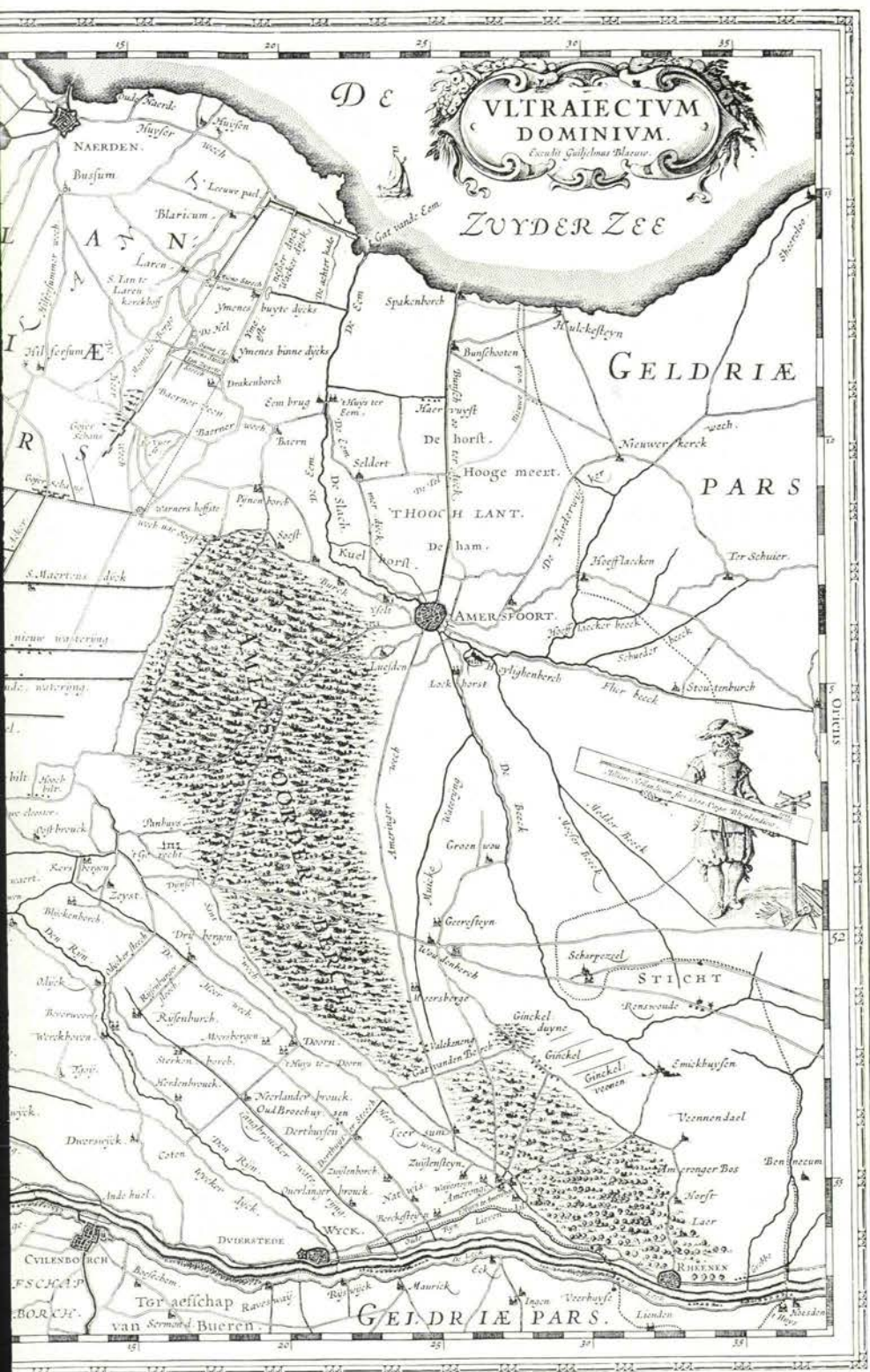
26) Beka, blz. 92-95.

27) J. W. Berkelbach van der Sprenkel. Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305 (Utrecht 1923) blz. 6.

28) F. Ketner ed., Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, IV ('s Gravenhage 1954) nr. 2068 en andere oorkonden, die in Stokes tijd zeker in het bezit waren van de graaflijke kanselarij in wording.

„Land zonder grenzen”. Het grensgebied van het Nedersticht en het graafschap Holland, naar een kopergravure van G. Blaeuw, ca. 1635.

se is over Jan van Nassau, dan wordt die veronderstelde afkeuring van Stoke al heel onwaarschijnlijk. Indien hij bovendien anti Jan van Nassau zou zijn geweest, dan zouden er voor hem zeer vele schone kansen voor het grijpen hebben gelegen om de elect in een kwaad daglicht te stellen; hij had er niet eens voor hoeven te overdrijven. Constateert men dan tenslotte dat Willelmus Procurator, die geen speciale redenen had om partijdig te zijn, van Jan van Nassau nagenoeg niets meedeelt, ja zelfs door zijn woordgebruik verraaft dat deze figuur voor hem een nogal schimmige was, dan is er geen reden om aan te nemen dat speciaal Melis Stoke de neiging heeft gehad dingen te verzwijgen die in zijn tijd wel bekend hadden kunnen zijn. We zullen de oorzaak van de schaarse berichtgeving over het Sticht elders moeten zoeken.

Wanneer we de geschiedenis van Floris V overzien, dan zijn er weliswaar drie terreinen te noemen waarop de graaf een actieve „buitenlandse” politiek of een expansiepolitiek heeft gevoerd, het Friese land, Zeeland-Vlaanderen en het Sticht Utrecht, maar slechts op twee van die terreinen werden spectaculaire successen behaald of gebeurden er in het oog lopende dingen. In het Noorden werd het lijk van Willem II op de Friezen heroverd en de Friezen werden zelf definitief onderworpen. In het Zuiden gebeurde veel dat het vertellen de moeite waard maakte, oorlog, opstand, de gevangenneming van de graaf in Biervliet, het optreden van allerlei machthebbers; verhalen over de graaflijke contacten met de hertog van Brabant, de graaf van Vlaanderen, ja met de koningen van Frankrijk en Engeland zullen de tijdgenoten hebben aangesproken en op hun verbeelding hebben gewerkt. Daarbij vergeleken waren de gebeurtenissen in het Sticht van minder allure; er werden geen belangrijke veldslagen geleverd, grote calamiteiten kwamen in de Hollands-Stichtse relaties in die tijd niet voor. Het geduldig gebruik maken van de economische en politieke zwakte van Jan van Nassau - en dat deed graaf Floris - haalde zouden wij nu zeggen de voorpagina's niet. Achteraf is gebleken dat Floris' optreden jegens het Sticht voor Holland zeker zo belangrijk is geweest als dat op de andere fronten. Tenslotte resulteerde het in een zeer aanzienlijke uitbreiding van het Hollands territorium zoals op de huidige provinciekaart nog duidelijk is te zien. Dat resultaat echter werd pas duidelijk ná Floris en ná Melis Stoke. We kunnen hoogstens zeggen dat Floris V ten opzichte van het Sticht een politiek heeft gevoerd - niet eens principieel verschillend van die van zijn voorgangers - die een belangrijke territoriale winst heeft voorbereid, die onder zijn opvolgers werd binnengehaald. Dit is er een van de redenen van dat Stoke, die nu eenmaal niet in de toekomst kon kijken en die blijkbaar toch ook weer niet zó goed op de hoogte was van wat er in graaflijke raadkamers werd bedisseld, de Stichtse politiek van de graaf en daarmee de Stichtse geschiedenis als zo onbelangrijk ervoer dat hij er weinig van meedeelde en vermoedelijk ook weinig van meende te hoeven weten. Dat wij meenden hem een gebrek aan kennis te moeten verwijten sproot dus voort uit het feit dat wij de geschiedenis in ander perspectief kunnen zien dan Stoke heeft gekund. Hij vond andere dingen belangrijker dan wij nu.

Er rest nu nog één probleem. Wat betekende het Sticht eigenlijk voor Stoke en zijn tijdgenoten? Was het volgens hen een territoir, een territoriale eenheid, een fenomeen dat van aard gelijk was aan het hertogdom Brabant en

het graafschap Vlaanderen, welomschreven vorstendommen met definieerbare machthebbers, goed te onderscheiden van het eigen Hollandse vorstendom en ten opzichte van Holland dan ook echte „buitenlanden”? Er is over dit probleem al het een en ander in de literatuur te vinden en een zekere communis opinio bestaat er onder de historici wel: het Sticht was in de dertiende eeuw bezig zich te territorialiseren, zich territoriaal aaneen te sluiten, zich een territorium te gaan voelen, maar dit proces was in de veertiende eeuw nog geenszins voltooid.²⁹⁾ In dat open territoir, staande onder het gezag van een vorst, die als bisschop voortdurend gerechtigd was in kerkelijke zaken in te grijpen in gebieden ver buiten zijn vorstelijk territoir, het Neder- en het Oversticht, die bovendien als leenheer in Holland zekere bemoeienis kon hebben, was in het verleden door machtigen in de omgeving, vooral door de graven van Holland en Gelre, voortdurend ingegrepen zowel op verzoek als op eigen initiatief als ook op grond van feodale verplichtingen. Floris V stond in die traditie. Ik acht het zeer twijfelachtig dat hij er zich van bewust zou zijn geweest dat zijn ingrijpen in het Sticht gelijk zou staan met „het zich bemoeien met de interne aangelegenheden van een ander land.” De wederzijdse bemoeiing van bisschop en graaf op elkaars terrein was eerder normaal dan uitzonderlijk. Dit feit werd nog versterkt door de op geen enkele manier als afkeurenswaardig gevoelde gewoonte dat bisschoppelijke leenmannen ook lenen van de graaf kregen en omgekeerd, een verschijnsel dat zich in allerlei territoria tot in de late Middeleeuwen bleef voordoen. Voor Stoke kon de leenverhouding van Amstel en Woerden ten opzichte van Floris V noch vreemd noch erg belangrijk zijn.

Nu kent Stoke wel grenzen. In zijn strijd tegen Ada en Lodewijk van Loon laat Willem I - zo vertelt Stoke - de heren van Teilingen en Wassenaar bewaren „tlant dat bi den Rine leghet, dat den bisdoem gheweghet” (grenst aan het Sticht).³⁰⁾ Hij erkent impliciet ook het Sticht als hij spreekt van „den heren van den ghestichte”.³¹⁾ Dat zou de indruk kunnen wekken dat Stoke het Sticht zag als een duidelijk omschreven territorium. Bij nader inzien zegt de tweede tekst niet veel, het kan een geografische aanduiding zijn. De eerste tekst staat in een verband waarin sprake is van een verwachte inval in het Hollandse: mijns inziens heeft die tekst dan ook veeleer betrekking op de grens van het duidelijke territorium Holland dan op die van het Sticht.

Op vele andere plaatsen suggereert Stoke juist dat er geen grenzen waren: Hollandse graven en hun vertegenwoordigers treden immers voortdurend op in het Sticht zonder dat onze auteur het nodig vindt als verklaring enige rechtsgrond te vermelden. Hier is een verschil te signaleren met een passage bij Beke, die naar aanleiding van de afzetting van Jan van Nassau zegt dat Floris naar Utrecht gaat met andere edelen, „opgeroepen zijnde voor een bij-

29) H. Obreen, *Floris V* (Gent 1907) blz. 64; P. W. A. Immink, A. J. Maris ed., *Registrum Guidonis* (Utrecht 1969; *Werken der Ver. tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 3e Rks 23) blz. 29; C. A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (Groningen 1970) blz. 82; P. van den Maagdenberg, *Balans van een onderzoek naar de verschijnselen „konflikt” en „macht” in de tijd van bisschop Guy van Avesnes* (Onuitgegeven scriptie, Instituut van Geschiedenis Utrecht 1972) blz. 48 e.v.

30) Stoke III 123-124.

31) Ibidem IV 1113.

eenkomst van het Utrechtse kapittel", hetgeen althans een poging tot verklaring van dit ingrijpen in het Sticht inhoudt. Ik herinner ook nog even aan de uitspraak van Willelmus Procurator, die Floris laat zeggen dat hij Amstel en Woerden niet wil helpen omdat hij niets wil doen tegen de kerk en haar prelaat. Afgezien van het feit dat dat Floris door de auteur maar in de mond gelegd is, is het voor een geestelijk schrijver en tijdgenoot toch maar een merkwaardige opmerking: het steunen van die heren zou nooit tegen de kerk gericht kunnen zijn, wel tegen de bisschop als vorst. Deze opmerkingen over de historiografen kunnen misschien een aanvulling vormen op de rechtshistorische literatuur die zich met de territorialiteit van het Sticht heeft beziggehouden. De tijdgenoten schrijven over het Sticht als over een vrij vaag gebied, waarbinnen de omringende machthebbers nog betrekkelijk vrij kunnen opereren zonder daarvoor rechtsgronden te hoeven aanvoeren.

Op deze wijze wordt ook de zwijgzaamheid van Stoke over het Sticht begrijpelijker: graaf Floris deed niet anders dan zijn voorgangers altijd hadden gedaan, optreden in een land zonder grenzen, een land zonder macht en een land met een vorst van twijfelachtige status. Hij kon niet voorzien dat juist zijn graaf Floris door zijn optreden zo grote winst voorbereidde; voor Stoke was het Sticht inderdaad een *quantité négligeable*.

Het droevige feit deed zich vervolgens voor dat, toen in het vervolg van de veertiende eeuw de historiograaf Beke moest schrijven over een zich toen territoriaal afsluitend Sticht, deze zo bijzonder weinig kon putten uit een van zijn voornaamste bronnen, Melis Stoke.

Stad en Staten

De bijdrage van de stad Utrecht tot de definitieve vorming
van de Staten van Utrecht

C. A. Rutgers

Als wij S. Muller Fzns Regestenlijst van het Archief der Staten van Utrecht ¹⁾ opslaan, zien wij daarin als nummer 1 de dijkbrief uit 1323 voor de Lekdijk Bovendams en als nummer 2 de Stichtse Landbrief uit 1375. En daarmee wil Muller de veertiende eeuw als afgedaan beschouwen voorzover het gaat over de Utrechtse Staten. In 1323 zijn „die gemene ecclesie ende die geestelijke luyde ende dat ghemene lant ende die stadt van Utrecht” erbij betrokken, in 1375 de „ecclesie, riddere, knechte ende steden van onsen Ghestichte van Utrecht”. Het zijn befaamde stukken, vooral de Landbrief, die met recht de grondwet voor het Nedersticht is genoemd. Maar behalve dat wij aan twee oorkonden onvoldoende materiaal zouden hebben om een betoog over ons onderwerp op te bouwen, is er wel degelijk meer materiaal. Dat Muller dit niet heeft opgenomen is een gevolg van zijn visie op het Staten-archief, een visie die consequenties heeft gehad voor de verdeling van het bronnenmateriaal over de verschillende door of onder leiding van Muller geordende archieven. Dat bij deze omvangrijke arbeid, op zichzelf een fenomenale prestatie, ook op dit punt fouten zijn gemaakt, valt slechts te betreuren.

De tegenwoordige gemeente-archivaris J. E. A. L. Struick heeft, om maar een voorbeeld te noemen, onlangs nog gewezen op de betekenis van de gebeurtenis van 1328, toen bisschop Jan van Diest onder druk van de standenbeweging vier ridders en de vier oversten van de stad (de twee burgemeesters en de beide overste oudermannen van de gilden) in zijn raad opnam en beloofde zijn wereldlijke rechten in het Nedersticht (tussen Nude en Bodegraven) slechts in overleg met hen te zullen uitoefenen.²⁾ En de oorkonde, gedateerd 31 augustus, bevindt zich zowel op het Utrechtse Rijksarchief als op het Gemeente-archief aldaar en is Muller bepaald niet onbekend geweest.³⁾

Na Immink's uitgebreid en gedegen onderzoek, kort samengevat en aangevuld

1) Regestenlijst van het Archief der Staten van Utrecht 1323-1528, 's-Gravenhage 1920.

2) Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht/Antwerpen 1968, blz. 72; zie ook de bespreking hierna.

3) Zij is namelijk opgenomen in S. Muller Fzn., Regesten van het archief der stad Utrecht, Utrecht 1896 (hierna aangeduid als Reg. Stad), nr. 159, en in S. Muller Fzn., Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht 722-1528, dl I, Utrecht 1917 (Reg. bss.), nr. 585. Zie ook J. W. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, Werken H. G. 3e serie nr. 66, Utrecht 1936 (Berk. Reg.), nr. 835.

door Enklaar,⁴⁾ staat nu wel vast dat het ontstaan van de Staten van het Nedersticht gezocht moet worden in een verdere ontwikkeling van de bisschoppelijke grote raad, het kapittel-generaal. In deze raad zaten behalve de kanuniken van de vijf Utrechtse kapittelkerken ook leken; het ridder-element in de raad is hier niet aan de orde, maar naast de „nobiles et ministeriales”, zoals Wstinc de ridderschap noemt, waren er ook vertegenwoordigers van de stad Utrecht en - zij het later en minder sterk op de voorgrond tredend - van andere steden. In dit opstel zullen wij ons bezighouden met vragen als: wilden de bisschoppen de stad, eventueel de steden, in het overleg betrekken, deden zij dit dus vrijwillig, om welke reden dan ook, of werd dit door de stad afgedwongen? Was er overeenstemming onder de burgers over de medewerking aan het werk in deze standenvertegenwoordiging of ontstonden daarover conflicten? En tenslotte: was het alleen Utrecht of is het beter te spreken van Utrecht en andere steden of misschien zelfs van „de steden”? Van te voren moet er echter reeds op gewezen worden dat het geenszins vaststaat dat wij op al deze vragen een bevredigend antwoord zullen krijgen: wij hebben te maken met officiële stukken, waarin slechts werd vastgelegd hetgeen bepaald was en waarin de mens gewoonlijk niet of nauwelijks zijn persoonlijke visie bloot kon leggen.

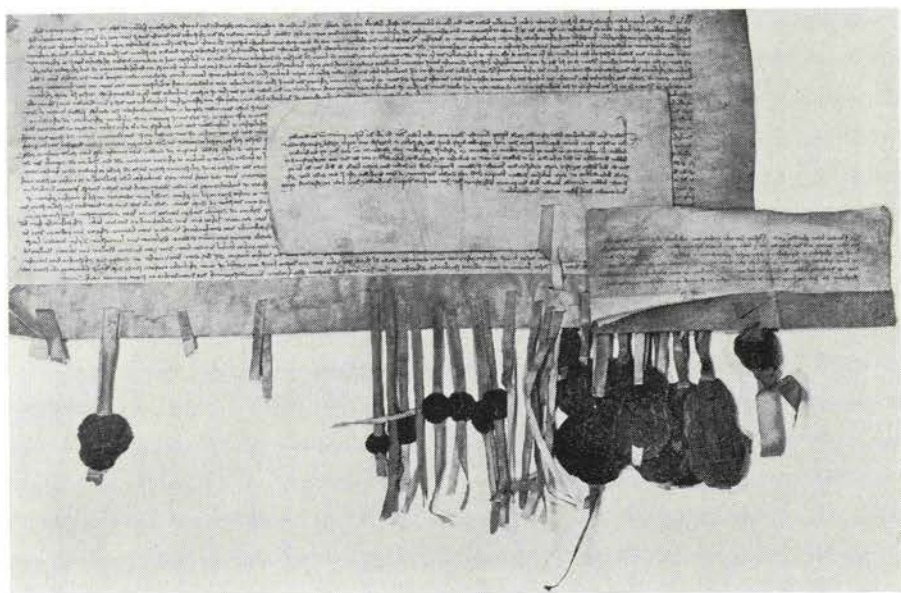
In Duitsland bestaat in de kringen van de „geschichtliche Landeskunde” grote belangstelling voor het ontstaan van de Statenvergaderingen in de verschillende territoria. Zo werd in Konstanz, waar reeds jarenlang conferenties gehouden worden over onderwerpen uit de Middeleeuwse geschiedenis, in 1967 en 1968 gesproken over „Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert”.⁵⁾ Een van de sprekers, Professor Dr. F. Petri uit Bonn, behandelde de vorming en de structuur van de territoriale staten in het Noordwesten, waaronder hij het Noordzeegebied verstaat, van Vlaanderen tot de monding van de Wezer. Dat dit gebied aan Petri werd toevertrouwd, mag als vanzelfsprekend worden beschouwd door hen die op de hoogte zijn van zijn publikaties, waarvan een aantal herdrukt werd in „Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung”.⁶⁾ En nadien had hij, opnieuw over ons land schrijvend,⁷⁾ het kader al aangegeven waarbinnen dit opstel zijn plaats vindt: „Zugleich war sie (de stad Utrecht) die erste Stadt im niederländischen Norden, in der sich die Bürgerschaft auch politisch zur Geltung zu bringen vermochte: im Bunde mit den bischöflichen Ministerialen errang sie 1122 von Bischof Godebald die Anerkennung ihrer städtischen Privilegien; 1196 trat in ihr neben das Schöffenkollegium das klassische Organ der kommunalen Selbständigkeit: der bürgerliche Rat. Wie in anderen niederländischen Territorien

4) P. W. A. Immink, De wording van staat en soevereiniteit in de Middeleeuwen, Utrecht 1942, resp. D. Th. Enklaar, De Stichtse Landbrief van 1375, Med. Kon. Akad. v. Wet. afd. Lett., N.R. dl. 13 nr. 8, Amsterdam 1950.

5) Gepubliceerd als Vorträge und Forschungen XIII en XIV; de bijdrage van Petri in dl. XIII, S. 383-483.

6) Een negental opstellen van F. Petri en W. Jappe Alberts, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht XXXII, Groningen 1962.

7) In Handbuch der Kulturgeschichte, H. Kindermann - E. Thurnher, Zweite Abteilung: Kulturen der Völker, Die Kulturen der Niederlande und Skandinaviens, Konstanz 1964, S. 86.

De Stichtse landbrief, 1375, verleend door bisschop Arnoud van Hoorn.

erwies zich auch im Stift das Bürgertum als besonders wirksamer Förderer des ständischen Gedankens. Sein Ringen um die Teilnahme am Regiment war auch hier von Erfolg gekrönt: der *Stichtse Landbrief* vom Jahre 1375 brachte den Stiftsständen eine ähnliche Verbriefung ihrer Rechte, wie sie die *Blijde Inkomste* im Jahre 1356 den Brabanter Ständen gegeben hatte.⁸⁾ Met dit gegeven als uitgangspunt en op basis van de reeds vermelde bronnenverzamelingen en literatuur⁸⁾ kan een poging gewaagd worden de rol van de stad Utrecht bij de totstandkoming van de Staten nader aan te geven.

Algemeen bekend is hoe in het Duitse rijk het territorialiseringsproces in wereldlijke gebieden van een bisschop gewoonlijk later op gang kwam dan elders, omdat de bisschoppen nu eenmaal geen erfopvolging kenden zoals bijvoorbeeld de graven. Hoezeer de koningen en keizers ook de bisschoppen hadden bevoordeeld, na het Concordaat van Worms en zeker na het einde van de macht der Hohenstaufen was hieraan een einde gekomen: voortaan moesten de bisschoppen maar zien hoe zij zich handhaafden tegenover wereldlijke vorsten van de omringende gebieden. En nu kan men wel stellen dat er natuurlijk bisschoppen zijn geweest die door hun persoonlijke capaciteiten volledig tegen deze opgave opgewassen waren, maar in de wereldlijke gebieden van bisdommen moeten er zeker ook andere krachten aanwezig zijn geweest die de handhaving van een onafhankelijke positie op prijs hebben ge-

8) Een aantal van de genoemde oorkonden is afgedrukt in F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland enz.*, dl. II en III. Vermeld moet in dit verband nog worden dat het niet toevallig is dat de schrijver van dit opstel ook de auteur is van Jan van Arkel, bisschop van Utrecht (Bijdragen I.M.G. XXXIV, Groningen 1970).

steld en die daar zware offers voor over hebben gehad, met name financiële. Anders zou een toch al gehavend gebied als het Nedersticht het achttienjarige bestuur of beter: het ontbreken van bestuur, van Jan van Diest waarschijnlijk niet overleefd hebben, toen Willem III van Holland en Reinoud II van Gelre samen het wereldlijk gebied van de bisschop bestuurden: de een het Nederde ander het Oversticht. Dat Jan van Arkel aan deze situatie een einde wist te maken is zeker niet alleen te danken aan zijn eigen prestaties en de partijtwisten in Holland en Gelre, maar ook aan de steun die hij van de bevolking, althans van een gedeelte daarvan, ontving.

Tot dit gedeelte van de bevolking behoorde niet in de eerste plaats de ridderschap. Heel wat ministerialengeslachten in het Nedersticht hadden connecties met Holland; hierbij moet bedacht worden dat de Hollandse graven tot de Stichtse „nobiles” hadden behoord en in het Nedersticht allerlei bezittingen hadden. Bovendien was het voor de notoire vechtersbazen heel aantrekkelijk te behoren tot de kring van Jan van Henegouwen, heer Van Beaumont, broeder van Willem III, en later tot die van Willem IV. Als er dan ook nog de kans was op toewijzing van een ambt waaraan inkomsten verbonden waren, zoals kastelein van een Stichts slot, dat in de tweede helft van Jan van Diests regeringstijd ter begeving stond van de graaf, lijkt een verdere motivering overbodig.

In het Nedersticht kon een bisschop die deze gang van zaken niet wenste te dulden daarom alleen steun verwachten van de kapittels en de steden. De kanniken, door afkomst en positie rijk en machtig, vaak verwanten van het stadspatriciaat, behoorden van oudsher tot de grote raad van de bisschop, niet alleen in kerkelijke maar ook in wereldlijke zaken. Als een graaf de wereldlijke macht zou overnemen, een graaf die van Den Haag uit het Nedersticht zou besturen, zou hij wellicht de eerste tijd rekening houden met in het verkregen gebied gevestigde machthebbers, maar zou hij toch vermoedelijk de kapittels als hem van nature niet vertrouwde instanties zo snel mogelijk ter zijde trachten te schuiven. Dat zou het einde van de wereldlijke macht der kapittels betekenen, een reëel motief derhalve voor deze kapittels om te trachten het Nedersticht zelfstandig te houden en het tot een territorium te maken met bevestiging van hun eigen positie naast, eventueel tegenover de landsheer.

De steden, normaliter het derde bestanddeel van de Staten, dat was in het Nedersticht eigenlijk alleen Utrecht. Er waren meer plaatsen met stadsrecht: voor 1300 zeker Amersfoort en Rhenen, daarna nog verscheidene andere, maar de stad Utrecht bleef geruime tijd een alleenstaande, of wellicht beter tegenover de andere steden oppermachtige plaats innemen. Er zijn op dit punt allerlei vraagtekens te plaatsen: kwam het door die machtspositie van Utrecht dat het geruime tijd als enige stad toegelaten werd tot de bijeenkomsten die zich zouden ontwikkelen tot de standenvergadering? betekende het alleenstaan van Utrecht een bewust zwak houden van het stedelijk element in die vergadering (de ene stad tegenover de vijf kapittels en de ieder voor zich optredende leden van de ridderschap)? en werd die eerst zwakke maar sinds ongeveer 1350 bepaald sterk geworden positie van Utrecht (juist de stad had de bisschop in staat gesteld zijn zware schulden voor een groot deel af te los-

sen en daarvoor in ruil had de bisschop de stad natuurlijk van allerlei toe moeten staan) later weer binnen de perken gehouden door nieuwe steden als Eemnes stadsrecht te geven en Amersfoort en Rhenen tot standenvergaderingen toe te laten?

In de eerste plaats willen wij nu nagaan hoe de stad Utrecht haar intrede kon doen in de bisschoppelijke grote raad en wanneer dit gebeurde. Een eerste teken zou men kunnen zien in door Enklaar genoemde oorkonden uit 1196, 1204 en 1227,⁹⁾ zeker in de laatste twee, waarin onder de getuigen bij respectievelijk een overeenkomst tussen de Hollandse graaf en de bisschop aangaande enige betwiste rechten en een uitspraak van de bisschop in een conflict tussen het kapittel van Sint-Marie en de heer uten Goye over tienden, met name in het kerspel Houten gelegen, de eerste keer Utrechtse burgers en de tweede keer schout en schepenen van de stad genoemd worden.¹⁰⁾ Of dit optreden in voor de dertiende eeuw nog tamelijk zeldzame gevallen zonder meer moet worden uitgelegd als een rechtens behoren van de stad tot de grote raad, lijkt mij nog niet zo zeker als Enklaar het wil doen voorkomen. Immink ¹¹⁾ wijst er, mijns inziens terecht, op dat de stad nog geruime tijd alleen mocht optreden bij zeer belangrijke zaken en slechts aanwezig was bij het totstandkomen van de uitspraak, zodat van gelijkgerechtigdheid geen sprake was. Een aparte vermelding verdient de door Berkelbach van der Sprenkel beschreven gebeurtenis uit 1297, waarbij het burggraafschap van Montfoort als erfelijk wordt erkend door het leengerecht, hier bestaande uit vier ridders en vier Utrechtse schepenen;¹²⁾ traden de schepenen op als vertegenwoordigers van de stedelijke regering, dan ligt de vergelijking met de regeling van 1328 voor de hand, toen Jan van Diest vier ridders en vier stadsbestuurders als zijn raden aanwees.

Het zou een vanzelfsprekende zaak zijn als de beide beroemde gildenbrieven van 1304 en 1341 bepalingen bevatten betreffende het optreden van de stad naar buiten. Merkwaardigerwijs is dit echter niet het geval; in zijn tamelijk uitvoerige bespreking van de inhoud en de omstandigheden waaronder de beide brieven werden uitgevaardigd besteedt Vijlbrief ¹³⁾ er geen aandacht aan, Berkelbach van der Sprenkel voor de eerste brief evenmin. In beide gaat het om een uiterst gedetailleerde regeling van interne zaken; de positie, de macht van de gilden in het stadsbestuur moet worden gevestigd respectievelijk bevestigd, maar geen woord over de wijze waarop het stadsbestuur naast of tegenover de bisschop moet staan of over de verhouding tot andere steden, laat staan tot de andere standen. Interesseerden deze problemen de burgers soms niet? of hadden zij het voorlopig te druk met het uitvechten van de onderlinge machtsstrijd en redeneerden zij in de trant van: als er werkelijk belangrijke kwesties komen op dit punt, zullen de stadsbestuurders toch altijd nog

9) A.w., blz. 8 en noot 1.

10) Het stuk van 1196 spreekt mij niet zo aan, omdat hier burgers van de stad partij waren.

11) A.w., blz. 58 e.v., 64 e.v., 132 e.v.

12) Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305, Bijdragen I.M.G. IX, Utrecht 1923, blz. 80.

13) I. Vijlbrief, Van anti-aristocratie tot democratie, Amsterdam 1950.

een beslissing ter zake moeten nemen en dan behoeft dat dus niet al van te voren te worden geregeld. Dit laatste lijkt het meest met de waarheid overeen te komen, maar het is dan wel de vraag of men er, nu hieromtrent geen vastomlijnde bepalingen werden opgesteld, op bedacht was dat een bisschop die enig besef had van zijn mogelijkheden de kans zou kunnen aangrijpen bij een meningsverschil binnen de stad die groep te steunen die hem het gunstigst gezind was. Als zo'n groep aan de macht gekomen was, zou dit op de politieke verhouding tussen bisschop en stad van invloed kunnen zijn. Wij zien zich iets van die aard voordoen in 1346: Lichtenbergers en Gunterlingen hebben onenigheid, bisschop Jan van Arkel weet dat de Gunterlingen de vrienden van Holland zijn, hij steunt de Lichtenbergers en samen zien zij kans een aantal vijanden te verbannen. Het motief, zoals dat in een brief van het stadsbestuur aan de stad Brugge uiteen wordt gezet,¹⁴⁾ was „verzet tegen de bisschop en de gilden, omdat zij de raad wilden afzetten en zelf het bestuur in handen wilden nemen.” Deze gang van zaken leert ons iets over de verhoudingen binnen de burgerij: er was duidelijk onderlinge verdeeldheid, al weten wij niet precies waarover. De mening dat de positie van de nogal patricisch ingestelde raad in het geding was tegenover de gilden kan voor deze periode niet meer juist zijn, daar de gilden in 1341 hun positie in de raad hadden bevestigd en versterkt. Was het alleen maar een strijd tussen elkaar de macht betwistende families? Wij komen er bij gebrek aan gegevens niet uit, moeten het bij de constatering laten dat het gezien de ontwikkeling van de positie van de stad bevreemdend is, zeker voor 1341, dat de gildenbrieven geen bepalingen bevatten omtrent de stedelijke politiek en dat een handige bisschop hiervan dankbaar kon profiteren. Berkelbach van der Sprenkel mag dan concluderen dat de gildenbrief van 1304 de basis werd voor de ontwikkeling van de stad in de veertiende eeuw, de brief was zeker niet de basis voor de rol van de stad bij de ontwikkeling van het kapittel-generaal tot Statenvergadering.

Laten wij thans echter eerst in ogenschouw nemen op welke wijze die ontwikkeling van de positie van de stad in de politieke verhoudingen blijkt. De reeds genoemde aanwezigheid van Utrechtse burgers bij belangrijke handelingen die in bisschoppelijke stukken wordt vermeld, bleef gehandhaafd, het bisschoppelijk archief bevat daarvan de nodige voorbeelden. Maar evenzeer konden de burgers ontbreken als de bisschop hun aanwezigheid kennelijk niet nodig achtte; zo was het bisschop Guy van Henegouwen in 1308 mogelijk een schenking van acht hoeven aan Vrouwenklooster bij Oostbroek te laten goedkeuren door drie geestelijken voor de ecclesie en door twee ridders.¹⁵⁾ In hetzelfde jaar kon deze bisschop in het Oversticht een dijkrecht vaststellen buiten de steden om, en in 1311 achtte hij de tegenwoordigheid van de Domproost en enige ridders voldoende bij het rechtstreeks belenen van de graaf van Gelre met de Veluwe, met uitsluiting van de hertog van Brabant;¹⁶⁾

14) S. Muller Fzn., Catalogussen van de bij het Stadsarchief bewaarde Archieven, I, Utrecht 1913, nr. 9.

15) Berk. Reg. nr. 104.

16) Berk. Reg. nrs. 111 en 218.

beide zaken naar het schijnt toch duidelijke voorbeelden van kwesties waar de standen als zodanig bij hadden moeten zijn, maar waar in het eerste geval de Overstichtse steden en in het tweede geval Utrecht buiten gehouden werden. En de stad werd al evenmin gekend in de uitspraak van 1315 betreffende de hoge rechtspraak in het Nedersticht.¹⁷⁾ Na Guy's dood in 1317 werd de stad echter weer wel betrokken bij de benoeming van Zweder van Abcoude tot voogd van het bisdom: de vijf kapittels wezen hem aan, de vazallen, de dienstmannen, en de burgers van de stad Utrecht keurden de keuze goed.¹⁸⁾ Aangenomen mag worden dat de kapittels de stad erbij wilden betrekken, omdat een bestuurder zonder de steun van de stad weinig kon uitrichten; de Overstichtse steden konden overigens worden genegeerd; over eventuele persoonlijke betrekkingen van de heer van Abcoude tot de stad Utrecht is mij verder niets bekend. Hoe het ook zij, de kapittels namen het initiatief en de stad kwam erbij, een gang van zaken die nog vaker in het verhaal zal blijken.

De nieuwe bisschop, Frederik van Sierck, stond sterk onder invloed van Willem III, de machtige graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. In 1320 wees de graaf de bisschop een aantal raadslieden aan, aan wier advies, met name betreffende een eventueel te beginnen oorlog, de bisschop zich zou houden; het waren geestelijken, ridders en enige dienaren van de graaf.¹⁹⁾ Ruim een jaar later wees Willem III opnieuw raadslieden aan, ten dele andere, en naast geestelijken en ridders gingen ook drie Utrechtse burgers tot de raden behoren; bij Jan Boelen, Vembrecht van Compostelle en Jan, zoon van heer Rotaert is met nadruk de aanduiding „burgers van Utrecht” achter hun naam vermeld.²⁰⁾ Om welke reden in 1321 wel burgers als raden werden aangewezen en in 1320 niet, bleek niet na te gaan. Wij moeten ons overigens wel realiseren dat het hier niet gaat om de grote bisschoppelijke raad, het kapittel-generaal waaruit zich de Statenvergadering zou ontwikkelen, maar om, zoals Immink dat noemt, raden in enge zin, de persoonlijke adviseurs van de Landsheer en zijn getuigen in oorkonden. Gewoonlijk waren zij tevens leden van de grote raad, maar het is niet duidelijk of dit ook geldt voor de in 1321 genoemde Utrechtse burgers. In elk geval ging het ook hier om een waarderen van de Utrechtse burgerij als een grootheid die niet meer over het hoofd te zien was.

Een nieuw element in de ontwikkeling doet zich voor, als in 1322 de bisschop verklaart samen met „de clesie van Utrecht, de gheystelike lude (de kloosters) ente goede lude van onser stat van Utrecht” te zijn overeengekomen dat gezamenlijk de dijk bij de Nieuwervaart zal worden hersteld. Een commissie van acht personen, waarin de bisschop en elk der drie groepen twee leden aanwijken, zal de gelden beheren die ook door de betrokkenen gelijkelijk zullen worden opgebracht.²¹⁾ Er was geen sprake van dat de bis-

17) Berk. Reg. nr. 320.

18) Berk. Reg. nr. 356.

19) Berk. Reg. nrs. 455-457. Zie ook Berkelbach van der Sprenkel, Bijdrage tot de kennis van kanselarij en raad der bisschopen van Utrecht in het begin van de veertiende eeuw, in Tijdschrift voor Geschiedenis 51 (1936), blz. 64-74.

20) Berk. Reg. nr. 491.

21) Berk. Reg. nr. 515; Reg. Stad nr. 137.

schop recht had gehad op deze financiële steun: „mit horen goeden wille ende niet van enichs rechts weghe maer omme groter noden ons lands”. Op dit financiële aspect zal hierna in ander verband opnieuw de nadruk worden gelegd; hier wil ik er reeds op wijzen dat beden toegestaan moesten worden door hen die ermee zouden worden bezwaard; omdat altijd het doel van zo'n verzoek om financiële steun werd opgegeven, konden de belanghebbenden invloed uitoefenen op de politiek van de landsheer: voor het ene doel kon men een bede weigeren en voor het andere doel een bede toestaan. Welnu, de stad Utrecht was rijk, zeker in staat een flinke bijdrage te leveren, en als de bisschop in staat was een doel te formuleren dat de stad welgevallig was, dan zou de stad wel willen meewerken. En de stad had er nu niet bepaald belang bij de steeds sterker voelbare druk van Holland te verwelkomen, de stad zou dan ook in later tijd een landsheer die het Nedersticht van Holland trachtte los te maken zeker steunen.

Een volgende stap werd gezet, toen na de dood van bisschop Frederik (20 juli 1322) het Nedersticht bestuurd werd door de vijf kapittels. De stad Utrecht leende hun tweemaal een bedrag en kreeg daarvoor de eerste keer de aan de bisschop behorende waag en maat in het waaghuis als pand en de tweede keer vrijstelling van land- en watertollen voor haar burgers.²²⁾ Zowel de gekozen bisschop Jan van Bronckhorst als de door de paus benoemde Jan van Diest bevestigde deze overeenkomsten.

Jan van Diest was door de paus benoemd op verzoek van Willem III; hij was volgens gezaghebbende auteurs de meest gewillige volgeling die de graaf zich maar kon wensen. Toen de elect eenmaal verklaard had dat hij zich steeds naar de raad van Willem zou gedragen,²³⁾ leverde hij daarmee in feite het Nedersticht aan Holland uit. In overleg met de graaf en zijn raden kwam op 12 juli 1323 de dijkbrief over schouw en onderhoud van de Lekdijk Bovendams tot stand, die Muller als eerste stuk op zou nemen in zijn Statenarchief: de elect, de vijf kapittels („wi die ghemene ecclesi”), geestelijke lieden (wijbischop Jacob van Zuden en enige kloosters), het gemene land (vertegenwoordigd door een aantal ridders en knapen) en de stad Utrecht (vertegenwoordigd door burgemeesters, schepenen en raad) treden hier gezamenlijk op;²⁴⁾ de term „drie Staten”, door Muller in het regest van het Stadsarchief gebezigd, komt echter niet in de tekst voor. Het volgende stuk Lekdijk, ter bescherming van de Lopikerwaard, kreeg nog diezelfde maand een betere verzorging;²⁵⁾ met toestemming van zijn raad, de ecclesie, de goede lieden van den lande en de stad Utrecht en op advies van Willem III regelde hij de aanstelling en de verplichtingen van dijkgraaf en heemraden met in die streek gegoede heren als Jan van Beaumont, Gijsbrecht van Ysselstein en Rover van Montfoort. Dat deze regelingen nu net in de kraam van Holland pasten, interesseert ons hier minder dan dat kennelijk de stad niet meer gepasseerd kon worden als het ging om regelingen van deze aard.

22) Reg. Stad nrs. 138, 139, 141, 142, 145.

23) 22 mei 1323; Berk. Reg. nr. 567.

24) Berk. Reg. nr. 575; Reg. bss, nrs. 457 en 462; Reg. Stad nr. 146; de laatste twee door Muller volgens Berkelbach onjuist gedateerd.

25) Berk. Reg. nr. 577.

De stad Utrecht behoorde er duidelijk bij; dat blijkt ook uit de scheidsrechtelijke uitspraak uit 1324 van Reinoud van Gelre, de latere Reinoud II, aan gaande de hoge rechtspraak van de bisschop tegenover de pretenties van Zwerder van Vianen: vier personen namens de kapittels, vier namens het land en vier namens de stad (Muller spreekt over gedeputeerden van de drie Staten, Immink juist over de bevoegdheid van het kapittel generaal tot oordelen over de jurisdictie) wezen het hoog gerecht aan de bisschop toe.²⁶⁾ Het is echter niet geheel onmogelijk dat deze inmenging van de stad verband houdt met de oorkonde in het stadsarchief van dezelfde datum²⁷⁾ waarin dezelfde Reinoud en de bisschop een uitspraak doen in een conflict tussen Utrecht en de heer van Vianen, waarin de stad duidelijk in het gelijk gesteld wordt. Een doorgestoken kaart, zo lijkt het.

Van grote betekenis zou ongetwijfeld hebben moeten zijn de benoeming in 1328 van vier ridders en vier Utrechtse burgers tot raden van de bisschop; Jan van Diest beloofde zijn wereldlijke rechten in het Nedersticht slechts in overleg met hen te zullen uitoefenen en buiten hen om geen enkele schout in dat gebied te benoemen.²⁸⁾ Nu was dat laatste een loze kreet, want hij had net een paar maanden tevoren een van deze ridders, Arnoud van Ysselstein, tot schout van Amersfoort benoemd.²⁹⁾ Waar het echter op aan komt is dat niet vier willekeurig door de bisschop gekozen Utrechtse burgers als raden zullen optreden maar de twee burgemeesters en de twee overste oudermannen „soe wie dat zij zijn die van der stat raide”, met andere woorden, de voornaamste functionarissen behoren qualitate qua tot de raden in engere zin van de bisschop. Struick³⁰⁾ ziet hier het eerste succes van de standenbeweging bij de onderdanen van het Sticht. Van daadwerkelijke medewerking van de stadsbestuurders aan de landsregering blijkt evenwel nergens, hoewel juist enige weken tevoren het stadsbestuur van Deventer de bisschop had verzocht een uitspraak te doen in het conflict met Gelre, in overleg met ecclesi, goede luden en steden, met name Utrecht.³¹⁾ Een optreden van de Utrechtse burger-vertegenwoordigers was dus van het begin af door andere onderdanen gewenst en zou dan ook voor de hand gelegen hebben; er is echter geen enkel bewijs dat het ook zover gekomen is. De bisschop kon bijvoorbeeld rustig de stad erbuiten laten toen hij in 1330 besloot tot de aankoop van Diepenheim en Dalen, inderdaad buiten het Nedersticht gelegen, maar wel aangekocht met toestemming van de vijf kapittels en van edelen en dienstmannen; voor de laatste groep zegelden drie van de vier in 1328 als raden genoemde ridders,³²⁾ allen dus uit het Nedersticht afkomstig.

Het hele gebouw van de schone schijn van zelfstandigheid van het Sticht als wereldlijk gebied wordt in één klap ondermijnd, als in 1334 Willem III en

26) Berk. Reg. nr. 609; Reg. Stad nr. 147; Reg. bss. nr. 474 (hierin is de bemoeienis der standen niet vermeld); Immink, blz. 245/6.

27) Berk. Reg. nr. 610; Reg. Stad nr. 148.

28) Berk. Reg. nr. 835; Reg. Stad nr. 159; Reg. bss. nr. 585; zie ook A. Matthaeus, *De Nobilitate, Amstelodami* 1686, pag. 320/1.

29) Berk. Reg. nr. 820.

30) A.w., blz. 72.

31) 12 augustus; Berk. Reg. nr. 833; Reg. bss. nr. 584.

32) Berk. Reg. nr. 973.

Reinoud II het grondgebied gaan verdelen: de een het Nedersticht, de ander het Oversticht. Zij nemen de enorme schuldenlast van de bisschop, 44.000 pond, op zich, ieder voor de helft. Opvallend is de bepaling dat zij elkaar beloven zich niet te zullen verbinden met de stad Utrecht.³³⁾ De stad moet volgens afspraak overal buiten worden gehouden en zo gebeurt het ook: de beslissingen die de eerstvolgende jaren genomen worden, gaan alle buiten het stadsbestuur om. Wel zijn Willem III en zijn zoon in 1335 bereid de stad, zoals dat heet, in bescherming te nemen, omdat zij een som geld heeft voorgeschoten om de bisschop uit zijn schulden te helpen, maar een dergelijke belofte verplicht tot niets en is al even weinig zeggend als een tweede belofte: in de ambachten van het Sticht zullen personen worden aangesteld die hun functie ten nutte van ecclesie, land en stad zullen vervullen.³⁴⁾ Dat is dan wel een vertrouwde aanduiding voor de drie standen, maar de belofte zelf heeft geen enkele betekenis, immers niemand anders dan de graaf kan deze ambachtsteden aanstellen en hij zal dus wel bepalen wie de functie naar behoren kan vervullen. Jan van Diest heeft weliswaar zijn wereldlijk gezag niet overgedragen, maar moet wel beloven dat hij dat voor het gebied aan deze zijde van de Yssel slechts zal doen aan Willem III.³⁵⁾ Hij kan dus nog een afspraak maken met de stad Utrecht over het huis Oudegein, waar hij eventueel een Utrechts burger tot kastelein zal benoemen.³⁶⁾ Tegen Gelre kan hij helemaal niet op; als gevolg van de aankoop van Diepenheim en Dalen heeft hij van Reinoud II in totaal 43.000 pond moeten lenen, waarvoor deze vrijwel het gehele Oversticht in pand neemt. De oorkonde van de graaf is medebezegeld door vier Utrechtse burgers, die van de bisschop door de stad Utrecht.³⁷⁾ De stad is belangrijk, de stad is machtig, de stad mag mee zegelen als er wat te zegelen valt, maar mee regelen is er niet bij. Prelaten hebben althans via de kerkelijke zaken nog inspraak en ook reële macht, ridders hebben als zij bij de graaf in de gunst staan de kans hun positie te behouden of zelfs uit te bouwen ten koste van de bisschop, maar de stad is op een dood spoor gerangeerd. Is het om deze reden dat de stad in 1337 een verbond sluit met Amersfoort? De jongere stad is in alle opzichten de mindere, maar het verbond zal niet voor niets in hetzelfde jaar gesloten zijn als waarin Jan van Diest beloofde de stad Amersfoort te zullen laten in alle rechten die zij van zijn voorgangers had verkregen en de Sint Joriskerk tot kapittelkerk verhief. Utrecht en Amersfoort spreken af elkaar te zullen bijstaan wanneer een van beide beoorloofd wordt en Amersfoort zal geen verbond sluiten zonder goedkeuring der stad Utrecht.³⁸⁾ Zoeken Utrecht en de bisschop steun om uit de moeilijkheden te komen? Waarschijnlijk is in de eerste bisschoppelijke oorkonde niet voor niets de formulering opgenomen „dat wi om vrede ende tlant ende onszelven in rechte te houden ende onrecht van ons te verwe-

33) Berk. Reg. nr. 1123.

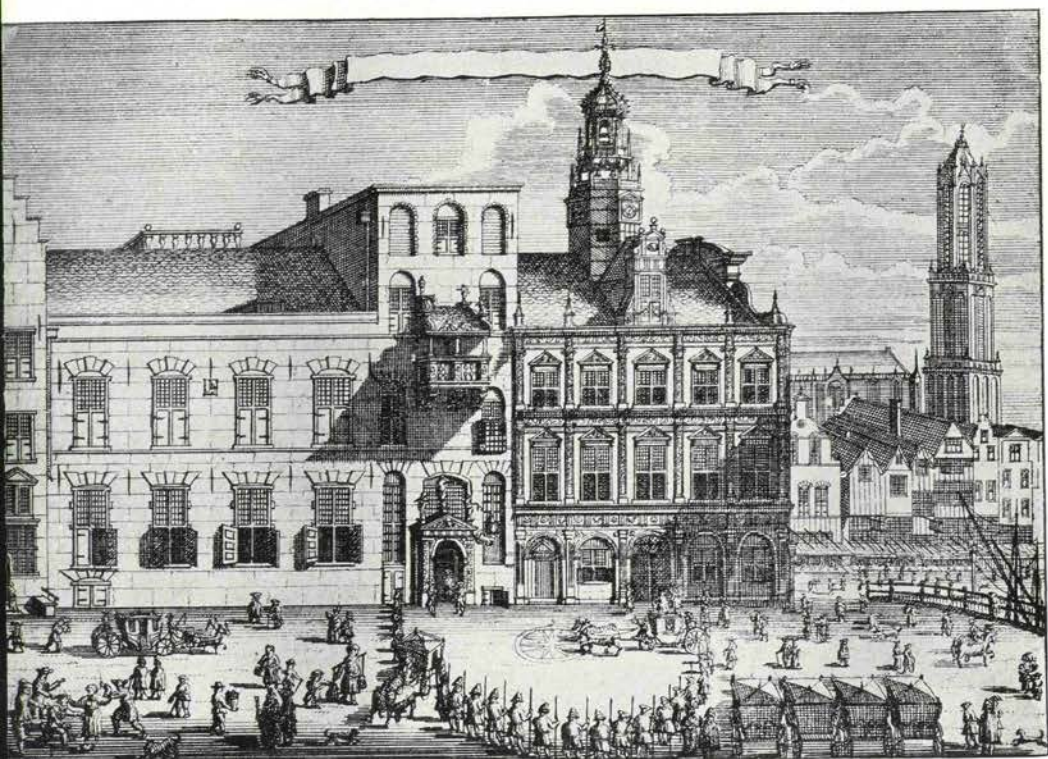
34) Berk. Reg. nr. 1132.

35) 17 maart 1335; Berk. Reg. nr. 1144.

36) 31 maart 1335; Berk. Reg. nr. 1151; Reg. bss. nr. 722; gedrukt Matthaeus o.c., pag. 836. Zie ook mijn Jan van Arkel, blz. 92 en noot 116.

37) 27 maart 1336; Berk. Reg. nrs. 1167 en 1168; Reg. bss. nrs 725 en 726.

38) 28 juni; Berk. Reg. nr. 1211; Reg. Stad nr. 199; de beide andere stukken o.a. Berk. Reg. nrs. 1209 en 1212.

De huizen Lichtenberch en Hasenberch, kopergravure a°. 1752.

ren". Veel kan die steun van Amersfoort niet betekend hebben, maar wellicht zou er in de nabije toekomst een mogelijkheid zijn gebruik te maken van eensgezindheid der steden. En dat zou dan bij alle zozeer gerechtvaardigde kritiek op Jan van Diest een blijk van enig inzicht in de politieke toekomst kunnen betekenen. Maar herwinnen van zijn macht was voor hem niet weggelegd. Toen hij op 1 juni 1340 stierf, moet hem bekend geweest zijn het verdrag dat Willem IV en de stad Utrecht hadden gesloten: de stad zou, als de bisschoppelijke zetel of een andere kerkelijke waardigheid binnen Utrecht vacant werd, een Hollandse kandidaat steunen. Inderdaad werd Jan van Arkel, Willems kandidaat, tot bisschop gekozen. Achttē men zich in Utrecht niet in staat zich te verzetten tegen de Hollandse eisen? Holland was in het Nedersticht zeker machtiger dan Gelre, dat zich voornamelijk bezighield met het Oversticht; op Jan van Bronckhorst, de Gelderse kandidaat, werden bij de bisschopsverkiezing maar weinig stemmen uitgebracht. Ligt hier ook de verklaring voor de inhoud van de tweede gildenbrief, die van 1341? Er werd reeds op gewezen dat hierin geen enkele bepaling voorkomt betreffende het optreden van de stad naar buiten. Dat de burgerij dat onbelangrijk vond, is niet aan te nemen; veel waarschijnlijker komt mij een verklaring voor dat er weliswaar intern orde op zaken moest worden gesteld, maar dat men in een optreden naar buiten geen heil zag; vanzelfsprekend zouden burgemees-

ters en overste oudermannen, eventueel ook schepenen en raad oud en nieuw of ook nog de gemene gilden, het beleid kunnen bepalen. Belangrijker was echter hoe men aan de juiste mensen kwam dan welk beleid er gevoerd moest worden, want van een werkelijk beleid kon toch geen sprake zijn, gezien de Hollandse overmacht. En die juiste mensen moesten, betoogt Struick,³⁹⁾ ambachtslieden zijn, geen patriciërs.

Aan deze Hollandse overmacht kwam een einde. Het is bisschop Jan van Arkels grote prestatie geweest het Sticht te hebben ontworsteld aan de heerschappij van Geldersen en Hollanders. Weliswaar kan evenzeer gesteld worden dat het herstel van de feitelijke macht mede te danken is geweest aan de interne opvolgingsproblemen in Gelre en Holland, maar de eerste tekenen van het herstel doen zich al voor terwijl Willem IV nog in leven is. Immink beklemtoont de rol van het kapittel-generaal bij het ongedaan maken van de buitenlandse macht en het ordenen van de intern-Nederstichtse zaken, en met reden, want één man, hoe krachtig en handig ook, zou er nooit in geslaagd zijn de successen te boeken die Jan van Arkel ten deel vielen. Anderzijds had datzelfde kapittel-generaal de stimulerende kracht en de leiding van een Jan van Arkel nodig om tot daden te komen. De overvloed aan beschikbare gegevens over Arkels regeringsperiode (1342-1364) maakt beperking tot een te verwerken aantal noodzakelijk. Als een rode draad loopt door het verhaal van deze ruim twintig jaren de steun van twee van de drie standen, de kapitels en de stad, aan de strijd van de bisschop. De ridders vormen nog geen vaste groep, zij zijn in de begintijd bovendien nog te zeer betrokken bij de politiek van Willem IV en moeten eerst merken hoe het is een eigen landsheer te hebben die het niet accepteert als zijn ridderschap niet meewerkt. Op de zojuist genoemde regel bestaan vanzelfsprekend uitzonderingen. Zo heeft de bisschop in zijn laatste Utrechtse jaren heel wat te stellen gehad met zijn kapitels over de kerkrechtelijke kwestie van de visitatie: mocht de bisschop, hetzij zelf hetzij door middel van ambtenaren, een onderzoek instellen naar de kapittelkerken en de aan die kapitels verbonden kanunniken of was dit recht voorbehouden aan de kapitels zelf? En ook met de stad Utrecht heeft Jan van Arkel wel moeilijkheden gehad. Het is niet voor niets dat na Arkels vertrek juist geestelijkheid en steden samengespannen hebben om de nieuwe landsheer een lijst van eisen voor te leggen. Maar wij moeten eerst zien op welke wijze het kapittel-generaal zich ten tijde van Jan van Arkel verder ontwikkelde en welke rol de stad daarbij vervulde.

Contacten tussen bisschop en stad in de trant van bevestiging van privileges laten wij hier buiten beschouwing, evenals de beloften over en weer van steun tegen de Gunterlingen binnen de stadsmuren. Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor de rol die Jan van Arkel speelde bij het beëindigen van het beleg van Utrecht in juni/juli 1345 door het Hollandse leger van de dol-drieste Willem IV: de bisschop was zelf officieel geen partij en wist bij Willems oom Jan van Beaumont te bereiken dat de vredesvoorwaarden - hoewel zij vernederend moeten worden genoemd - geen werkelijk nadeel voor de stad inhielden. Al is het einde van het beleg op 22 juli dan niet de aanleiding

39) A.w., blz. 75.

geworden tot de jaarlijkse festiviteiten rond die dag (op Maria Magdalena-dag werd al vóór 1345 de kerkwijding van de Dom gevierd), indruk maakte de jonge bisschop zeker door zijn zo duidelijk zelfbewuste, weinig serviele houding tegenover de machtige graaf. Een stad en trouwens iedereen die het Sticht zelfstandig wilde houden tegenover machtsaanspraken van buitenaf of van binnen uit kon met zo'n man samenwerken. Bovendien bestond er ook een machtsmiddel tegen een al te eigenmachtig optreden van de landsheer: als iemand over het wereldlijk bestuur wilde klagen, kon hij zich richten tot het kapittel-generaal dat dan door de Domdeken werd bijeengeroepen; werd de bisschop gevraagd, dan was hij verplicht te verschijnen.

Wstinc de Domkanunnik die de rechtsgewoonten van zijn kerk optekende, kende dit gebruik; aan het begin van Jan van Arkels regering werd het opnieuw vastgelegd, ten overstaan van elf prelaten, die kennelijk de pretentie hadden namens de gehele bevolking te spreken.⁴⁰⁾ Het is een bewijs hoezeer het kapittel-generaal behalve als adviesorgaan van de bisschop en medebestuurss-lichaam zich kon opwerpen als zelfstandig optredende instantie, buiten de bisschop om en eventueel zelfs tegenover hem. Hoe oud dit recht precies was, bleek niet te achterhalen, maar het vermelden ervan door Wstinc bewijst wat het al voor Arkels bewind bestond; dat de jonge bisschop zich erin schikte was bittere noodzaak: hij had slechts te kiezen tussen macht samen met het kapittel-generaal of helemaal geen macht onder de druk van het toen nog oppermachtige Holland. Immink legt zeer sterk de nadruk op soortgelijke punten die in 1364 als aan de nieuwe bisschop voor te leggen eisen werden opgesteld ⁴¹⁾ en ziet daarbij over het hoofd dat deze eisen allerm minst nieuw waren, dat zij zelfs al als rechten waren geaccepteerd.

Een vergadering van het kapittel-generaal waar in de officiële tekst inderdaad ook van kapittel-generaal sprake is, kwam bijeen op 9 juli 1344; Zweder van Abcoude erkende toen dat hij bepaalde goederen en de bijbehorende rechten in en om Rhenen in leen hield van het Sticht en de bisschop.⁴²⁾ En dat terwijl de heer van Abcoude, overigens een oom van de bisschop, tot de vriendenkring van Willem IV behoorde. In november 1345, na de zo verpletterende Hollandse nederlaag tegen de Friezen bij Warns, moest de nieuwe burggraaf van Montfoort ondervinden wat het betekende dat zijn Hollandse beschermer was weggefallen: in het kapittel-generaal verklaarde hij dat hij niet de hoge heerlijkheid bezat.⁴³⁾ Dat wist natuurlijk iedereen allang, maar met Van der Linden ⁴⁴⁾ lijkt het mij aannemelijk dat de burggraven die hoge heerlijkheid ten tijde van de Hollandse overheersing wel hadden uitgeoefend. Deed de stad aan beide vergaderingen mee? Het is niet met zekerheid te zeggen, want de teksten geven op dit punt onvoldoende informatie; het zou kunnen zijn dat in de zaak-Abcoude slechts de geestelijkheid in kapittel-generaal bijeen was; in de zaak-Montfoort was zeker naast de geestelijkheid een

40) Wstincs Rechtsboek van den Dom, ed. S. Muller Fzn., 's-Gravenhage 1895, pag. 59 en 80; de oorkonde van 11 september 1343 bij Mathaeus, o.c., pag. 615/6.

41) A.w., blz. 80 e.v.

42) Reg. bss. nr. 761.

43) Reg. bss. nr. 770.

44) M. P. van der Linden, De burggraven van Montfoort, Assen 1957, blz. 28/9.

aantal leden van de ridderschap aanwezig, met „anders veel gueder lude van der stadt ende van den lande van Vuytrecht”. In elk geval wenste het kapittel-generaal samen met de bisschop orde op zaken te stellen: usurpatie van rechten van bisschop en kerk werd bestreden en men beperkte zich niet tot het tot de orde roepen van de kleine machthebbers maar tastte ook de positie van grote heren aan. En een van deze grote heren, Abcoude, zou na 1345, toen hij opnieuw een veer moest laten, zij het zonder ingrijpen van het kapittel-generaal, de partij kiezen van de bisschop en hem bij al zijn verdere ondernemingen behulpzaam zijn.

Dat de geestelijkheid ook door anderen nog steeds gezien kon worden als de groep die ook in zaken van wereldlijk bestuur de dienst uitmaakte, blijkt duidelijk uit het zenden op 18 oktober 1347 van een bode door het stadsbestuur van Deventer „ad ecclesias” om te overleggen over een antwoord dat aan de hertog van Gelre moest worden gezonden op een enige dagen tevoren door deze geschreven brief over zijn onenigheid met de bisschop en Hendrik van Vianen, een van de zes heren die in die tijd namens de bisschop optraden.⁴⁵⁾ Enklaar ⁴⁶⁾ meent dat dit duidt op een recht van Overstichtse inwoners om deel te nemen aan het kapittel-generaal; ik zou daar aan willen toevoegen dat de hertog dit recht blijkbaar ook kende, omdat hij anders zijn brief niet naar Deventer, dat nu eenmaal voor zijn handel het grootste belang had bij een goede verstandhouding met Gelre, zou hebben gezonden.

De genoemde zes heren die namens de bisschop het bewind voerden over het Nedersticht, hadden de mogelijkheid hiertoe gekregen door de enorme schuldenlast waarmee Jan van Arkel bezwaard was. Vijf leden van de ridderschap waren het en één geestelijke: Zweder Uterlo, proost van Sint-Pieter en kanunnik, later proost ten Dom. Zij hadden grote bedragen voorgesloten en daarvoor alle mogelijke sloten en ambten als onderpand gekregen, zodat zij in feite meester waren over het Nedersticht. Hun doel was echter beslist niet het Nedersticht uit de schuld te helpen, integendeel, zij zorgden er wel voor hun positie zo blijvend mogelijk te maken. Hiertegen moest wel verzet rijzen, in de eerste plaats bij de bisschop zelf en verder natuurlijk bij de stad Utrecht die zich niet kon schikken in wat Petri noemt de uitverkoop van heerlijke rechten. Gezamenlijk bepaalden zij in 1352 dat zij niet zouden dulden dat iemand een slot in het Nedersticht zozeer zou versterken dat dit gevaarlijk kon worden voor de rust van het land.⁴⁷⁾ Op deze wijze gaf de landsheer de stad het recht zich te bemoeien met zaken die rechtstreeks betrekking hadden op het landsbestuur. Geheel nieuw was een dergelijke situatie niet, want de stad had ook wel eerder blijk gegeven van bemoeienis met landszaken, maar nu accepteerde de landsheer dit met zoveel woorden op het punt van de grensverdediging en ook van het machtsvenwicht binnen die grenzen. Dit verdrag betekende dat het voor de stad Utrecht zin had onmiddellijk tegen de zes voogden op te gaan treden, wat dan ook twee dagen later gebeurde: Utrecht betaal-

45) J. I. van Doorninck e.a., *De Cameraars-rekeningen van Deventer*, dl. I, blz. 291.

46) Uit de voorgeschiedenis der Staten van Overijssel, in *Bijdragen I.M.G.* XXVI, Groningen 1953, blz. 58.

47) 10 september; Reg. Stad nr. 268; Reg. bss. nr. 872. Een vergelijkbare overeenkomst had de bisschop op 6 mei van dat jaar gesloten met Deventer, Kampen en Zwolle.

de de door de heren geleende bedragen terug en de rust leek hersteld. Leek, want de heren berustten nog niet in het einde van hun macht. De heren van Culemborg en Vianen gebruikten eind 1352 een familieruzie als aanleiding om in het Nedersticht te gaan roven en plunderen, samen met hun zwager de burggraaf van Montfoort. De laatste moest in mei 1353 volledig capituleren en daarbij afstand doen van zijn in 1345 al niet geaccepteerde afspraken op de hoge rechtspraak.⁴⁸⁾ Een half jaar later werd een college van scheidsrechters geformeerd om een, overigens niet bewaard gebleven, uitspraak te doen tussen Culemborg en de bisschop met zijn stad; aangewezen werden twee gezaghebbende geestelijken, een zestal leden van de ridderschap en twee Utrechtse burgers. Wij mogen aannemen dat de bisschop deze samenstelling wenselijk achtte om er zeker van te zijn dat geen der standen de verdere voortgang van zaken zou kunnen hinderen. Zweder Uterlo, de enige geestelijke onder de voogden, misschien beter gezegd de enige der zes heren die met een geestelijke waardigheid bekleed was, want priesterlijk was hij nu niet bepaald, was evenmin van zins zich goedschiks zijn positie te laten ontnemen. Hij had sinds 1348 het slot Eembrugge in zijn macht en behield dit ook na september 1352. Op 25 mei 1354 kon de bisschop de beslissing over de misdrijven van Zweder Uterlo onderwerpen aan de uitspraak van de stad Utrecht, een dag later erkende hij dat de stad aan Eembrugge geld ten koste had gelegd, dat hij terug zou betalen uit een hem te gunnen bede of morgengeld, en de dag daarop oorkondde hij dat hij het huis niet zou verpanden, dat hij niemand daaruit schade zou doen tenzij hij eerst geklaagd had voor de drie standen van het Sticht en dat hij altijd een Utrechts burger tot kastelein zou benoemen.⁴⁹⁾ De drie standen worden in de tekst als volgt aangeduid: „wi en haddent eerste vervolghet voer onse ecclesie, voer ridderen ende knapen, ende steden van onsen lande.” Het meervoud steden is met opzet gebruikt: naast Utrecht zegelden Amersfoort en Rhenen; deed Jan van Arkel dit om de stad Utrecht toch weer niet een al te grote macht te moeten toestaan? De oorkonde van 27 mei is duidelijk een aanwijzing dat de vorming van de Staten van Utrecht een kwestie van tijd was. De oorkonde van 26 mei trouwens eveneens, want het morgengeld werd toegestaan door een kapittel-generaal van geestelijkheid, ridderschap en drie steden.

Toch was het eindpunt nog niet bereikt, in die tijd was het nog geen vanzelfsprekende zaak dat de standen gedrieën gekend werden in kwesties die voor alle drie belangrijk konden zijn. De beëindiging in 1354 van de verpanding van een groot gedeelte van het Oversticht aan de met een erfdochter van Rechteren gehuwde en vooral ook in Gelre buitengewoon machtige Frederik van Hekeren werd door de Sallandse steden voorbereid samen met de geestelijkheid en de stad Utrecht, naar de mening van Enklaar in het kapittel-generaal, maar in elk geval zonder ridderschap.⁵⁰⁾ Toen er een nieuwe, de zoveelste, oorlog tegen Holland uitbrak, waarbij wij de kwalificatie, „romantisch riddertje spelen” wat betreft Willem V voor rekening van H. P. H. Jansen

48) Reg. bss. nrs 882 en 883.

49) Reg. Stad nrs. 274-276.

50) Reg. bss. nr. 896; Cameraarsrek. II, blz. 268 en 273/4.

laten en voor Jan van Arkel afwijzen, bleek het mogelijk dat de bisschop aan het begin van de strijd, november 1355, de kapittels beloofde geen vrede te zullen sluiten zonder toestemming van de vijf kerken, van de ridders en knapen en van de stad Utrecht en de andere steden, en nog heel wat meer, zelfs dat hij iedere zoon zou aanvaarden die de standen redelijk zouden achten, maar dat hij op 30 juni 1356 vrede kon sluiten zonder toestemming van wie dan ook, behalve van de stad Utrecht, die overigens als partij werd beschouwd en daarom niet kan zijn opgetreden als bestanddeel van het kapittel-generaal.⁵¹⁾ Hoe dan ook uitgevoerd, het ging om een belofte aan de kapittels, de kapittels hadden bij Jan van Arkel, de bisschop, nog altijd voorrang, de wensen en belangen van de geestelijkheid stonden voorop. Maar de landsheer beseftte heel goed dat de beide andere standen naast de eerste stand gekomen waren en dat ook deze hun rechten hadden: recht op landrecht bijvoorbeeld, waar de bisschop recht moest spreken volgens de mening van zijn ministerialen, en ook het recht mede te beslissen over oorlog en vrede. Voor Enklaar is dit de tweede stap op de weg naar de vorming van de Staten van Utrecht. Een stap in die richting zeker, wellicht is het rangtelwoord niet geheel juist. En wat men ook van deze oorlog en de wijze waarop hij gevoerd en beëindigd werd zeggen wil, het is zonder meer een vaststaand feit dat 1356 voor een eeuw het einde betekende van de Hollandse pogingen het Nedersticht te overheersen; het Nedersticht was een zelfstandig staatje met een eigen politiek tot de komst van David van Bourgondië. Het territorialiseringsproces, zegt Immink, dat gedragen werd door het kapittel-generaal, werd door bisschoppen als Jan van Arkel versneld; maar Immink noemt na Jan van Arkel geen bisschop meer in dit verband en ik ben geneigd te stellen dat wij het in 1356 als voltooid mogen beschouwen. Het kwam er nu op aan hoe het bestuur van het territorium geconsolideerd zou worden. Zou de landsheer eigenmachtig zijn gang kunnen gaan buiten het kapittel-generaal om of zou hem dit onmogelijk gemaakt kunnen worden? Zolang het landsheerlijk gezag zich vormde, steunden de steden de vorst die bescherming kon geven; na de voltooiing van het landsheerlijk gezag waren de stedelijke belangen niet langer veilig bij de vorst en kon het tot een machtsstrijd komen, redeneert Enklaar. Het zou de moeite lonen deze stelling na te gaan aan de hand van voorbeelden uit de geschiedenis van het Nedersticht.

De enige daden van Jan van Arkel die in dit verband nog van belang zijn betreffen kasteel Vreeland en een muntregeling, beide uit 1363.⁵²⁾ Op 15 maart beloofde de bisschop de stad Utrecht dat hij van dit slot uit nooit vijandelijkheden tegen haar zou plegen, tenzij de stad hem onrecht had aangedaan, dat hij ingeval van een conflict arbitrage zou invoeren van „ecclesi, ridders ende knapen ende onsen anderen steden van onsen lande”, en dat hij het kasteel slechts van het Sticht zou vervreemden met goedvinden „onser ghemeenre ecclesien ende des raets onser stat van Utrecht”.⁵³⁾ Een verschil met de regeling

51) Reg. Stad nr. 279; Reg. bss. nr. 912.

52) Dat bij de zoen met de heer Van Voorst mede het Nedersticht betrokken werd, behoeft nauwelijks betoog en geen nadere toelichting.

53) Reg. Stad nr. 310.

aangaande Eembrugge ligt in het ontbreken van een bepaling over een Utrechts burger als kastelein, door Immink over het hoofd gezien.⁵⁴⁾ Ook zouden bij onenigheid de andere steden in het overleg betrokken worden, daar Utrecht dan partij was. Jan van Arkel moet zich ervan bewust zijn geweest op deze wijze de eenheidsgedachte onder de standen te bevorderen. Uit vrije wil of gedwongen? Het is niet zeker, maar de factor dwang der omstandigheden is niet geheel onwaarschijnlijk te achten, zoals hierna zal blijken.

Twee weken na de beloften inzake Vreeland regelde de bisschop de munt-verhoudingen. De te Utrecht geslagen munt zou gangbaar zijn en blijven, andere munten zouden gewaardeerd worden door personen die daartoe door bisschop en kapittels zouden worden aangewezen en in geval van moeilijkheden werd overleg voorgeschreven.⁵⁵⁾ Het meest merkwaardige van de regeling is niet wat er bepaald werd maar het feit dat de steden die er toch het grootste belang bij hadden er niet bij betrokken werden maar alleen de vijf kapittels en een achttal leden van de ridderschap. En dat terwijl met name Utrecht steeds de grote financiële problemen voor de bisschop had helpen oplossen. Het buitensluiten van de stad was voor de bisschop overigens nog maar een eerste stap: in 1364 zou een van de privileges die keizer Karel IV aan Jan van Arkel, die toen kort tevoren naar Luik overgeplaatst was, verleende, als inhoud hebben dat hij overal binnen de grens van het Sticht gouden en zilveren munten mocht slaan van gelijke waarde als die der keizers en vreemde munten behalve keizerlijke mocht waarderen zonder toestemming van geestelijkheid, leenmannen of stad.⁵⁶⁾ Hiermee was een van de regelingen van 1363 dan weer ongedaan gemaakt: waardering door mede door de kapittels aangestelde personen. Voelde Jan van Arkel zich te zeer onder voogdij staan op financieel gebied en trachtte hij zich daaraan te onttrekken? Dit zou dan een eerste stap kunnen betekenen van vestiging van wat absoluut gezag zou gaan heten: de regeling van financiële problemen was immers een van de hoofdoorzaken van de instelling van standenvergaderingen. Zover was de bisschop nog lang niet, van vaste belastingen die voldoende opbrachten was geen sprake en dus zou medewerking van de standen voorlopig zeker nodig blijven. De conclusie aan de ene kant is duidelijk: Jan van Arkel heeft heel goed begrepen dat hij de standen nodig had maar dat zij tevens de meest principiële aantasting vormden van zijn macht. En aan de andere kant kunnen wij stellen dat men bij de standen, zeker bij twee van de drie, begreep dat Jan van Arkel eigenlijk hun rechten trachtte te omzeilen en dat men zich moest wapenen om dit voor het vervolg te voorkomen. De gelegenheid hiertoe deed zich voor toen de bisschop plotseling werd overgeplaatst naar Luik, 15 april 1364. Onmiddellijk namen de vijf kapittelen hun maatregelen. Zij waren door de paus niet gekend in de benoeming van Jan van Virmenburg, wellicht van moederszijds een bloedverwant van Jan van Arkel, en gingen nu een program van eisen formuleren, dat op 11 mei gereed was. De benoeming als zodanig had-

54) A.w., blz. 80.

55) Reg. bss. nr. 961.

56) Reg. bss. nr. 974.

den zij te aanvaarden, maar de nieuwe bisschop moest maar eens goed weten welke rechten zijn geestelijkheid bezat of wenste te bezitten.

Bij de vele bepalingen ⁵⁷⁾ valt op dat niet alleen geestelijke zaken aan de orde kwamen en wereldlijke kwesties waarmee de kapittels als een van de drie standen te maken konden krijgen, zoals bijvoorbeeld het verpanden van kastelen buiten hun toestemming, maar ook de eis dat de bisschop zijn ministerialen moest raadplegen bij het veroordelen van leken, een formulering van het landrecht van ridders en knapen. Dat het recht van de Domdeken de bisschop voor het kapittel-generaal te dagen nogmaals werd vastgelegd, behoeft nauwelijks betoog. Hoezeer de vijf kapittels bezeten waren van de gedachte dat zij namens de gehele bevolking spraken, althans behoorden te spreken, blijkt bovendien uit de eis dat persoonlijke raden en dienaren van de bisschop de vergadering van het kapittel-generaal zouden moeten verlaten als over aangelegenheden de bisschop betreffende zou worden beraadslaagd. Immink concludeert hieruit terecht dat de kapittels hier wel heel ver af waren geraakt van hun oorspronkelijke taak: adviesorgaan van de bisschop; zij stelden zich hier tegenover hem!

Een week later, de 18e mei, sloten de kapittels en de stad Utrecht een overeenkomst ⁵⁸⁾ ter verzekering van een goede rechtsbedeling voor allen, zoals het in de aanhef heette. Wie landrecht begeerde en het niet kreeg, kon zich tot de Domdeken wenden, die dan de bisschop voor het kapittel-generaal zou dagen; geestelijken behoorden voor hun eigen geestelijke rechter terecht te staan en leken die burgers waren van een stad voor hun eigen schepenbank; de bisschop mocht geen sloten of gerechten verpanden zonder toestemming van de kapittels. Eventuele kosten om deze punten te handhaven zouden gelijkelijk worden gedeeld door de kapittels en de stad met mogelijk andere steden (Amersfoort sloot zich twee dagen later bij de overeenkomst aan); zou ook „het land”, dat wil zeggen een aantal ridders en knapen, zich bij de overeenkomst aansluiten, dan zou elk der groepen een derde deel van de kosten voor zijn rekening nemen. De overeenkomst zou geldig zijn voor tien jaar. Wederom een stuk, opgesteld door instanties die tot de grote raad van de bisschop behoorden maar die meenden het algemeen belang te moeten handhaven niet in dienst van maar tegenover de bisschop; zij moesten als standen het algemeen belang van de inwoners van het Nedersticht veilig stellen omdat het huns inziens door de vorige bisschop bedreigd was en herhaling voorkomen moest worden. En dan mag het initiatief uitgegaan zijn van de geestelijkheid met de oorkonde van 11 mei, de oorkonde van 18 mei geeft vermoedelijk de accenten zoals de stad die wenste, die zeker geen blijk geven van minder groot zelfbewustzijn en die voor de macht van de bisschop een verdere beperking betekenden.

De beide standen kregen de eerstvolgende jaren nauwelijks tegenspel. Jan van Virnenburg was niet de figuur die tegen hen opgewassen was en zijn eigen ideeën kon handhaven of doorzetten. Tegenover de kapittels gaf hij inzake het conflict uit Jan van Arkels laatste jaren aangaande de visitatie volledig

57) Gedrukt Matthaeus, o.c., pag. 780-782.

58) Gedrukt Matthaeus, o.c., pag. 776-778.

toe. Hij beloofde kapittels en stad het slot Eembrugge niet te zullen verpanden en de stad en het Sticht van daar uit niet te zullen beoorlogten tenzij hij de zaak eerst vervolgd had op de wijze zoals zijn voorganger had beloofd. Het was weer een onrustige periode: geharrewar met Holland, dat beperkt bleef tot narigheid voor de boeren aan de grens en voor de kooplieden; Amersfoort was lastig en moest bestreden worden met hulp van de stad Utrecht; in het Oversticht waren er voor en na de uitvaardiging van de Twentse Landbrief van 1365 al evenzeer moeilijkheden, waarbij de bisschop in Goor gevangen werd genomen. Toen de maarschalk van het grootste deel van het Nederstichtse gebied (Eemland vormde een apart maarschalksambt) dank zij Utrechts geld werd afgekocht, kreeg de stad voor dit bedrag het maarschalksambt en het huis Vreeland als onderpand, zodat de in 1363 aangaande het slot ontbrekende bepaling van een Utrechts burger als kastelein, zoals bij Eembrugge sinds 1354, nu kon worden doorgevoerd.

Na de dood van Jan van Virnenburg in 1371 kwamen de kanunniken der kapittels bijeen om een vicaris-generaal te kiezen die het Sticht in hun naam zou besturen. In deze vergadering verscheen een deputatie van het stadsbestuur; bij monde van een burgemeester vroeg de stad de keuze van een geschikte vicaris-generaal, daar er behoefte was aan een spoedige regeling van het centraal bestuur. Hier trad Utrecht dus op als vertegenwoordiger van de bevolking van het gehele Nedersticht. Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op het conflict tussen het Domkapittel en de andere vier kapittels over de bevoegdheden, een conflict dat leidde tot een dubbelkeuze⁵⁹⁾: het Domkapittel koos in Deventer zijn proost Zweder Uterlo, dezelfde man die in 1354 uit Eembrugge gezet had moeten worden en tegen wiens machtsmisbruik in 1367 door de andere vier kapittels geprotesteerd was.⁶⁰⁾ Dit protest was door een notaris vastgelegd in tegenwoordigheid van de bisschop, enige leden van de ridderschap onder wie Zweder van Abcoude, en een van de oudermannen van de Utrechtse gilden, zodat wij zouden kunnen spreken van een algemeen Utrechtse zaak tegen de Domproost, die zich niet hield aan hetgeen door het kapittel-generaal was besloten voor geval van afwezigheid van de Domdeken, die immers onder meer tot taak had namens het kapittel-generaal de bisschop te dagen als er klachten waren binnengekomen. Een man als Uterlo wensten de andere vier kapittels niet als bisschop. De meeste kanunniken van Oudmunster, Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie kozen in Utrecht Arnoud van Hoorn. Het stadsbestuur koos voor hem partij door mede te delen dat de Domkanunniken in Utrecht vrij hun stem hadden mogen uitbrengen. De paus benoemde Arnoud van Hoorn.

In de regeringsperiode van deze bisschop kwam dan de beroemde Stichtse Landbrief van 1375 tot stand, het eindpunt van de hier beschreven ontwikkeling van de standen tot Staten.⁶¹⁾ Een officiële Statenvergadering was er nog niet, maar de verdere ontwikkeling, uitvoerig beschreven door Enklaar in zijn

59) Zie voor een uitvoerige beschouwing R. R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*, Bijdragen I.M.G. XIX, Utrecht 1933, blz. 108 e.v.

60) Inventaris Oudmunster nr. 2520.

61) Overeenkomstig de zienswijze van Immink en Enklaar.

dissertatie over het Landsheerlijk bestuur ten tijde van David van Bourgon-dië, valt buiten ons bestek. De tien jaren van de afspraak tussen kapittels en stad van 1364 waren voorbij, maar de ontwikkeling was verder gegaan. Wat op 18 mei 1364 als een reeks eisen was geformuleerd door twee standen werd op 17 mei 1375 door de bisschop geaccepteerd als verplichting jegens geestelijkheid, ridderschap en steden van het Nedersticht. En dat niet als een nieuwe verplichting maar als een bevestiging van de bestaande situatie: „alse van ouds recht is ende gheweset heeft”. Het is zonder enige twijfel een gevolg van het deelnemen van de ridderschap dat de bisschop aangaande de kasteleins op sloten en de justitiële ambtenaren beloofde slechts leden van de Nederstichtse ridderschap te zullen benoemen. Het landsheerlijk territorium zou voortaan worden bestuurd door eigen mensen, de bisschop had zich in alle mogelijke zaken verplicht tot het voorleggen ervan aan de drie standen, de Staten van Utrecht waren een feit, al liet het gebruik van de naam „Staten” nog tot 1426 op zich wachten.

Bij de vraag naar het „waarom” van deze Landbrief stuiten wij alweer op het financiële aspect. De bisschoppelijke schatkist was als altijd leeg, de bisschop had zich bemoeid met de opvolgingsproblemen in Gelre en bovendien oorlog gevoerd tegen Albrecht van Beieren, de ruwaard in Holland. De standen: kapittels, ridders en knapen en de steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen, stonden een bede toe in de vorm van een morgengeld, waarvoor geen vrijstelling op grote schaal bestond zoals bij de oude bede; als beloning kregen zij inwilliging van hun verlangens. Het beschikbaarstellen van geld is met name door Petri in zijn reeds genoemde bijdrage tot de bundel „Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert” beklemtoond als een van de voornaamste factoren waardoor de Statenvergaderingen konden ontstaan. In de Nederlandse territoria is daarbij in vergelijking met de Duitse een belangrijke rol gespeeld door de steden, die in het Duitse rijk vaak Rijksstad waren, los van het landsheerlijk gebied waarin zij waren gelegen.⁶²⁾ De steden hadden het grootste belang bij het behoud van de ongedeeldheid en de zelfstandigheid van het gebied. Zij stonden de gevraagde belastingen gaarne toe als zij daarmee hun doel konden bereiken. Maar zij eisten tegelijkertijd dat werd vastgelegd dat de bede, of voor Utrecht beter het morgengeld daar dit geen verplichte belasting was, vrijwillig was toegestaan, zoals reeds in 1322 bleek bij het herstel van de dijk, en verder een privilege op grond waarvan hetzelfde concrete probleem zich niet nogmaals zou voordoen: niet tweemaal Eembrugge bijvoorbeeld. Zo waren het juist de steden die meewerkten met de vorst en tegelijk tegenwicht boden: in de Nederlandse territoria ziet Petri de steden als het dragende element van de standen- en statenorganisaties. Voor Utrecht moeten wij dit overigens wat inperken vanwege de rol van de kapittels. Maar de betekenis van het morgengeld mogen wij beslist niet veronachtzamen: de eerste keer dat het vermeld is, in 1302 ⁶³⁾, krijgt de bisschop een morgengeld toe-

62) Zie Petrie, a.w.; over Utrecht vooral S. 429ff., 441f., 477ff.

63) J. G. Avis, De directe belastingen in het Sticht aan deze zijde van den Ysel tot 1528, Bijdragen I.M.G. XV, Utrecht 1930, blz. 13, met correctie voor de datum door Enklaar, Stichtse Landbrief, blz. 14.

gestaan door de stad Utrecht, de tweede keer, in 1354, zal de toestemming worden gevraagd aan alle drie de standen, de derde keer, in 1375, treden de standen gezamenlijk op.

Op grond van de vele oorkonden die in min of meer chronologische volgorde de revue passeerden, wil ik proberen tot een conclusie te komen aangaande de rol die de stad Utrecht gespeeld heeft bij de vorming van de Staten van het Nedersticht. Die hoeveelheid materiaal was nodig, ook al zullen sommige stukken en uitweidingen niet direct ter zake hebben geleken voor ons onderwerp. Maar dat onderwerp is dermate verweven met de gehele politieke situatie van die tijd dat het voor een goed begrip dienstig leek even op die situatie in te gaan.

Juridische, militaire, bestuurlijke en financiële zaken waren in die oorkonden aan de orde. Dit onderscheid is slechts gemakshalve en duidelijkheidshalve gemaakt, want meer dan eens grijpen deze aspecten in elkaar. Over de financiën behoeft ik na het voorafgaande betoog van Petri, aangevuld met enkele Utrechtse voorbeelden, niet meer uit te weiden; de bereidheid tot het betalen van een morgengeld ging in eerste instantie van de stad uit en als de bisschop in 1375 belooft geen morgengeld meer te zullen vragen mogen wij dit beschouwen als een hommage aan de stad Utrecht.

Bij juridische kwesties werd de stad eerst niet betrokken, dat was werk voor kapittels en ministerialen. Maar de stad kon zelf partij zijn of het op basis van het recht van haar burgers binnen de eigen stad te mogen terecht staan (het „jus de non evocando”) voor haar burgers opnemen. Bovendien waren de Utrechtse burgers als stand niet de minderen van de ministerialen⁶⁴) en waren de leden van het stadspatriciaat als maatschappelijke klasse zonder meer aan deze gelijk. Een man als Jacob van Lichtenberg, een van de zes voogden uit de beginperiode van Jan van Arkel, wordt als ridder aangeduid. Via Utrechtse burgers als mede-aanwezigen bij rechtszaken, als getuigen, als mede-bezegelaars, kwam het tot regelrechte bemoeienis van de stad met de rechtspraak als zodanig, duidelijk aanwijsbaar al in 1324 bij de scheidsrechtelijke uitspraak betreffende de hoge heerlijkheid van Vianen. De stad had zeker de pretentie dat de wereldlijke jurisdictie in het Nedersticht als geheel mede tot haar bevoegdheden behoorde en liet dit blijken bij de bepaling in de overeenkomst van 18 mei 1364 over het landrecht, door Arnoud van Hoorne in 1375 bekrachtigd.

De stad bezat sinds aloude tijden het privilege dat burgers de bisschop als militairen niet verder behoefden te volgen dan tot de stadsmuur. Het belang van de stad bracht regelmatig met zich mee dat de burgerij wel degelijk mee uittrok om slag te leveren; de periode van Jan van Arkel alleen al geeft op dit punt de nodige voorbeelden. Maar de stad kon nee zeggen en dan kon een bisschop niets beginnen, zoals op een gegeven ogenblik in de oorlog van 1355/1356, toen de heren van IJsselstein en Vianen, de laatste als burggraaf van Utrecht een man van gezag, de bevolking tegen de bisschop opstookten;

64) Het „Roede Boeck”, het Utrechtse rechtsboek uit het eind der 14e eeuw, zou dit zo formuleren: „Een borgher tUtrecht is Zinte Martijns dienstman”; zie hiervoor D. Th. Enklaar, Over den term ministerialis in Wstine's Rechtsboek van den Dom, in Tijdschrift voor Geschiedenis 49 (1934), blz. 436-443.

en dat terwijl de Hollandse graaf zich bij Cothen bevond! Het recht mede te beslissen over oorlog en vrede door het kapittel-generaal moet los gezien worden van oorlogen waarin de stad partij was, en dat laatste was gewoonlijk het geval. Wij moeten ons daarom beperken tot de invloed die de stad op militair gebied bleek te bezitten toen zij in 1352 met de bisschop overeenkwam geen versterking van kastelen te dulden en kunnen niet als voorbeeld gebruiken de belofte van november 1355 dat de vrede niet gesloten zou worden zonder toestemming der standen terwijl in juni 1356 alleen de stad Utrecht bij het sluiten van de vrede betrokken werd. Jan van Arkel kon op deze wijze nog buiten de drie standen om oorlog voeren en vrede sluiten, alle beloften ten spijt, Arnoud van Hoorn kon dit niet meer: in de Landbrief werd daarvoor te nadrukkelijk bepaald dat de bisschop geen oorlog zou beginnen „Wij en haddent eerst vervolghet bi onser ecclesy, riddere, knapen ende steden van Utrecht, alse van ouds recht is ende gheweset heeft”, een formulering die duidelijk doet denken aan Jan van Arkels oorkonde van 27 mei 1354; bij die gelegenheid ging het overigens om een niet-beoorlogden van Stichtenaren zonder klacht voor de standen. Het feit dat de terminologie van een oorkonde die voor de stad Utrecht bestemd was in 1375 herhaald werd,⁶⁵⁾ is een niet mis te verstaan teken van de machtspositie van de stad.

Een aandeel in het bestuur had het kapittel-generaal al vroeg, in het kerkelijk bestuur als kapittel-generaal der vijf kapittelkerken, in het wereldlijk bestuur als kapittel-generaal van kerken en „nobiles et ministeriales”. Van invloed van de stad hierop was de eerste tijd geen sprake, die zien wij pas ontstaan in de veertiende eeuw. Eerst worden in 1321 drie Utrechtse burgers en in 1328 de vier overste magistraten tot persoonlijke adviseurs van de bisschop benoemd. Werkelijke macht betekende dat, zoals wij gezien hebben nauwelijks, want de bisschop had zelf vrijwel geen macht. Reëel wordt de rol van Utrecht na 1350, maar dan gaat het in een snel tempo: van het besluit uit 1352 geen versterking van kastelen te dulden via de beslissingen van mei 1354 naar aanleiding van Eembrugge waar een Utrechts burger kastelein wordt en de steden gezamenlijk als stand optreden, en de meermalen gedane belofte van Jan van Arkel dat hij geen kastelen meer zal verpanden of van het Sticht ontvreemden (opnieuw in 1363 bij Vreeland), komt het tot de overeenkomst van 18 mei 1364 waarin dit laatste punt inderdaad een van de eisen wordt; terecht, want door verpanding van een kasteel werd de eenheid van het bestuur aangetast, terwijl het kapittel-generaal nu juist die eenheid wilde bereiken, en toen die in 1352 en volgende jaren bereikt was, wilde handhaven. Dat Arnoud van Hoorn in 1375 aan het punt van het beheer der kastelen, de persoon van de kasteleins en de door dezen af te leggen eed zoveel aandacht schonk, was dan ook zeker de eis van het kapittel-generaal geweest, waar de stad Utrecht in 1354 als eerste een formulering van had bewerkt.

De stad Utrecht inderdaad, de andere steden mochten soms meedoen, als het Utrecht zo uitkwam, of als het de bisschop, uit angst voor te grote macht van Utrecht, zo uitkwam. In 1375 werd het „de steden”, maar op de ontwikkeling

65) Enklaar, Stichtse Landbrief blz. 42, noemt deze oorkonde onder de zogenaamde vooroorakonden.

van de Staten hebben de andere steden geen enkele invloed uitgeoefend. Het was ons niet mogelijk te constateren welke groep van de burgerij deze ontwikkeling voorstond. De gilden bepaalden de politiek, dat wel, maar leden van het stadspatriciaat konden door tot een der hoge gilden toe te treden zich meester maken van de leiding. En binnen dit stadspatriciaat bestonden nu juist de grote twisten. Wij moeten het dus laten bij de algemene aanduiding „de stad Utrecht”. Welnu, ik meen dat wij de feestvierende stad Utrecht op vele manieren mogen complimenteren en dat een van de facetten in de glorie-diamant wordt gevormd door haar aandeel in de totstandkoming van de Staten van Utrecht.

Gegoede Burgerij in Utrecht in de 15e eeuw

D. A. Berents

Het is de moeite waard na te gaan, hoe de bevolking van een middeleeuwse stad als Utrecht in de vijftiende eeuw samengesteld was. Helaas hebben we hierover geen vroege gegevens. Pas uit het jaar dat Columbus Amerika ontdekte is er iets over die samenstelling bekend. Van drie jaar later is er weer iets overgeleverd; dan is het voorlopig afgelopen.

Deze bronnen geven inzicht in verschillende facetten van het stedelijk leven. Maar ze betreffen vooral de rijke en welgestelde burgers. Wat we hebben, danken we dan nog aan het geldgebrek van het Utrechtse stadsbestuur. De bronnen zijn namelijk lijsten van deelnemers aan gedwongen geldleningen.

Al eerder was de stad bij geldgebrek overgegaan tot het uitschrijven van zo'n gedwongen lening. In de oorlog van 1481, waarover we door een kroniek zeer goed zijn ingelicht, werd een aantal rijke weduwen gedwongen op het stadhuis te komen en in verhouding tot hun rijkdom een som geld te lenen. Dit betrof alleen tegenstandsters van het regime en de opbrengsten werden geïnd door Beernt van Everdinghen en een dame met wie hij de vreugden van het concubinaat deelde. „Aldus was die kat die keese bevolen”, tekent de onbekende schrijver van de kroniek hierbij aan. Kort daarna in hetzelfde jaar besloot men 800 à 900 burgers op te schrijven „in 't scrift by namen ende toenamen” en ze te dwingen elk één pond groot te lenen. De inning hiervan geschiedde regelmatig.¹⁾

Op dezelfde manier werden in 1492 en 1495 leningen uitgeschreven en gelukkig is daarvan „'t scrift” bewaard gebleven.

De bronnen

Ten eerste beschikken we over een register van personen die deelgenomen hebben aan een lening die werd uitgeschreven in 1492 en geïnd in 1493 (G. A. Utrecht I nr. 623). Het eerste blad bevat het opschrift „Register vanden geleenden penningen Anno XCIII”. Hierin staan op 30 bladen 445 personen met de betaalde bedragen. Ze zijn gerangschikt in 29 groepen, voornamelijk in buurten. We noemen dit register voortaan A.

De tweede bron is een lijst van 732 inwoners die hebben deelgenomen aan een andere gedwongen lening. Deze lijst is opgenomen in de rekeningen van

1) Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechts-Hollandse jaarboeken 1481-1483, ed. N. B. Tenhaeff, Utrecht 1920, p. 13-15.

de eerste kameraar over het jaar 1495/1496 (G. A. Utrecht I nr. 589). Hij beslaat daarvan de bladen XIII t/m XXV. Deze mensen zijn in 4 groepen gerangschikt volgens de betaalde bedragen. Achteraan staat een lijst van wanbetalers en een groep kloosters. Deze tekst zal voortaan B worden genoemd.

De derde bron, minder belangrijk dan de twee vorige, is een lijst in de rekening van de eerste kameraar over 1492/1493 (G. A. Utrecht I nr. 589). Hij vermeldt in 2 groepen 409 verschillende inwoners die geld lenen met de bedragen en de uitgaven erbij. Deze gegevens bevestigen voornamelijk wat we uit A al kunnen opmaken. Voortaan wordt deze bron aangeduid als C.

Voor het totstandkomen van lening A moet men zoeken in het Raads Dagelijks Boek, het boek waarin de besluiten van de raad werden opgetekend.²⁾ Op Sint Nicolaes avont (inderdaad: 5 december) 1492 was het stadsbestuur ondanks de feestelijke gelegenheid in een ernstige stemming. In verband met een aantal schulden die dringend betaald moesten worden, werd het advies van de gilden ingewonnen. De grootste post bij deze schulden vormen de „luden van buten”. Elders in het raadsboek staat, dat men deze lieden evenveel wil geven als de eigen burgers, namelijk 2 stuivers voor ieder pond.³⁾ Daaruit kan men afleiden, dat het hier gaat om rentebrieven.

Een lijfrente is een jaarlijkse uitkering van een bedrag door de stad aan iemand die een zekere som heeft gestort en daarvoor een rentebrief heeft gekregen. Als de stad de rentebrief heeft verkocht aan iemand van buiten de stadsgrenzen maar niet aan haar verplichtingen voldoet, kan dat voor de burgers van de stad heel nare gevolgen hebben. Zo had nu een van de grootste schuldeisers, „Coman” Jan uit Amsterdam, het bezit van een aantal Utrechtse burgers te Muiden in beslag genomen. Dat was in de middeleeuwen een algemeen geaccepteerd gebruik. Een andere schuldeiser, heer Henrick van Hompost, had blijkens de stadsrekening ⁴⁾ zijn dienaar enige tijd op kosten van de stad in een logement gedaan, tot de schuld betaald zou zijn. Dit middel tot invordering staat bekend als „leisting”.

Om zich deze bijkomende kosten te besparen wilde de stad graag betalen, maar dit jaar was dat moeilijk, doordat de cijnzen, de indirecte belastingen, minder hadden opgebracht dan men had verwacht. Bovendien waren er andere schulden, zoals een tweetal posten voor salpeter, vermoedelijk gebruikt om buskruit te maken, en enkele schulden aan de huidige en de vorige kameraars, de financiële ambtenaren van de stad.

Met name in verband met deze achterstallige lijfrentes werden nu aan de gilden enkele mogelijkheden om geld te verkrijgen ter keuze voorgelegd.

Het eerste voorstel houdt in, dat 50 personen 2 pond groot zouden lenen, 100 personen 1 pond en 200 personen $\frac{1}{2}$ pond. De opbrengst zou dan 1800

2) G.A. Utrecht I nr. 13, het deel over 1492-1497, fo. 14v.-20r.

3) Het pond groot telt, zoals ieder pond, 20 schellingen van ieder 12 penningen. Daarnaast bestaat o.a. de rijns gulden van 20 stuivers. In dit jaar is het pond groot, zoals zal blijken, 6 rijns gulden waard. Vgl. Tenhaeff, Bisschop David, p. 15 noot 1 en Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, ed. K. Heeringa, III, Utrecht 1932, p. LXX-LXXVI.

4) Rekening eerste kameraar, G.A. Utrecht I nr. 589, fo. 12v.

rijnsgulden bedragen. Hieruit blijkt, dat 1 pond groot in dat jaar 6 rijnsgulden waard is. Omdat het voorstel van belang kan zijn voor de samenstelling van de bevolking, zullen we het later nog bekijken. We noemen het nu voorstel 1.

Voorstel 2 gaat uit van dezelfde bedragen, maar verdubbelt bij ieder bedrag het aantal mensen. Dus 100 burgers lenen 2 pond, enzovoort.

Voorstel 3 houdt in, dat ieder die tot 150 rijnsgulden bezit, daarvan 5 stuiver zal lenen en voor iedere 100 gulden méér nog 5 stuiver tot een maximum bezit van 5000 gulden toe. Omdat we weten, dat een rijnsgulden 20 stuiver bevat, kunnen we ongeveer berekenen, welk percentage de lening van iemands bezit eiste:

$$\begin{array}{rcl} & 5 & 1 \\ \text{5 stuivers op 150 rijnsg. is} & \frac{\quad}{150 \times 20} & = \frac{\quad}{600} \\ & 5 & 1 \\ \text{5 stuivers op 100 rijnsg. is} & \frac{\quad}{100 \times 20} & = \frac{\quad}{400} \end{array}$$

Dus de lening bedraagt tussen 0,17 en 0,25%, vermoedelijk meestal dicht bij het laatste bedrag.

Op basis hiervan kan men ook berekenen, hoeveel kapitaal de mensen in de groep van 100 tot 5000 rijnsgulden samen bij benadering in totaal bezitten. Daartoe vermenigvuldigen we de geschatte opbrengst, 1500 gulden, met 400 en 600. De som van het betrokken kapitaal is dan 600.000 tot 900.000 rijnsgulden (of 100.000 tot 150.000 pond), en vermoedelijk dicht bij het eerste bedrag. Natuurlijk is het kapitaal boven de 5000 gulden hierbij niet berekend, maar we zien, welk een groot deel dit bedrag al uitmaakt van 600.000 pond. Zo kunnen ten hoogste 120 mensen dat kapitaal bezitten. Dat daarboven nog een grote groep méér bezit, is dan niet waarschijnlijk.

Een ander voorstel voorzag in het verhogen van de turfcijns. Verder had men er al in toegestemd, dat de algemene schulden van het Nedersticht zouden worden betaald, doordat in dit gebied het morgengeld, een belasting op grond, zou worden geheven.

De gilden adviseerden, blijkens een aantekening van dinsdag na conceptionem Beate Marie (11 december 1492), om de turfcijns te verhogen en om lijfrentes en losrentes (rentes die de stad kon terugkopen) te verkopen op bepaalde voorwaarden. Maar de raad en de meentemannen dachten, dat niemand op die condities rentes zou kopen. Daarom besloten ze, dat de gilden mochten kiezen uit twee mogelijkheden: ofwel voorstel 3 (5 stuiver per 100 gulden), ofwel een nieuw voorstel, waarbij 200 burgers elk 1 pond groot zouden betalen en 200 andere elk $\frac{1}{2}$ pond. De opbrengst zou dan 300 pond of 1800 rijnsgulden bedragen.

Op Sint Thomasdag (21 december 1492) werd na een morgenspraak met de gilden deze laatste mogelijkheid aangenomen. Deze komt dan ook overeen met de lening uit bron A. Verder werd er besloten tot een cijnsverhoging. Om een overzicht te krijgen van degenen „die inden gilden ende uten helen buyck van Utrecht des vermoegen om te lenen,” werd uit elk gilde een gilde-

lid afgevaardigd. Die moesten vermoedelijk het boek samenstellen dat we bron A hebben genoemd. Een aantal commissieleden bleek onwillig: op Jaersavont (31 december; men heeft blijkbaar voorkeur voor feestdagen) werd besloten, degenen die niet verschenen, te halen en te beboeten. Kort daarna (10 januari 1493) stelde de commissie vast, dat de bedragen in twee termijnen zouden worden betaald en dat de kameraars Peter Pot en Jan Bol het geld zouden innen onder toezicht van drie of vier commissieleden.

Bron C, een onderdeel van de kameraarsrekeningen, vermeldt 409 personen, personen die praktisch allen onder dezelfde namen voorkomen in A. Ze betalen de helft van het bedrag dat ze in A lenen. Omdat deze bedragen ook zijn geïnd door Jan Bol en Peter Pot, mogen we aannemen, dat het hier gaat om één van de termijnen van lening A.

In C betalen schepenen, raden en meentemannen boven hun normale bijdrage ieder nog 2 rijns gulden. Kennelijk willen ze het goede voorbeeld geven en zijn ze daartoe financieel ook in staat.

In het eerdergenoemde deel van het Raads Dagelijks Boek vinden we ook de ontstaansgeschiedenis van lening B.⁵⁾ Op maandag na Valentini (16 februari) 1495 stelde de raad aan de gilden voor, een schuld aan heer Marten van Poelhanen en heer Caspar Mockler af te betalen door weer een lening te heffen. Kennelijk waren deze heren een soort condottieres, want als er niet werd betaald, kon men de ruters (huurtroepen) in het Sticht verwachten. Nog een opvallende manier om schulden in te vorderen!

Ieder zou lenen naar vermogen. Een deel van de geldschieters had mergentale, d.w.z. zij moesten het morgengeld, de belasting op grondbezit, betalen. Hun lening zou verrekend worden bij de volgende heffing van het morgengeld. Deze heffing vond plaats in 1497.⁶⁾ De gilden stemden toe en uit de oude en de nieuwe raad werden elk acht mannen afgevaardigd voor het innen van het geld. Daarbij behoorde o.a. ook Peter Pot.

Op 6 maart besloot de raad, dat de rijkste burgers 4, 3, 2 of 1 gulden zouden voorschieten. De bedragen zouden door de kameraars en de drie laatst afgetreden kameraars worden geïnd. Wie niet betaalde, zou dubbel moeten betalen. Kort daarop ging men het geld inzamelen, want op 24 maart werd voor de vier bedragen afzonderlijk een laatste betaaldag in dezelfde week vastgesteld. Wie dan nog niet betaald had, zou worden gevangengezet. Toch bevat B nog een rij wanbetalers uit alle vier de groepen en 11 mensen die te weinig hadden gegeven. Bij het innen heeft men een lijst opgesteld, waarvan B het afschrift in de kameraarsrekeningen is.

De indeling van B verschilt weliswaar geheel van A, maar toch zijn binnen de vier groepen sporen te ontdekken van een indeling naar buurten. Bij identificatie van de personen uit B en A blijken opeenvolgende personen vaak uit dezelfde buurt te komen. De overeenkomst is niet voldoende om te concluderen, dat A is gebruikt, maar het is zeker, dat de opstellers de buurten zijn nagegaan.

5) G.A. Utrecht I nr. 13, het deel over 1492-1497, fo. 173r.-175r.

6) Vgl. bijvoorbeeld R.A. Utrecht, Statenarchief nr. 57.

De bevolking

Een schatting van Tenhaeff ⁷⁾ stelt het totaal aantal inwoners van de stad Utrecht in 1481 op ruim 10.000. Dit cijfer is gebaseerd op het aantal weerbare mannen, dat waarschijnlijk rond de 2400 ligt. Omdat alle burgers in principe weerbare mannen zijn, kunnen we een vergelijking trekken met de leningen. Het blijkt dan dat B, de lening met het grootste aantal geldschieters, ongeveer 30% van de burgers betreft.

Overigens, niet alle deelnemers aan de leningen zijn weerbare mannen. In lening A bijvoorbeeld telde ik 42 weduwen en 20 ongehuwde vrouwen. Er zijn echter aanwijzingen, dat ook vrouwen een dienstplicht hadden. Zij konden natuurlijk een plaatsvervanger aanstellen.⁸⁾ Omdat zowel de weerbaarheid als het burgerschap van het gildelidmaatschap afhankelijk zijn, kunnen we de gegevens uit B toch met de bron van Tenhaeff vergelijken.

Verder worden er 8 mannen genoemd met hun moeder, vader, zuster, zwager of boedel. Deze getallen stemmen ongeveer overeen met de gegevens in B. B vermeldt bovendien 16 kloosters, waaraan ook was verzocht, geld voor te schieten op het morgengeld. Hiervan hebben er 12 betaald en 4 niet. Het gemiddelde bedrag dat werd gevraagd is 41 gulden. De kloosters heb ik natuurlijk niet onder de burgerij gerekend, in tegenstelling tot de weduwen. Bij een deel van de ingeschrevenen staat achter de naam nog de aanduiding van een beroep. Het is natuurlijk onmogelijk, vast te stellen, wanneer dat een deel van de naam is en wanneer het zuiver op iemands vak wijst. Wel nemen deze benamingen naar verhouding zeer sterk toe naarmate men in een lagere belastingklasse kijkt. Daar worden vooral bakkers, snijders (kleermakers), wantsnijders (lakenkopers) en droogscheerders (lakenbereiders) genoemd.

Wat valt er nu te zeggen over de structuur van de bevolking? Van welke van de gegevens kunnen we uitgaan? De voorstellen voor leningen hebben het nadeel, dat ze alleen de opvatting van het stadsbestuur weergeven.

Voorstellen 1 en 2 schijnen elkaar te bevestigen, maar uit de verdubbeling van iedere groep in voorstel 2, blijkt wel de volslagen willekeur voor de indelingen.

Het voorstel voor A noemde 2 groepen van 200 mensen. In de praktijk werd dit:

$$\begin{array}{rcl} \frac{1}{2} \text{ pond van } 262 \text{ personen} & = & 131 \text{ pond} \\ 1 \text{ pond van } 183 \text{ personen} & = & 183 \text{ pond} \end{array}$$

$$445 \text{ personen} \quad 314 \text{ pond}$$

Dat betekent, dat men niet zo maar tot 200 ging, maar een zekere aanslagvoet gebruikte. Dat betekent ook, dat er minder mensen in de hoogste klassen waren dan men had gedacht. Met C en A komt men dus op een weloverwogen indeling. Maar omdat er niet meer dan twee klassen zijn, is deze verdeling te weinig genuanceerd.

7) *Tenhaeff*, Bisschop David, p. XIV noot 3.

8) *Overvoorde, J. C. en J. G. Ch. Joosting*, De gilden van Utrecht tot 1528, I, 's-Gravenhage 1897, p. CCVII-CCVIII.

Dat brengt ons op B. De 732 deelnemers aan B zijn voor een groot gedeelte dezelfde als de 445 namen in A. Een gedeelte is intussen overleden; daarvan konden soms de weduwen worden vastgesteld in B. Een ander deel werd niet geïdentificeerd omdat de naam, zoals men weet, in de middeleeuwen niet altijd vaststond. Zo kan bijvoorbeeld Jan die droechsceere uit B best Jan Jacobsz uit A zijn. In het ene geval noemt men hem bij zijn beroep, in het andere bij zijn vaders naam. Nadat alle namen alfabetisch op voornaam waren gerangschikt, bleek de correlatie afgerond als volgt te zijn:

<i>klasse</i>	<i>in A</i>	<i>in A</i>	<i>niet te identificeren</i>
in B	1 pond	$\frac{1}{2}$ pond	
4 gld.	77%	5%	18%
3 gld.	27%	39%	34%
2 gld.	5%	41%	54%
1 gld.	0%	9%	91%

Men ziet: de groep van 4 gulden betaalde meestal in A 1 pond, die van 2 en 3 gulden zijn verdeeld en van de laatste klasse is nauwelijks iemand te identificeren. De 445 burgers van A komen dus ongeveer overeen met de eerste drie klassen (455 personen) van B.

Er is dus geen bijzondere reden om voor de indeling van de bevolking A te gebruiken. B heeft hierbij het voordeel van een grotere genuanceerdheid. Er is echter nog een ander voordeel.

Er bestaat een treffende overeenkomst tussen B en het derde voorstel dat aan lening A voorafging. Daar was de geraamde opbrengst 1500 gulden; bij B is de opbrengst 1511 gulden. B kent maar vier klassen, maar dat kan een vereenvoudigde vorm zijn van voorstel 3, dat 5 stuivers per 100 gulden vroeg.

Door de indeling van voorstel 3 toe te passen op de bedragen van B krijgen we het kapitaal dat een lid van elke klasse ongeveer bezit (als de basis voor B en 3 gelijk is). Dat levert ons, vermenigvuldigd met het aantal personen per klasse, het kapitaal van de gehele klasse en tenslotte het totaal betrokken kapitaal.

<i>klasse in</i>	<i>personen</i>	<i>kapitaal p.p.</i>	<i>per klasse kapitaal</i>
B			
4 gld.	130	1650	214.500
3 gld.	107	1250	133.750
2 gld.	235	850	199.750
1 gld.	260	450	117.000
	732		665.000

Dat klopt met het totaal betrokken kapitaal van voorstel 3, dat was berekend op 600 tot 900.000 gulden, maar dicht bij het eerste bedrag.

Zowel in B als in voorstel 3 zijn dus de rijkste inwoners aangeslagen, ze brengen tesamen evenveel op en het totaal betrokken kapitaal klopt. Al blijft het een hypothese, het is niet erg gewaagd, te veronderstellen dat voor lening B een aanslagvoet is gebruikt die veel lijkt op die van voorstel 3. Een dergelijke redenering is overigens niet te maken voor lening A.

Het bijkomende voordeel van B is dus het gemiddelde kapitaal, dat we van ieder van de vier klassen mogen verwachten. Aan de vier klassen zou men nog een vijfde kunnen toevoegen: de burgers die minder dan 450 gulden bezitten. Dit zou dan volgens de gebruikte schatting van Tenhaeff 2400 minus 732, dus grofweg 1700 burgers betekenen. Een bedrag van 400 gulden is overigens wel eens in gebruik geweest als minimumbezitsgrens voor toelaten tot de magistraat.⁹⁾ Weer een aanwijzing dus, dat de gekozen bedragen niet willekeurig zijn.

De sommen die men moest voorschieten kunnen we vergelijken met het loon van een ongeschoolde arbeider, zoals die in deze jaren bijvoorbeeld aan de bouw van de Dom werkte.¹⁰⁾ Henrick Claesz, de knecht van een beeldenmaker, verdiende per dag $3\frac{1}{2}$ stuiver. De beeldenmaker zelf, Henrick Bontmaker, verdiende per dag 6 stuivers. Twee mannen die kwamen zagen kregen elk 4 stuiver per dag. Bracht men, zoals Henrick van Tricht, paard en wagen mee om stenen te vervoeren, dan leverde dat 7 stuivers op. We mogen het loon van een ongeschoolde arbeider dus op ongeveer 4 stuiver per dag stellen. Omgerekend in rijns guldens van 20 stuivers betekent een lening van 4 gulden dus 20 dagen ongeschoolde arbeid. Een lening van 1 pond (6 rijns guldens) betekent zelfs 30 dagen. De genoemde arbeiders komen dan ook niet in de leningen voor.

Het is wel van belang om te weten, hoe de in Utrecht aanwezige rijkdom over de verschillende beroepen verdeeld was. Een aanwijzing vinden we in de legger van de lijfrenten uit deze tijd (G. A. Utrecht I nr. 610). De rentetrekken zijn hierin per gilde gerangschikt en iemand is zelfs in 1496 zo voorkomend geweest, per gilde de bedragen op te tellen. We nemen als voorbeeld de lijfrenten voor één leven die binnen zekere termijn moesten worden betaald.¹¹⁾ Door de gildeleden was voor de volgende bedragen gekocht.

- I. onder 1000 pond: de molenaars, linnewevers, wollevewers, oude cordevaniers, oude wantsnijders, steenbikkers, zadelaars.
- II. 1000-2000 pond: viskopers, louwers.
2000-3000 pond: brouwers, cordewaniers.
3000-4000 pond: bakkers, botterlude, korenkopers, riemsnijders, bijlhouwers, smeden.
- III. 4000-5000 pond: wantsnijders, snijders, graeuwerkers, buten gilde.
5000-6000 pond: merslude.

De indeling in klassen is van mij afkomstig. We zien in de laagste klasse, die dus het minste investeerde, de lagere ambachten, zoals wevers, herstellers van schoenen en kleren, steenbewerkers en stratenmakers. De middenklasse bestaat voornamelijk uit handelaars in levensmiddelen en bewerkers van hout, metaal en leer. De laatste groep bevat handelaars, zoals bijvoorbeeld juwe-

9) *Overvoorde en Joosting* I, p. CXCI.

10) *Alberts, W. J en anderen*, Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, II 2e stuk (1480/81-1506/07), 's-Gravenhage 1969, p. 404, 406, 407 over het jaar 1495/96.

11) G.A. Utrecht I nr. 610, Leggeren van der stad van Utrecht hoeren versgelden lijffrenten 1491-1508, p. 1-356. Lijffrenten op halve rente „tot enen live” die men moet betalen „paesschen victoris”.

1.

2.

De zegels van

1. *het Corduaniersgilde*

2. *het Wantsnijdersgilde*

3. *het Korenkopers- en steenbikkersgilde*

4. *het Grauwerkersgilde*

a°. 1527.

3.

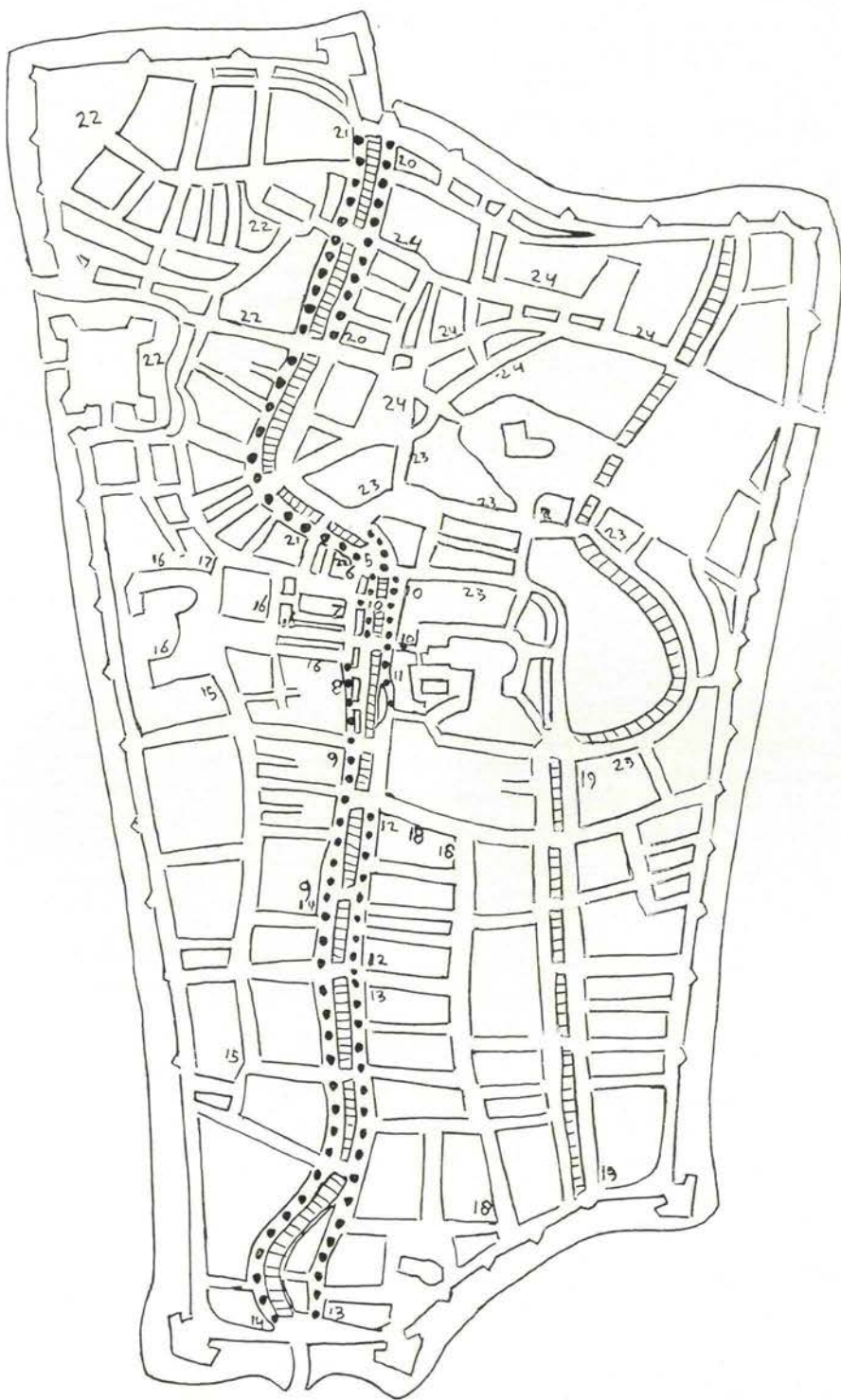

4.

liers en verder bewerkers van en handelaars in bont en textiel. Verder behoren hierbij ook degenen die niet bij een gilde zijn aangesloten.¹²⁾

Natuurlijk meet dit de rijkdom van de gildeleden niet zo absoluut als bijvoorbeeld een direkte belasting dat zou doen. Maar het is wel een aanwijzing, welke beroepen voldoende bezit hadden om in rentebrieven te investeren. Bovendien is er niet het bezwaar, dat de gildeleden rijker lijken doordat ze bij een erg groot gilde behoorden: de stad streefde ernaar, de gilden onge-

12) Over de verschillende beroepen binnen elk gilde vgl. *Overvoorde en Joosting* I, p. XIX-XXIII.

veer even groot te houden door toevoeging van aanverwante vakgroepen aan kleine gilden.

We vatten deze resultaten nog even samen met de gegevens uit A en B. Er is in de stad een toplaag van 200 à 250 man die een groot kapitaal bezitten. Zijn dit degenen die in feite de stad besturen? Dat dient nog te worden uitgezocht. Een tweede laag van ongeveer 500 man is redelijk welgesteld. Zij komen althans theoretisch in aanmerking voor bestuursfuncties. In deze twee groepen zullen de handelaars, met name in textiel, waarschijnlijk goed vertegenwoordigd zijn. Vooral in de tweede laag zullen de handelaars in levensmiddelen geplaatst moeten worden. Het merendeel van de burgers of weerbare mannen wordt gevormd door een groep van naar schatting 1700 man. Zij bestaan grotendeels uit handwerkers.

De buurten

Lening A is toch bijzonder bruikbaar omdat hij is opgedeeld in 29 groepen, namelijk 4 bestuurscolleges en 25 straten of buurten. Hieruit kan men opmaken, in welke buurten de welvarende burgers woonden. A geeft ons de volgende gegevens:

<i>buurten</i>	<i>½ pond</i>	<i>1 pond</i>	<i>opbr.</i>	<i>personen</i>	<i>lengte</i>
1. scepenen		12	12	12	
2. raden		23	23½	24	
3. meentemannen	11	14	19½	25	
4. gescicte wten gilden	5	6	8½	11	
5. plaetse	11	5	10½	16	1
6. lakesnyders	4		2	4	1
7. hantscoemakers	3		1½	3	1
8. die lynmerct	9	2	6½	11	1
9. die korenmerct	8	5	9	13	1
10. vischmerct zoutmerckt					
onder den toern	7	3	6½	10	1
11. onder die gaerd	14	5	12	19	1
12. van die rodeborger brug					
tot die smebrug die					
oest zijde	11	2	7½	13	1
13. van die smebrug tot aen					
die tollesteech poert					
die oestzijde	16	5	13	21	1
14. van die tollesteghe poert					
tot die regulier brug					
die westzyde	13	6	12½	19	1
15. inde sprinwech van bouen					
aen	3	7	8½	10	4
16. sunte marien plaetse/					
botterstraet-zadelstraet					
donckerstraet	7	5	8½	12	4
17. sunte marien straet	2		1	2	1
18. die rodeborger steech die					
nijstraet op aen beyden					
zijden	3	2	3½	5	4
19. oudelaen beyden zijden van					
bouen totten dam toe	13	12	18½	25	4

20. beneden van die viebrug tot die weert poert die oest zijde	15	13	20½	28	1
21. op die weestzijde van der graft	23	12	23½	35	2
22. scoemakerhal/mersegast steenweech hoech ende leech/ sunte katrijnen velt/ viesteech/after sunt jacob op sant	20	9	19	29	7
23. den regenboge van sonnenberch off/oukerchoff/die minrebroederstraet/gansmerct scoutensteech	18	12	21	30	5
24. den noede/hoech ende leech jacopijnenstraet/bredestraet/ sunt jans velt/de langen ganck totten putt toe/ ende voert vanden put tot witte vrouwen poert toe	23	19	30½	42	6
25. buten tollenstege	4	2	4	6	
26. buten sunte katrijnen	5	2	4½	7	
27. inde weertd	4		2	4	
28. louwenrecht	6		3	6	
29. buten wittevrouwen	3		1½	3	
	262	183	314	445	

Een deel van de straatnamen heeft een nadere toelichting nodig. De getallen bij de verklaringen verwijzen naar Van der Mondes geschied- en oudheidkundige beschrijving.¹³⁾

5. de plaetse is de vergaderplaats voor de burgers, tegenwoordig ongeveer de Stadhuisbrug (III p. 115-163).

6. lakesnyders is niet, zoals men zou verwachten, een beroep, maar de straat tussen de hoek van de Steenweg en de Stadhuisbrug, tegenwoordig een deel van de Choorstraat. Hier oefenden de lakensnijders overigens toch wel hun vak uit. (I p.31)

7. hantscoemakers ligt in het verlengde van het vorige stuk tussen de Sint Maartensbrug en de Visbrug (tegenwoordig Kalisbrug) achter het koor van de Buurkerk (I p.31).

9. de korenmerct is het gedeelte tussen de Lijnmarkt en de Regulierenbrug (I p.30) of Weesbrug.

10. onder den toern is de Servetstraat. Deze stond vroeger bekend als Onder de Dom (I p.363).

11. onder die gaerd: Donkere en Lichte Gaard (I p. 347,348)

12. rodeborger brug: de Hamburgerbrug (I p.321 en de kaart van Braun en Hogenberg).

16. botterstraat is Boterstraat.

13) *Monde, N. van der*, Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht, 3 dln., Utrecht 1844-1846, herdruk Zaltbommel 1971.

18. rodeborger steech: Hamburgerstraat (nr. 12).

De nijstraat is de Lange Nieuwstraat; de Korte Nieuwstraat werd pas in 1619 aangelegd (I p.332, 333).

19. oudelaen. Uiteraard iets heel anders dan onze Overste den Oudelaan. Hoewel er duidelijk staat „oudelaen beyden zijden”, moeten we lezen: „oudel aen beyden zijden”. Oudelle, van Oude Del, was een oude groeve waarin vuilnis werd geworpen. Omstreeks 1300 groef men hierdoorheen de Nieuwe Gracht (I p.124, 125 en III p.365). Ook later sprak men nog van deze buurt en de Nieuwe Gracht als Oudelle (I p.259, III p.369). Wij moeten de naam hier gewoon lezen als Nieuwe Gracht. De Dam is Pausdam.

20. en 21. betreffen de Oude Gracht.

22. de scoemakershal lag bij de hoek Masegast-Oude Gracht. (I p.31). Mersegast is Masegast (III p.76).

Sunte katrijnen velt: nu een gedeelte van het Vredenburg (II p.313). After sunt jacob op sant is vermoedelijk het Sint Jacobsveld: de noordwesthoek van de stad vanaf de Jacobikerk (II p.273, 274).

23. den regenboge: Kromme Nieuwe Gracht. Sonnenberg is een oud huis aldaar. (I p.248, 253). Oukerchoff: Oudkerkhof.

24. den noede: de Neude. De langen ganck totten putt toe: de put lag aan de Voorstraat ter hoogte van het Begijnhof (I p.142). De langen ganck moet dus wel de Voorstraat zijn, hier tot aan de Wijde Begijnestraat. Het volgende stuk is dus ongeveer de Wittevrouwenstraat.

Als we de buurten willen verdelen in de rijkste en de minder rijke, is er een moeilijkheid: we weten niet, hoeveel mensen er in een buurt woonden. De hoge opbrengst van een wijk kan wel te danken zijn aan zijn grote omvang; een rijke straat valt misschien niet op doordat hij zo klein is.

Daarom heb ik zeer voorzichtig de lengte van iedere straat geschat en uitgedrukt in een cijfer. Als basis nam ik de lengte van een normale, niet al te lange straat, uitgedrukt in het getal 1.¹⁴) Een ander uitgangspunt was het aantal genoemde personen in iedere buurt. Ik meen dat alle deelnemers aan lening A tot de welgestelde burgers kunnen worden gerekend, zodat beide klassen in de lening moeten worden meegerekend. Het aantal personen werd gedeeld door het lengtecijfer, zodat een getal werd verkregen dat het gemiddelde aantal welgestelde personen per „normale” straatlengte uitdrukt.

De eerste vier nummers, die bestuursambten vertegenwoordigen, vallen natuurlijk uit, evenals de laatste vijf, de buurten buiten de stadsmuren, die niet meetbaar zijn.

Als maatstaf voor rijke buurten nam ik een quotiënt boven het getal 10. Het resultaat was de buurten 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20 en 21.

Dat betekent, dat de welgestelde buurten alle bestaan uit huizen aan de Oude Gracht of onmiddellijk daaraan grenzend. Kennelijk is deze gracht de levens-

14) Ik ben me volledig bewust van de dubieuze aspecten van zo'n schatting. Doordat ik aan de voorzichtige kant wilde blijven, werden kleine straten overgewaardeerd, terwijl grote buurten eerder laag werden geschat. Andere benaderingen leverden echter bijna dezelfde resultaten. Wellicht ziet iemand het als zijn taak, de juiste lengtes te berekenen.

	<i>schepenen</i>					
ponden	4	3	2	1	niets	
1492	9	—	—	—	3	
1493	9	2	—	—	2	
1494	9	1	3	—	—	
1495	8	2	1	—	1	
1496	8	2	1	—	1	
	43	7	5	—	7	totaal 62

De overgrote meerderheid van zowel raden als schepenen is dus afkomstig uit de allerrijkste groep. Ook in een jaar waarin ze niet in de magistraat zitten, behoren ze tot de hoogst aangeslagenen. We mogen zeggen, dat 53% van de magistraatposten wordt bezet uit de rijkste 5% van de burgers.

Een nader onderzoek leert, dat het juist de leden van de 4-pond-klasse zijn, die in meer dan één raad voorkomen. Verder bevinden zich onder de schepenen gemiddeld meer leden van de rijkste groep dan onder de raden.

Dat alleen de welgestelden een bestuursfunctie kregen, is niet zo verwonderlijk. Wie elke dag hard moest werken voor de kost, kon niet de tijd en het geld opbrengen om raadslid te zijn. Er is, zoals gezegd, zelfs enige tijd een besluit van kracht geweest, dat een raadslid, schepen of ouderman minstens 400 rijnguldens moest bezitten. Maar bijna alle aangeslagenen in B hebben waarschijnlijk zoveel bezit. Andere voorwaarden waren, dat men geboren burger was of sinds 10 jaar burger, dat men gehuwd was of weduwnaar en dat men minstens 30 jaar was.¹⁹⁾

In deze jaren werden de systemen om de raad te kiezen nogal eens gewijzigd. In 1491 en 1492 zouden de functies van de raad erfelijk worden; dit stelsel is echter in 1493 weer afgeschaft. Dit is een duidelijke tendens naar aristocratisering. Hierna zou men weer kiezen „na ouder gewoenten”.²⁰⁾ In de lijsten wordt daarna achter ieder raadslid het gilde vermeld. Daaruit blijkt, dat hier de regeling van 1489 bedoeld werd: uit ieder gilde werd door loting een drietal mannen aangewezen dat de oudermannen mocht kiezen. De oudermannen kozen de raad, voor ieder gilde één of twee raden. De raden kozen de schepenen. De grootste macht lag vermoedelijk bij dit laatstgenoemde college. Er waren dan ook, zoals wij zagen, naar verhouding meer rijke schepenen dan rijke raadsleden.

Dit stelsel van veelvuldig getrapte verkiezingen gaf inderdaad weinig rechtstreekse invloed aan het gewone volk en bevorderde de democratie niet. Het wijst in dezelfde richting als de gegevens over het bezit van de ambtsdragers: een aristocratisch-plutocratisch bestuur.

Besluit

Met dit onderzoek hoop ik enkele facetten te hebben belicht van de stad Utrecht in de 15e eeuw. Naast de geografische aspecten vielen vooral de financiële, de demografische en de politieke kant op. Financieel: de stad zat regelmatig in geldnood en moest leningen afsluiten. Maar ze wist aan haar

19) *Overvoorde en Joosting* I, p. CXCII.

20) *Overvoorde en Joosting* I, CXCVI en CXCVI en nr. 174 en 183.

verplichtingen te voldoen. Demografisch: er was een welvarend gedeelte van de burgerij dat zich grote bedragen aan lijfrentes kon veroorloven. Deze goede burgers leefden vooral van de handel. Maar er was een groot verschil tussen deze kleine groep en de overgrote meerderheid van de inwoners die minder bezat. Politiek: ondanks pogingen van de gilden om de macht in handen te krijgen of te houden kreeg het aristocratisch-plutocratisch element de overhand.

Deze conclusies stemmen voor een groot deel overeen met een bundel studies van enkele Belgische collega's over Brugge, Kortrijk en Gent in de late middeleeuwen.²¹⁾ Het is opvallend, dat in Brugge en Gent in dezelfde tijd (1490 en 1492) gelijksoortige methodes om aan geld te komen werden toegepast. Ook daar was de gevolgtrekking, dat de stadsbesturen in hoge mate plutocratisch waren en dat de bezitsstructuur een zeer brede basis en een smalle, hoge piek vertoonde.

Zo blijkt, dat de stad Utrecht past in een breder patroon van stedelijke ontwikkelingen in de 15e eeuw.

21) *Blockmans, W. en anderen*, Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw, *Standen en landen LIV*, I, Heule 1971, o.a. p. 138, 139 en 273-275.

De Gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis

C. A. van Kalveen

Na de oorlog van 1511 tussen Utrecht en Floris van Egmond-IJsselstein bepaalden in Utrecht ¹⁾ vooral de patriciërs Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde, Goeyert van Roeyenborch, Henrick van der Borch en Ernst Taets van Amerongen het politiek beleid van de stedelijke overheid, dat gericht was op handhaving van de neutraliteit van de stad en het Nedersticht ten opzichte van de voortdurende conflicten tussen enerzijds keizer Maximiliaan (overl. 1519), Karel V, en het Centraal Bestuur van Habsburg in Mechelen en Brussel, en anderzijds hertog Karel van Gelre. Afwisselend of gelijktijdig hadden Zoudenbalch ²⁾, Van Voorde en de andere genoemde patriciërs zitting in de stedelijke bestuurscolleges van schepenen, raden, oversten, of Vijven. Met uitzondering van enkele incidenten in 1512 en 1513 heerste er in de stad orde en rust tot 1522.

Politieke tegenstanders werd de mond gesnoerd door verbanning. De stedelijke overheid kreeg gelegenheid om stedelijke schulden af te lossen en mee te werken aan de aflossing van schulden van de Staten van het Nedersticht ten gevolge van de IJsselsteinse oorlog.

1. Graantekort en oproer te Utrecht in 1522

In 1521 tekenden zich in de stad de eerste uitingen van sociale onrust af. De levensmiddelenvoorziening raakte in gevaar, en de graanhandelaren, speculanten en profiteurs - of het nu particulieren waren, of kloosters en stichtingen - zagen kans de prijzen fors te laten stijgen. Sommigen hielden grote voorraden en de nieuwe graantoevoer vast, om in nog slechtere tijden hun winsten te kunnen opvoeren; anderen verkochten hun graan buiten de stad en het Nedersticht, omdat elders de graanprijzen nog hoger lagen dan in het Nedersticht. In november 1521 heeft bisschop Philips van Bourgondië met toestemming van de Staten maatregelen genomen, om de ongebreidelde graanuitvoer uit

1) Algemeen overzicht in J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968, pp. 122-126.

2) Van hen was sedert de IJsselsteinse oorlog van 1511 Evert Zoudenbalch de voor naamste. Met succes had hij in 1511 een oproer onder de burgers en muiterij onder de huursoldaten bedwongen.

Utrecht en het Nedersticht drastisch te beperken.³⁾ De raad van Utrecht scherpste deze maatregel op 17 februari 1522 opnieuw in en breidde deze uit met het uitvoerverbod van gerst, boekweit, erwten en bonen. Van al deze levensbehoeften mocht iedere ingezetene van het Nedersticht op iedere marktdag te Utrecht niet meer dan een halve mud kopen.⁴⁾ Dit werd op 28 maart 1522 beperkt tot éénmaal per week, en dan alleen nog maar met vergunning van de oudermannen.⁵⁾ Voorts moesten de graanhandelaren hun in- en verkoopprijzen bekend maken, en zij mochten op de verkoop van de eerste halve mud geen winst maken. Niettemin steeg de nood met de dag.

In juni 1522 werd te Utrecht bekend, dat Jan Thin Henrickszoon, koopman te Schoonhoven, aan Gerrit Verschoor, de Utrechtse schout op de Vaart, op 2 juli schriftelijk verzocht had een graanschip dat aldaar zou aankomen met als bestemming Utrecht, door te zenden naar Schoonhoven zoals Jan Thin met de schipper zou hebben afgesproken. Te Utrecht beschouwden velen deze brief als een mystificatie door Utrechtse graanhandelaren, die zo wilden aantonen, dat zij geen schuld hadden aan het levensmiddelengebrek. Men wist wel beter, en haatte de graanhandelaren.

Hierdoor ontstond op zondagmiddag 13 juli 1522 een oploop of commotie van vrouwen, die in de nacht van zondag op maandag voortgezet werd door mannen onder aanvoering van de leidekkers Tonis Gerritszoon en Willem Elbertszoon en de wever Jan Toniszoon. De rel was gericht tegen de levensmiddelenpolitiek van de raad en de oversten. Graankooplieden dreven ongestoord de prijzen van het graan op tegen het stedelijk gebod in. Leden van de stedelijke overheid ontdoken de accijnzen, en de kapittels en kloosters die slechts een geringe meelaccijns behoeften te betalen, sloegen grote voorraden in ten koste van de burgers, met de bedoeling om die voorraden pas in de tijd van de allergrootste levensmiddelen-schaarste met aanzienlijke winsten te verkopen. Hiertegen had de raad onvoldoende maatregelen genomen. Tijdens de commotie moest het Regulierenklooster het ontgelden, evenals sommige woningen en kantoren, waaruit zakken graan gesleept werden, zoals uit de kelder van het huis van de patriciër Goesen van Scayck. Het huis van Jan van Roeyenborch, oud-overste-ouderman, schepen, en lid van de Vijven werd bestormd. Overal in de stad hoorde men dreigementen aan het adres van de graanhandelaren en de geestelijkheid.⁶⁾

De raad wist de negen aanstokers van de commotie te grijpen. Zij werden ver-

3) Statenarchief no. 26/a, 14 nov. 1521. Philips van Bourgondië aan de Staten van het Nedersticht. Bisschoppelijke bevelschriften aan de drie maarschalken, aan de kasteleins van Duurstede en Abcoude, en aan Utrecht, Amersfoort en Rhenen. De maatregel werd bij herhaling overtreden.

4) Buurspraak Boek Utrecht 1522, fol. 235 ro. 17 febr. 1522.

5) Idem 1522, fol. 236 ro.-236 vo. 28 maart. Graan dat men toevallig als transitio door het Nedersticht voerde, werd eveneens vastgehouden en tot de Nederstichtse voorraden gerekend. Conflict hierover met Amsterdam, 28 maart 1522. A. M. C. van Asch van Wijck, Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke geschiedenissen III, Utrecht 1853, no. 313. Op 1 april 1522 vroeg Utrecht aan de bisschop om de maarschalken nauwlettend te laten toezien op de naleving van de mandementen, temeer omdat opnieuw de prijzen scherp gestegen waren. G.A. Utrecht no. 19, Brievenboek 1520-1524.

6) Raads Dagelijks Boek 1522, fol. 96 vo. 15 juli.

bannen.⁷⁾ Ook de aanvoerster van de vrouwencommotie die een „veenken van sateldoek” gedragen had, en tot de plunderingen aanzet had, werd verbannen.⁸⁾ Anderen bleken voortvluchtig en mochten de stad niet meer in.⁹⁾

De oversten en raden stelden tussen 14 en 16 juli 1522 orde op zaken. Zij kwamen aan de grieven tegemoet, en zo bleef het politiek beleid van de Zoudenbalch-Van Voorde factie gehandhaafd. Op de Plaats werd schuttersbewaking ingesteld. Er kwam een onderzoek naar overtredingen van de graanhandelaren tegen de graanordonnanties van de stad¹⁰⁾, en alle voorraden graan in de stad werden beschreven¹¹⁾. De raad maakte voorts op 14 juli 1522 bekend, dat alle graanhandelaren hun voorraad dienden open te stellen en te verkopen tegen de prijs die de stedelijke overheid vaststelde. Om de burgerij gerust te stellen zou de raad van Utrecht zelf alle graan opkopen, dat per schip aan de Vaart gebracht werd, en dat graan zonder winst verkopen. De overige graanverkoop werd aan banden gelegd.

Op 16 juli besloot de raad, dat alle graanvoorraden in de stad uitsluitend voor de burgers zouden dienen. Ieder mocht voor zich en zijn gezin en voor niemand anders slechts 1 schepel per dag halen. Koren van buiten, dat op de zaterdagse weekmarkt gebracht werd, mocht sinds september 1522 uitsluitend aan ingezetenen van het Nedersticht verkocht worden. Voor zover die aanvoer van graan op de markt onverkocht mocht blijven, kon dit graan alleen met schriftelijke toestemming van stadssecretaris Valentijn van der Voort uitgevoerd worden.¹²⁾ Bisschop en Staten hadden verder besloten om alle graan in het Sticht te houden¹³⁾, en alleen te Utrecht of in de kleine steden ter markt te brengen.¹⁴⁾ In 1524 bestond nog de bepaling, dat „hartkoren” dat verbouwd was in het Sticht, niet uitgevoerd mocht worden.¹⁵⁾

Onmiddellijk na de oploop van 1522 volgde een verbod van vergadering of commotie tegen de oversten, schepenen en raden.¹⁶⁾

7) 3 wevers, 1 steenhouwer, 1 zakdrager, 1 messenmaker, 2 leidekkers, 1 volder uit de Achter Twijnstraat. Zij hadden geconspireerd in de herberg „t Zwarte Water”.

8) Raads Dagelijks Boek 1522, fol. 97 ro. 14 juli.

9) Het waren Jan Evers, Cornelis de Vries wever, Loyck die goutsleger uit de Gortsteeg tussen Springweg en Oudegracht, Henrick Goessensz. de snijder, Arent van Benthem bontwerker, Peter borduurwerker uit Gouda, de snijder op de hoek van de „Groet Eelgesteege” tussen Springweg en Oudegracht, Neel Jacob, „die stoeldreyerswijff” uit de Vincenborgersteeg bij de Neude, Marie Ghijskens uit de Brantsteeg tussen Springweg en Oudegracht, Marie Hermen Jansz. „Coelsche Griet”, die houtsagerswijff uit „After Sunt Jacob”, Willentken die dochter int Dolhuys”, Alyt Scerbyers. Buurspraak Boek 1522, fol. 5 ro. 21 juli.

10) Raads Dagelijks Boek 1522, fol. 97 ro. 14 juli.

11) Idem, 1522, fol. 96 vo. 15 juli.

12) Gemeente archief Utrecht, no. 19, p. 240, 19 september 1522.

13) Herhaaldelijke overtredingen, o.a. aan de Vaart. Gemeente archief Utrecht no. 19, Brievenboek 1520-1524, p. 229, 27 aug. 1522; conflict hierover met Weesp, september 1522. Maarschalk Frederik Uten Ham van het Nederkwartier hield schepen met rogge, boekweit e.d. tegen.

14) Raads Dagelijks Boek 1522, fol. 98 ro. 16 juli 1522. Toezicht op de naleving van besluiten van bisschop en Staten of van de stad Utrecht werd ten plattelande uitgeoefend door maarschalken in de drie kwartieren.

15) Buurspraak Boek 1524, fol. 29 ro. 2 september.

16) Idem 1522, fol. 5 vo.-6 ro. 14 juli.

2. *Utrecht en de bisschopsverkiezing van Hendrik van Beieren in 1524*

Op 7 april 1524 overleed bisschop Philips van Bourgondië op Duurstede. Goeyert van Voorde, schepen en oud-schepenburgemeester van Utrecht, een van de leiders van het politiek beleid in de stad, kwam met dit bericht naar Utrecht.¹⁷⁾ Over de bisschopsverkiezing is geschreven door R. R. Post.¹⁸⁾ In dit verband gaat het vooral over de rol van de Utrechtse magistraat. Er waren voor de bisschopsverkiezing heel wat kandidaten gesteld door de vorsten. Er was een kandidaat van Karel V in de persoon van kardinaal Everard van der Marck, bisschop van Luik.¹⁹⁾

Ook Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes van de Habsburgse Nederlanden, gaf officieel de voorkeur aan de kandidaat van Karel V, op gevaar af, dat er een „élection troublée et non vaillable” zou komen. Persoonlijk had zij als haar mening gegeven, dat zij met iedere kandidatuur instemde, als er maar géén Geldersgezinde bisschop kwam. Ook hertog Karel van Gelre, de felle tegenstander van Karel V, Margaretha van Oostenrijk, en het Centraal Bestuur van Habsburg te Mechelen en Brussel, en zeer agressief strijdend voor het behoud van zijn hertogdom, had een eigen kandidaat in de persoon van Frans van Lunenburg.²⁰⁾ Andere vorsten lieten zich evenmin onbetuigd in het stellen van een kandidaat.²¹⁾ De aartsbisschop van Keulen droeg aan de kapittels Hendrik van Beieren voor, kanunnik aan het Keulse domkapittel, proost van het Onze Lieve Vrouwekapittel te Aken, coadjutor van de bisschop van Worms. Hij was geboortig uit het geslacht van Wittelsbach, en een zoon van keurvorst Philips van de Palts. Willem van Rennenberg beval hem aan bij de Utrechtse kapittels.²²⁾

De magistraat van Utrecht heeft op 23 april 1524 de kapittels verzocht

17) Met toestemming van de ridderschap en de stad Utrecht hebben de kapittels het bericht aan Deventer, Kampen, Zwolle, Amersfoort, Rhenen en Wijk bekend gemaakt. Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 142 vo. 7 april 1524.

18) Het stellen van de kandidaten, de voorbereiding tot, en de bisschopsverkiezing van Hendrik van Beieren is beschreven door R. R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, pp. 189-192. Samenvatting in R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen II*, p. 55-56.

19) In de dagen voor de verkiezing op 6 mei waren er namens Karel V en het Centraal Bestuur onder vrijgeleide 80 personen naar Utrecht gekomen, onder wie Jean Carondelet, aartsbisschop van Palermo, en Adolf van Bourgondië, heer van Beveren, als raden van Margaretha van Oostenrijk de voornaamste waren. Buurspraak Boek 1524, fol. 25 ro. 29 april.

20) Van 27 april tot 4 mei 1524 mochten 25 personen als afgevaardigden van Karel van Gelre te Utrecht zijn. Buurspraak Boek 1524, fol. 25ro. 27 april. Na 4 mei 1524 heeft magistraat van Utrecht het verblijf van de vertegenwoordigers van Karel V en Karel van Gelre verlengd door de onveilige toestand der wegen, in het bijzonder ten zuiden van Utrecht, waar troepenbewegingen van Habsburg en Gelre waren, en de strijd op ontbranden stond. Op de verkiezingsdag van 6 mei 1524 moesten de Gelderse en Habsburgse vertegenwoordigers te Utrecht in hun herberg blijven. J. S. Theissen, *De regering van Karel V in de noordelijke Nederlanden*, p. 68. Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 144 ro. 4 mei.

21) Overzicht bij Post, a.w. pp. 190-191.

22) Van Asch van Wijck III, no. 3, 8 mei 1524.

eendrachtig een neutrale bisschop te kiezen²³⁾, en zo buiten de grote conflicten in de Nederlanden te blijven. Dit was overeenkomstig de neutraliteitspolitiek van de Zoudenbalch-Van Voorde factie in de magistraat. Op 6 mei 1524 vond de verkiezing plaats in het Groot-Kapittelhuis ten Dom²⁴⁾ door het kiescollege onder voorzitterschap van domproost Philibert Naturelli. De verkiezing werd overigens beheerst door de Utrechtse magistraat en burgers, die met dreigementen een pressiegroep op de kapittels als kiescollege vormden, en niet schroomden het conclaaf te verbreken, zodat het een verkiezing werd door clerus en volk.

Op de dag van de bisschopsverkiezing bleven de gezanten van Karel V en Karel van Gelre in de stad, en vond de raadsvergadering in het Raadhuis gewoon doorgang, hoewel er geen agendapunten behandeld werden. De bisschopsverkiezing kwam ter sprake. Dit alles, aldus onze zegsman Lambertus Hortensius, tegen oude gewoonten in. De oversten, schepenen en raden, die gezamenlijk bijeen waren in het Raadhuis, wilden niet uiteen gaan, voordat het kiescollege in het Groot-Kapittelhuis ten Dom de verkiezing van de nieuwe bisschop bekend gemaakt had. De raad van Utrecht had ook Amersfoortse raden in haar midden.²⁵⁾ Voor het Raadhuis was een menigte bijeen, die evenals de magistraat aandrang op de verkiezing van Hendrik van Beieren als neutrale bisschop, onafhankelijk van Habsburg en Gelre.²⁶⁾ Vermoedelijk is door het persoonlijk overwicht van Evert Zoudenbalch de menigte op de been gebracht. Het was de laatste keer, dat de burgerij Evert Zoudenbalch als leider van de stedelijke neutraliteitspolitiek steunde.

Op aandrang van de verzamelde menigte zijn de oversten (burgemeesters en overste ouderlieden van de gilden) in de ochtenduren naar het Groot-Kapittelhuis ten Dom gegaan.²⁷⁾ In strijd met de regels van het conclaaf heeft Domproost Philibert Naturelli, voorzitter van het kiescollege, vermoedelijk uit onzekerheid door de dreigementen van de te hoop gelopen burgers voor het Raadhuis en het Groot-Kapittelhuis, het conclaaf verbroken, en de oversten te woord gestaan, die in het Groot-Kapittelhuis bij het kiescollege aandrongen op de verkiezing van Hendrik van Beieren. De oversten keerden daarop terug naar het Raadhuis, maar vele burgers bleven onrustig en verzamelden zich opnieuw voor het Raadhuis, waar Willem van Rennenberg, die Hendrik van Beieren als kandidaat van de aartsbisschop van Keulen bekend gemaakt had en in wie de burgerij vertrouwen had, hen kalmerend toesprak. In de middag zijn de oversten Ernst van Amerongen, en Henrick van der Borch met de schepenen en raden Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde

23) Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 143 ro. 23 april 1524. Van Asch van Wijck III, no. 560, 27 april 1524. De IJsselsteden Deventer, Kampen en Zwolle werden door Utrecht eveneens aangespoord om bij de kapittels aan te dringen op de verkiezing van een neutrale bisschop. Van Asch van Wijck III, no. 561, 27 april 1524.

24) Tekst van het notarieel protocol van de verkiezing in R. R. Post, Stukken betreffende de verkiezingen van de bisschoppen van Utrecht en het bestuur sede vacante van 1301 tot 1559, Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. 55, 1931, p. 250 vlg.

25) Utrechtse rekening 1524 II, fol. 21 vo.

26) Lambertus Hortensius, *Secessionum civilium Ultraiectinarum libri septem*; ed. Buchelius, 1643, p. 12.

27) Raads Dagelijks Boek Utrecht, fol. 144 ro. 6 mei 1524.

Het zegel van elect Hendrik van Beieren, 1524-1528.

opnieuw naar het Groot-Kapittelhuis ten Dom gegaan, met de eis van de raad en de verzamelde menigte aan het kiescollege, om niet uiteen te gaan, alvorens de leden een nieuwe, neutrale bisschop gekozen hadden in de persoon van Hendrik van Beieren, om zo het Sticht buiten alle oorlogsellende te houden die heerste rond het Sticht, en waaronder het Oversticht al zo zwaar geleden had. Opnieuw ontving domproost Philibert Naturelli de Utrechtse oversten in het kiescollege, uit angst voor de dreigende menigte voor de deur van het Groot-Kapittelhuis ten Dom.

In het kiescollege werd „per modum scrutinii”, bij meerderheid van stemmen, gekozen.²⁸⁾ In feite ging de verkiezing tussen Hendrik van Beieren en Everard van der Marck. De volksbeweging en de aandrang van de Utrechtse oversten bleven niet zonder invloed. Philibert Naturelli liet niet mondeling, maar met gesloten briefjes geheim stemmen, en als uitslag maakte hij bekend, dat de éne kandidaat (dat was Hendrik van Beieren, maar dat zei hij er niet bij) vijf stemmen meer had behaald dan de andere (Everard van der Marck.²⁹⁾ Er was geen canonieke meerderheid. Philibert Naturelli wist toen te beweer-

28) Domdeken Jacob van Areltern nam alle kanunniken de eed af. Als stemopnemers fungeerden Philibert Naturelli, Herman van Lokhorst proost van Oudmunster, en Georg van Solms deken van Sint Pieter.

29) K. Heeringa, Jacob van Appeltern, De laatste middeleeuwse domdeken van Utrecht, Verslag van de Algemeene Vergadering van het Historisch Genootschap 1928, p. 4 vlg.

ken, dat de minderheidsstemmen bij de meerderheidsstemmen werden gevoegd, waartoe unaniem besloten werd. Toen pas maakte de domproost bekend, dat zij Hendrik van Beieren aangewezen hadden. De vraag was alleen of hij gekozen of gepostuleerd was.³⁰⁾

Onmiddellijk daarna verlangde Philibert Naturelli uit vrees voor de Utrechtse burgerij, dat de gevolgde procedure geheim diende te blijven, omdat de Utrechtse burgerij, als het maar de uitslag wist, en als het maar niet de oorspronkelijke kleine meerderheids-stemmenverhouding kende, wel tevreden zou zijn. De onderling verdeelde kanunniken (pro-Habsburg, en anderen zoals de domdeken Jacob van Apelter pro-Gelre) hebben zich daaraan niet gehouden.³¹⁾ Des avonds om 6 uur heeft Jacob van Apelter van het oxaal van de Domkerk af aan de samengestroomde burgers in de kerk de verkiezing van Hendrik van Beieren bekend gemaakt.³²⁾ Hendrik van Beieren, domkanunnik te Keulen, proost van Ellwangen, proost van de Onze Lieve Vrouwekerk te Aken, proost van de dom te Straatsburg, proost van Sankt Alban bij Mainz, coadjutor met recht van opvolging te Worms,³³⁾ was elect van Utrecht geworden. Over zijn verkiezing ontstond daarna ook onenigheid in de stad, in het bijzonder tussen enerzijds de neutralistische oversten Henrick van der Borch, Ernst Taets van Amerongen, en de raden en schepenen Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde en Goeyert van Roeyenborch, en anderzijds Geldersgezinden,³⁴⁾ die de wettigheid van de verkiezing betwistten,³⁵⁾ omdat de oversten inbreuk gemaakt hadden op het conclaaf, en omdat de domproost en het kiescollege dit goed gevonden hadden. Zij meenden, dat de canonieke vrije verkiezing van de kapittels door de volksbeweging te Utrecht beknot was. Utrecht haastte zich met Hendrik van Beieren in contact te treden,³⁶⁾ die tenslotte op 21 september 1524 zijn introitus in de stad hield. Ernst van Amerongen, een van de oversten, vroeg bij de onvangst op het Raadhuis aan de elect om zijn introitus te herhalen, als de bisschop de confirmatieoorkonde van de paus zou hebben ontvangen.³⁷⁾ Daarna hebben de oversten,

30) Post, Bisschopsverkiezingen p. 191-192. Zo wilden zij voorkomen zich in Rome te compromitteren voor het geval de paus de benoeming voor zich gereserveerd had.

31) Hortensius p. 13.

32) Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 144 vo. 6 mei.

33) Hij diende zo snel mogelijk naar Utrecht te komen, zoals Oversticht en Nedersticht verlangden. Van Asch van Wijck III, 3, 8 mei 1524. Hendrik van Beieren, geb. 15 feb. 1487, overl. 1554.

34) Overigens heeft Hendrik van Beieren zich reeds op 19 mei 1524 tot Karel van Gelre gewend, en verklaard met de hertog in vrede en vriendschap te willen leven, maar dat de hertog geen schattingen aan het Oversticht mocht opleggen. Van Asch van Wijck III, 12, 19 mei 1524; geschreven vanuit Keulen.

35) Hortensius p. 13.

36) Zie hierover Post, Bisschopsverkiezingen, p. 192-193. De elect zond op 2 juli 1524 naar Utrecht vooruit zijn raden Wolfgang van Affenstein stadhouder te Worms van de bisschop aldaar, Willem van Rennenberg en Schenck Veltin, om te Utrecht als zijn stadhouders een onderzoek in te stellen naar alle politieke problemen in stad en Sticht, in het bijzonder van de Staten van het Nedersticht, en zich bezig te houden met de voorbereidingen voor de vredesbesprekingen te Neuss in september 1524 tussen het Oversticht en Karel van Gelre.

37) J. J. Dodt van Flensburg, Archief voor Kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen inzonderheid van Utrecht (1838), I, 2, p. 1-14, Heda, p. 329, Hortensius p. 13. Beschrijving van Hendrik van Beierens tocht door de stad van de Tolsteeg naar het Raadhuis in gezelschap van Wolfgang van Affenstein, Willem van Rennenberg, en de heer Van Brede-

schepenen en raden op 7 oktober 1524 Hendrik van Beieren dringend verzocht om te zorgen voor rust en vrede, in het bijzonder in het Nedersticht.³⁸⁾ Op 6 oktober 1524 hebben de Staten van het Nedersticht na uitvoerig overleg met gedeputeerden van de Staten van het Oversticht besloten, dat de Staten van het Nedersticht zich, evenals het Oversticht van 1521-1524, tot het uiterste zouden inspannen om het Nedersticht en het Oversticht te beschermen, en kosten noch moeite te sparen, om de elect in het handhaven van de Stichtse onafhankelijkheid te helpen,³⁹⁾ in het bijzonder tegen Karel van Gelre. De elect stelde zich aan het hoofd van de Overstichtse strijd tegen Karel van Gelre tussen september en december 1524.

Conclusie: In de kwestie van de Utrechtse bisschopsverkiezing van 1524 hebben de neutralistische patriciërs Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde, en Goeyert van Roeyenborch met steun van grote groepen uit de Utrechtse burgerij ten behoeve van hun neutraliteitspolitiek opnieuw succes geboekt.

3. Het Nedersticht belooft 50.000 gulden aan de elect

Op aandrang van het Oversticht, in het bijzonder van Deventer, hebben de Staten van het Nedersticht bij verdrag van 12 oktober 1524 besloten, om de elect in zijn strijd tegen Karel van Gelre, in het bijzonder in het Oversticht, en voor de bescherming van het Nedersticht, het enorme bedrag van 50.000 gulden te schenken. Zij verplichtten zich er toe, om alvast op 1 november 1524 2.000 gulden, op Kerstmis 1524 2.000 gulden en op 1 mei 1525 nogmaals 2.000 gulden aan de elect te betalen ⁴⁰⁾.

De oversten (burgemeesters en overste ouderlieden van de gilden) schepenen, raden en oudermannen van de gilden besloten, dat dit bedrag gevonden zou worden door het uitschrijven van een directe belasting in de vorm van een morgengeldheffing ten plattelande, die 7.000 gulden moest opbrengen. In het bijzonder de kapittels die zelf niet mee hoefden te betalen, hadden de regeling bevorderd, en de Utrechtse magistraat was meegegaan.⁴¹⁾ Elect en Staten schreven de schatting uit. Hiervan werd 4.000 gulden door het platteland bijeen gebracht ⁴²⁾ en aan de elect afgedragen, in plaats van het geraamde bedrag 7.000 gulden. Er resteerde 46.000 gulden. Alle standen maakten bezwaar tegen verdere heffingen.

rode, voorts van de ontvangst op het Raadhuis door de oversten in aanwezigheid van schepenen en raden. Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 150 ro. 21 sept. De pauselijke confirmatie van de postulaat kwam in 1526. Toen werd de Blijde Incomste herhaald. Hendrik van Beieren bleef echter elect. De bisschopswijding heeft hij nooit ontvangen. Post. Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen II, p. 56. Het langdurig uitblijven van de confirmatie hing samen met het feit, dat met de paus onderhandeld werd over het aanblijven van Hendrik van Beieren in zijn andere beneficia, en zijn functie als coadjutor te Worms. Ook het feit, dat hij en de kapittels niet op de macht van Habsburg konden steunen om in Rome de confirmatie te bevorderen, speelde een rol.

38) Raads Dagelijks Boek 1524, fol. 151 vo. 7 okt.

39) Statenarchief no. 93, Losse stukken, 6 okt. 1524.

40) Raads Dagelijks Boek Utrecht 1524, fol. 152 ro. 12 okt.

41) J. G. Avis, De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528, Bijdragen Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis, dl. XV, 1930, p. 77.

42) Van Asch van Wijck III, no. 83, 9 nov. 1524, Statenarchief no. 26*, Wijk aan de Staten, 30 nov. 1524.

Karel van Gelre zette intussen van september tot december 1524 de vijandelikheden tegen de elect Hendrik van Beieren en het Oversticht voort. Tenslotte werd op 19 december 1524 te Deventer de vrede getekend op voor het Sticht zeer bezwarende voorwaarden.⁴³⁾ Naast de financiële verplichtingen die het Oversticht van Karel van Gelre opgelegd kreeg, was voor het Nedersticht, en in het bijzonder voor Utrecht, de belangrijkste bepaling, dat hertog Karel van Gelre voor afstand van zijn vorderingen op het Oversticht binnen 1 jaar en 2 maanden van de elect 50.000 gulden wenste te ontvangen met als onderpandstelling Genemuiden, Enschede, Lage en Rechteren, totdat het bedrag betaald zou zijn. De Staten van het Nedersticht, en in het bijzonder de Utrechtse kapittels, hadden de elect aangeraden de regeling te aanvaarden⁴⁴⁾; voor de rust en de vrede in het Sticht - bedoeld is vooral neutraliteits-handhaving - met de toegevoegde bepaling van de korte betalingstermijn van één jaar en twee maanden er bij.

Voor het vaststellen van deze enorme som gelds was als richtlijn en uitgangspunt genomen het even grote bedrag, dat in oktober 1524 de Staten van het Nedersticht aan de elect beloofd hadden, en dat hij nu bij ontvangst zou moeten bestemmen voor Karel van Gelre.⁴⁵⁾ Het valt niet te ontkennen, dat Karel van Gelre in de staten aanhang had onder de leden van de ridderschap en de kapittels.⁴⁶⁾ Domdeken Jacob van Apeltern, en de edellieden Gerrit van Zuylen van Nijvelt en Steven van Zuylen van Nijvelt, landcom-mandeur van de Duitse orde, waren bijvoorbeeld zijn raden, aan wie hij een jaargeld uitkeerde.

4. *Ontwerpen voor schattingsheffingen in het Nedersticht*

In de Staten van het Nedersticht, bestaande uit de vijf Utrechtse kapittels, de ridderschap, Utrecht en de kleine steden Amersfoort, Rhenen en Wijk, ontstonden tegenstellingen over de vraag, hoe de 50.000 gulden bijeengebracht dienden te worden. Op 27 februari heeft in het kapittel-generaal domdeken Jacob van Apeltern mede namens enkele kanunniken, op verzoek van een gedeelte van de ridderschap die daarbij aanwezig was, en in tegenwoordigheid van bisschoppelijke raden, het voorstel gedaan, om hoe dan ook belastingheffingen zo op te stellen dat niemand in het Nedersticht van heffingen van welke aard dan ook vrijgesteld zou zijn.⁴⁷⁾ Het Domkapittel, en de kapittels van Sint Pieter en Sint Jan aanvaardden het voorstel. Leden van de

43) Dumbbar, *Analecta* II, pp. 468-474; Kronyk van Johan van Breda, *Kamper Kronyken* II, *Werken Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 6, 1864, pp. 106-112.

44) Hortensius, p. 15.

45) Het bedrag, dat het Oversticht zou betalen volgens een bepaalde verdeelsleutel over hoofdsteden, ridderschap en platteland omgeslagen, staat vermeld bij, B. J. van Hattem, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, II, Zwolle, 1768, p. 305. Ridderschap en steden van Overijssel hebben in 1525 25.000 gulden bijeengebracht voor de hertog. Van Hattum II, p. 306. Het is niet duidelijk, of dit bedrag een deel is van de 50.000 (of 46.000 gulden), die Hendrik van Beieren aan Karel van Gelre moest betalen.

46) J. S. Theissen, *De regering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden*, p. 74.

47) Domkapittel no. 3450, 26 febr. 1525; K. Heeringa, Jacob van Appeltern, p. 22.

ridderschap steunden hen. De kapittels van Oudmunster en Sint Marie waren tegen. Het besluit werd toen in het capitulum generale bij meerderheid van stemmen genomen.

Was in het capitulum generale nog besluitvorming bij meerderheid van stemmen mogelijk geweest, in de Staten was eenparigheid gewenst, en in het bijzonder was daar de consensus van de Utrechtse raad vereist. In Utrecht heerste echter een andere opvatting. Evert Zoudenbalch, die in 1525 oud-schepen was, en Goeyert van Voorde, die in 1525 raad was,⁴⁸⁾ meenden, dat de 50.000 gulden (in werkelijkheid reeds gedaald tot 46.000 gulden) aan de elect ten behoeve van Karel van Gelre langs de gebruikelijke weg door middel van een aantal zware morgengeldheffingen ten plattelande bijeengebracht moesten worden, waarbij zij over het aandeel van Utrecht zwegen.⁴⁹⁾ Op 3 april 1525 werd de elect Hendrik van Beieren om medewerking gevraagd.⁵⁰⁾ Het verschil in opvatting tussen de meerderheid van de kapittels, de ridderschap en de stad Utrecht over de methode van belastingheffing bleef echter niet voortduren. Men kwam tot een vergelijk.

De Utrechtse magistraat sloot zich op 13 april 1525 aan bij het statenbesluit van 12 april 1525, dat men een definitief ontwerp zou maken, en dat men 40.000 gulden voor de elect bijeen zou brengen in de vorm van een directe belasting van een dorpsgeld of huisgeldschatting ten plattelande in een nader vast te stellen aantal termijnen gedurende twee jaar, en dat de elect de totale opbrengst daarvan aan Karel van Gelre moest afdragen. Voor betaling van de resterende 6.000 gulden zou pas na afloop van die twee jaar een statenregeling ontworpen worden.⁵¹⁾ Aldus besloten de Staten. Op 21 april 1525 heeft de Utrechtse raad dit algemeen gestelde statenontwerp om een dorpsgeldschatting uit te schrijven, goedgekeurd, en er een ontwerp-regeling aan verbonden, omtrent de lastenverdeling tussen grondeigenaren en pachters.⁵²⁾

Voor Utrecht had dit tot gevolg, dat, nu de magistraat onder leiding van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde het beginselbesluit van een dorpsgeld in de vorm van een zware huisgeldschatting aanvaard had, de burgerij daar in een andere vorm uiteindelijk eveneens aan zou moeten bijdragen, te weten door middel van uitgifte van rentebrieven door de stedelijke overheid aan de burgerij, die aldus tot het verstrekken van leningen verplicht werd. Zelfs een vermogensheffing was niet ondenkbaar. Ook accijnsverhogingen behoorden in zo'n geval altijd tot ditzelfde complex fiscale maatregelen ten behoeve van de schuld van de Staten.

De Staten maakten echter vooreerst nog geen haast met het opstellen van de definitieve raming van de huisgeldheffing en het besluit tot doorvoering daarvan.

48) In 1525 droeg eerst Goeyert van Voorde en daarna Goeyert van Roeyenborch de stadsbanner.

49) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 5 ro. 14 febr.

50) Van Asch van Wijck III, no. 110, 3 april 1525.

51) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 9 vo. 13 april.

52) Raads Dagelijks Boek 1525, 21 april.

5. *De toenadering van de kapittels tot de Utrechtse gilden*

Van Voorde en Zoudenbalch hadden het voorlopige ontwerp-huisgeld in de Staten aanvaard zonder voorafgaande toestemming van de gilden, zoals zij steeds in de stedelijke bestuurscolleges en in de Staten besluiten namen zonder voorafgaande toestemming van de gilden. De kapittels meenden niet ten onrechte, dat zowel zij als de magistraat van Utrecht over deze belangrijke financiële kwestie wel eens moeilijkheden met de gilden konden krijgen. Zij zagen duidelijk, dat er in de stad drie heersende belangengroepen waren, die in wezen tegenover elkaar stonden: de kapittels zelf, de stadsmagistraat, en de gilden. De kwestie van de schattingsheffing zou het breekpunt kunnen worden, omdat de gilden al zoveel kritiek hadden op de kapittels en de stedelijke overheid, in het bijzonder op de Zoudenbalch-Van Voorde factie.

In Utrecht hoorde men onder de burgerij de mening verkondigen, dat er al meer dan genoeg accijnzen betaald werden. Men verwees naar de kapittels met hun uitgestrekte goederen, en naar de ridderschap, die „als luie beesten” er maar goed van leefden, terwijl door de duurte van de levensmiddelen sedert 1521 de ambachtslieden het slecht hadden en de allerarmsten er onder door gingen van ellende.⁵³⁾ De gilden hadden kritiek op de kapittels, en zij wezen de raadspolitiek van de hand. Zo eisten zij, dat de kapittels een even hoge bieraccijns zouden betalen als de burgers voor het surplus, dat zij meer verbruikten boven het hun toegestane accijnsvrije maximum. Accijnsvrijstelling voor de geestelijkheid inzake wijn schenken buiten toestemming van de stedelijke cijnsmeesters was laatstelijk in 1486 geregeld en verleend door de raad. In 1508 had de raad het gereduceerd tarief voor de bieraccijns voor de geestelijkheid vastgesteld.⁵⁴⁾ In 1491 hadden de vijf kapittels een oorkonde opgesteld,⁵⁵⁾ waarin zij onder meer verklaarden recht te hebben op vrijstelling van directe belastingen en accijnzen. Vele van dergelijke regelingen waren voortgekomen uit misbruiken betreffende vrijstelling of vermindering van accijnzen. Een misbruik was, dat burgers vaten wijn lieten opslaan in de kelders van woningen van geestelijken of geestelijke stichtingen, om zo aan de normale accijnsheffing te ontkomen.⁵⁶⁾ Kanunniken dreven ook handel in graan, bier, en wijn, die zij accijnsvrij, of althans tegen lage accijnzen konden inslaan, en tegen de gewone marktprijs konden verkopen, zodat ze nog forse winsten maakten, en concurreerden met bier- en wijntappers, en graanhandelaren in de stad. Bij de verbreiding van modernere ideeën over de privileges van de geestelijkheid, werd de vrijstelling van accijnzen in het algemeen als onbillijk beschouwd.⁵⁷⁾ De gilden protesteerden bovendien tegen de veel te hoge bieraccijns voor de burgers.⁵⁸⁾ Kortom, hoewel de kapittels, de ridderschap, en de stedelijke overheid in april 1525 dezelfde financiële regeling voor het bijeen brengen van

53) Lambertus Hortensius, pp. 18-20.

54) Overvoorde-Joosting. De gilden van Utrecht II, p. 143 en p. 464.

55) Domkapittel no. 3128, oorkonde van 1491.

56) Maatregelen daartegen in 1510, Overvoorde en Joosting. De gilden van Utrecht II, p. 465, 4 febr. 1510.

57) J. S. Theissen. De regering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden, p. 136.

58) Lambertus Hortensius, p. 23. In 1524 hadden de gilden tevergeefs bij de raad aangedrongen op verlaging van de bieraccijns.

46.000 gulden verlangden, vonden de kapittels, gezien de hierboven opgesomde grieven bij de burgers het thans zeer gewenst sympathie te winnen bij de gilden, hen op te zetten tegen de stedelijke raad, in het bijzonder tegen Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde, en aldus de aandacht van de gilden af te leiden van hun grieven tegen de kapittels zelf.

Vandaar dat op 20 april 1525 het Domkapittel, en de kapittels van Sint Pieter en Sint Marie verklaarden,⁵⁹⁾ dat weliswaar krachtige financiële medewerking van de Utrechtse magistraat en de gehele Utrechtse burgerij gewenst was bij het doorvoeren van de huisgeldschatting, maar dat mogelijke tweedracht van de kapittels en de ridderschap met de Utrechtse gilden vermeden diende te worden. Daarom meenden de kapittels, dat ieder gilde afzonderlijk een afschrift diende te krijgen van het ontwerp-statenbesluit van huisgeldheffingen ten behoeve van het bijeenbrengen van 50.000 gulden, met de oudere ontwerp-raming van de kapittel-meerderheid en de ridderschap van 27 februari erbij gevoegd. Over de andere fiscale maatregelen in Utrecht en het Nedersticht, die altijd gelijktijdig genomen werden met de heffingen van huis- en morgengelden ten plattelande, beloofden de kapittels, dat na het definitieve besluit tot heffing van huisgeld, zichzelf, de abdijen, kloosters en leden van de ridderschap, leningen aan de Staten zouden verstrekken door rentebrieven te kopen. De kapittels betraden zelfs het terrein van de besluitvorming van de stedelijke overheid, doordat zij bij voorbaat beloofden, dat in Utrecht alleen rijke burgers door verplichte rentekoop of vermogensheffing zouden moeten bijdragen. De „schamele” burgers en ambachtslieden behoeften in geen enkele vorm een bijdrage te geven, en er zou rekening gehouden worden met de gevolgen van de watervloed van 1523 in het Nederkwartier van het Nedersticht en de hoge levensmiddelenprijzen.

Door deze beloften haalden de kapittels de gilden naar zich toe, en bemoeiden zij zich bij voorbaat met de besluitvorming in de raad. Kanunniken en leden van de ridderschap keerden zich tegen een groot aantal magistraatsleden, en maakten gebruik van de gilden om een aanval te openen op het politiek beleid van de raad.⁶⁰⁾ In de kapittels en de ridderschap waren er nog steeds velen, die van de stad en de Staten een meer Geldersgezinde politiek wensden, in tegenstelling tot de onzijdigheidspolitik van de Utrechtse raad.

6. De toenadering van leden van de ridderschap tot de gilden

In Utrecht leefde de vrees, dat Karel van Gelre oorlog zou gaan voeren in het Nedersticht.⁶¹⁾ Zijn sympathisanten in de stad verkeerden in ernstige moeilijkheden. Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde hadden de Geldersgezinde kopstukken uit de stad en het Nedersticht verbannen, onder wie Melis van Amstel en Mijnden, heer van Cronenburg.⁶²⁾ Dirck Bor van Ame-

59) Archief Domkapittel no. 2450, 20 april 1525.

60) Lambertus Hortensius, p. 23.

61) In februari 1525 Gelderse troepenbewegingen in het Nedersticht rond Utrecht. Van Asch van Wijck III, no. 99, 17 febr. 1525.

62) Melis van Amstel en Mijnden was in 1513 aanstichter van onrust geweest. Hijzelf

rongen, Steven van Zuylen van der Haar, Christoffel van Weze en Gerrit van Zuylen van Nijeveld.⁶³⁾ Deze laatste heeft heel wat ontketend. Op 25 maart 1525 richtte Gerrit van Zuylen van Nijeveld zich met een brief vol verwijten en kritiek betreffende de toestand in de stad Utrecht aan de Staten van het Nedersticht en aan de gilden van Utrecht.⁶⁴⁾ Wat betreft de statenpolitiek had hij kritiek op het plan tot huisgeldheffing ten behoeve van de 50.000 gulden schuld aan Karel van Gelre. Hij vond het een eenzijdige belastingdruk die nadelig was voor de grondeigenaren en pachters, terwijl de vermogende rentetrekken buiten de heffingen bleven.⁶⁵⁾ Wat betreft de stad Utrecht dienden volgens hem Zoudenbalch en Van Voorde zich te verantwoorden voor hun uitgaven en politiek beleid in de oorlog van Utrecht tegen Floris van IJsselstein in 1511, in het bijzonder ook, hoe zij daarna de 105.000 gulden schuld van de Staten door middel van morgengeldheffingen, huisgeldheffingen, verhoogde territoriale accijnzen, en uitgifte van rentebrieven hadden weten te verminderen, totdat in 1520 alle schulden voldaan waren, zij het vooral over de ruggen van de plattelandsbevolking en de grondeigenaren. Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde waren de leiders van de oorlog van 1511 geweest, (waarin zij samen met Karel van Gelre tegen de heren van IJsselstein gestreden hadden) maar de totale afrekening en verantwoording had nooit plaats gevonden.

Vervolgens meende Gerrit van Zuylen van Nijeveld, dat Evert Zoudenbalch als dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams in 1523 onvoldoende maatregelen had genomen tegen de doorbraak van de Lekdijk Bovendams onder Schalkwijk ten gevolge van hoog opperwater, en dat hij herhaaldelijk gehandeld heeft in strijd met de Lekdijksbrief van 1323, ten nadele van de ingelanden, die te zwaar belast werden. Voorts meende Gerrit van Zuylen van Nijeveld ten onrechte verbannen te zijn. Hij hoopte, dat er spoedig een einde aan de macht van de Zoudenbalch-Van Voordeklik mocht komen.

Deze brief zond hij naar de Staten en naar de Utrechtse gilden met voorbijgaan van schepenen, raden en oversten. Hij meende echter, dat het effect gering zou zijn, en de gevolgen van zijn kritiek alleen op zijn eigen hoofd zouden neerkomen:

„Een cluppel onder de hoenders,
’t is een cluppel in den blauwen sack”.

en zijn aanhangers werden in 1514 uit de stad verbannen. In 1514 namen zij wraak op de stad Utrecht door daden van geweldpleging en terreur op Utrechtse burgers. Raads Dagelijks Boek 1514, fol. 74 ro. 13 juli.

63) Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, VI, 2, nos 1334 en 1344, 8 jan. en 11 maart 1525; Van Asch van Wijck III no. 104, 13 maart 1525. Op 11 maart 1525 heeft Karel van Gelre aan Utrecht geschreven, dat Goeyert van Voorde en Evert Zoudenbalch de sympathisanten van Karel van Gelre in Utrecht, ófwel verbannen, ófwel in een slecht daglicht gesteld hadden. De raad nam het echter op voor Zoudenbalch en Van Voorde; Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 6 vo. 20 maart 1525.

64) Van Asch van Wijck III, no. 109, 25 maart 1525.

65) Gerrit van Zuylen van Nijeveld zag hierbij over het hoofd, dat over het algemeen gelijktijdig met de plattelandsschattingen in de steden de overheid vele burgers verplichtte tot het sluiten van leningen in de vorm van uitgifte van rentebrieven.

De brief van Gerrit van Zuylen van Nijeveld kwam op maandag 27 maart 1525 eerst in de Staten in behandeling⁶⁶⁾, waar toen harde woorden vielen tussen de Utrechtse gedeputeerde Evert Zoudenbalch en de zoons van Gerrit van Zuylen van Nijeveld. Een dag later brachten de gilden de brief in de Utrechtse raad in behandeling, waar de klachten en beschuldigingen van Gerrit van Zuylen van Nijeveld van de hand gewezen werden.⁶⁷⁾ De gilden konden niet anders dan het afwijzende standpunt van de raad delen.⁶⁸⁾ De raad maakte bovendien een regeling om te voorkomen, dat de gilden voortaan schriftelijk zelfstandige politieke contacten buiten Utrecht zouden onderhouden⁶⁹⁾.

De betrekkingen tussen de stedelijke overheid en de gilden verslechterden hierdoor. De gilden achtten zich in toenemende mate politiek onmondig, en daar maakten leden van de ridderschap gebruik van.

De greep van de ridderschap op de Utrechtse gilden was nog versterkt, doordat in het Bakkersgilde en het Brouwersgilde niet alleen leden van het stedelijk patriciaat, maar vooral ook leden van de ridderschap die in Utrecht woonden, doorgedrongen waren en beide gilden beheersten.

7. De gilden en het beleid van de raad sinds 1521/1522

De argwaan van de gilden tegen het beleid van de raad werd door de kapitels en leden van de ridderschap in maart en april 1525 gestimuleerd. Zij spraken over rekenschap en verantwoording over de laatste 14 jaar. Er waren zware schulden geweest. Waren die wel afgelost? Zo ja, was dat dan niet over de ruggen van de burgerij gegaan? Waren de leden van de stedelijke colleges wel integer? Alle politieke en financiële kwesties behandelden de oversten, schepenen en raden in het verborgene zonder medewerking van de gilden. Kanunniken en leden van de ridderschap wezen de gilden op het huns inziens onjuiste raadsbeleid sedert 1511.

De gilden konden echter beter weten. In 1521 waren de meeste schulden die afkomstig waren uit de IJsselsteinse oorlog van 1511, afgelost. En verder hadden schepenen, raden en oversten van Utrecht alleen nog op 3 februari 1522 met toestemming van de gilden opnieuw lijfrentebrieven uitgegeven, in het bijzonder aan Utrechtse burgers, en slechts ter waarde van de in 1520/1521 geëigende lijfrentebetalingen⁷⁰⁾.

Het aangaan van deze leningen in 1522 was noodzakelijk geweest. De feestelijke koren- en brooduitdelingen aan de armen ter gelegenheid van de pauskeuze van de Utrechter Adriaan Florenszoon Boeyens die zich Adriaan VI

66) Gemeente archief Utrecht no. 825, brief van 30 maart 1525.

67) Op 29 maart werd een concept-antwoordbrief van deze strekking voor Gerrit van Zuylen van Nijeveld opgesteld. Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 7 vo., 29 maart. Door deze kwestie waren de Utrechtse oversten op 28 maart 1525 in de Staten veel te laat gekomen voor de verdere besprekingen over de omslag van 50.000 gulden over het plateland.

68) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 8 ro. 29 maart 1525.

69) J. C. Overvoorde en J. G. Ch. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528 I, Werken Oude Vaderlandsche Recht, Eerste reeks no. 19, 's-Gravenhage 1897, no. 201, 29 maart 1525.*

70) Raads Dagelijks Boek 1522, fol. 234 vo. 23 jan. en 3 febr. Op grond van deze leningen diende de stad jaarlijks 3624 lb. aan rentebetalingen uit te geven.

noemde, hadden veel gekost⁷¹⁾, evenals een Utrechts gezantschap naar hem en de Curie te Rome. Door verlaging van de bieraccijns had de verpachtingssom in 1521 aanzienlijk minder opgebracht dan de voorafgaande jaren. Er waren hoge proceskosten in het geding over rechten van de heer van Brederode. Voorts waren er in 1520/1521 herstelwerkzaamheden geweest aan bruggen, in het bijzonder aan de Weerdbrug, en het uitdiepen van waterlopen in en rond de stad, en herstelwerkzaamheden aan de Steenstraat naar De Bilt.⁷²⁾ Daarom achtte de regentenfactie rond Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde een strak beleid noodzakelijk, en wilde zij zeker de accijnzen niet verlagen. Oversten, schepenen en raden onderkenden lang niet allen de ernst van de ontevreden stemming in de stad bij de gilden die tegen de raad opgezet werden door de kapittels en de ridderschap. Door hun grieven tegen de stedelijke bestuurscolleges samen te voegen, vormden de kapittels, leden van de ridderschap in Utrecht, en de gilden een confoederatio. Dit was in wezen een monsterverbond. Kapittels en ridderschap hielden zich wat op de achtergrond, en lieten het aan de gilden over, om zich met hun grieven omtrent te hoge accijnzen en verminderde politieke invloed openlijk en duidelijk te keren tegen Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde en hun medestanders in de stedelijke bestuurscolleges.

Ten behoeve van leden van de ridderschap voegden de gilden er de eis aan toe, om de bannelingen weer in de stad en het Nedersticht toe te laten.⁷³⁾

8. *Het vertrek van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde*

Star verzette Evert Zoudenbalch zich er tegen om de grieven van de gilden door de raad te laten inwilligen, omdat hij verlaging van de accijnzen en toelating van bannelingen in de stad ongemotiveerd achtte, en zijn eigen politiek beleid het enige juiste vond. Toch voorzag hij een ernstig conflict met de burgerij en zelfs één of meerdere burgercommoties, als hij aan zijn autoritair beleid, dat gericht was op neutraliteit en verbetering van de openbare financiën, bleef vasthouden.

Op zondag 23 april 1525 hebben de ouderlieden van de gilden aan Evert Zoudenbalch meegedeeld, dat hun twee voornaamste eisen betreffende verlaging van de accijnzen en toelating van ballingen door de schepenen, raden en oversten ingewilligd moesten worden, anders zouden de gilden een volksbeweging ontketen. Evert Zoudenbalch meende aan hun eisen geen gehoor te kunnen geven, maar hij deinsde er ook voor terug om het te laten aankomen op de ontketening van een gildencommotie en de onvermijdelijke bestrijding daarvan achtte hij al even onverantwoordelijk en heilloos.⁷⁴⁾ Hij

71) Dodt van Flensburg III, p. 209.

72) De aanliggende grond- en huiseigenaren langs de Steenstraat buiten de Wittevrouwenpoort hadden in 1520 en 1521 van bisschop Philips van Bourgondië opdracht gekregen te delen in de reparatiekosten van de stad Utrecht.

73) J. G. Ch. Joosting, Charters betreffende de gildenbeweging te Utrecht in 1525, Verslagen en Mededeelingen Oude-Vaderlandsche Recht, dl. 4, 1901, p. 501.

74) Lambertus Hortensius, pp. 23-24.

meende de enige juiste konsekwentie te moeten trekken. Samen met Goeyert van Voorde verliet hij nog diezelfde dag Utrecht, en legde zijn verantwoordelijkheden neer.⁷⁵⁾ En zo waren de twee magistraten weg, die de eenheid in de stad strak hadden weten te bewaren. De conflicten konden nu tot een uitbarsting komen.

Goeyert van Roeyenborch, een medestander van Evert Zoudenbalch, had echter verklaard:

„Ick wilt avontueren
ende blijven bij den borgheren”.⁷⁵⁾

Dit zei hij de volgende dag ook tegen de leiders van de commotie uit het Bijlhouwers- en Smedengilde. Het hielp hem echter niet, hij werd toch voor altijd uit de stedelijke bestuurscolleges geweerd.

Lambertus Hortensius (1500-1574), de geschiedschrijver van de ondergang van het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht en van de gebeurtenissen in het Nedersticht tussen 1524 en 1528 was van 1527 tot 1534 praeceptor aan de St. Hiëronymusschool te Utrecht geweest. Hij was goed op de hoogte van de gebeurtenissen sedert 1524. En vooral het vertrek van Zoudenbalch en Van Voorde had diepe indruk op hem gemaakt. In 1572 was hij rector van de Latijnse school te Naarden, waar een groot deel van de bevolking zich verzette tegen burgemeester Jan Aartsen Lap en zijn neef de schout Lambert Lap, die de magistraat beheersten, de Spaanse stadhouder van Holland Maximiliaan de Bossu getrouw bleven, en alle, ook de fiscale, ordonnanties van Philips II doorvoerden. Toen het gewone volk in augustus 1572 toch geuzentroepen in Naarden liet, verlieten burgemeester Jan Aartsen Lap en de schout Lambert Lap de stad. Lambertus Hortensius wees hen op het onverantwoordelijke van hun handelen, en noemde als voorbeeld de gebeurtenissen te Utrecht in 1525. Na het vertrek van Zoudenbalch en Van Voorde was het uit geweest met de rust en de orde, de ene burgercommotie na de andere ontstond, en de Utrechtse burgerwisten hadden de ondergang van de temporaliteit bevorderd.⁷⁶⁾ Inderdaad ontstond ook te Naarden in 1572 na het vertrek van de burgemeester en de schout grote verwarring, en dit bevorderde tenslotte door gebrek aan eensgezinde verdediging en diplomatieke onderhandelingen, de inneming en het bloedbad van Naarden in december 1572 door de troepen van Don Frederik.

9. *De gildenbeweging van april 1525*

Op maandag 24 april 1525 besloot de raad van Utrecht eigener beweging aan de eisen van de gilden tegemoet te komen. Er werd een commissie ingesteld om de accijnzen te verlichten.⁷⁷⁾ Adellijke bannelingen die met Karel

75) S. Muller Fz., *Gedenkschriften van jhr. Herberen van Mijnden*, Bijdr. Meded. Hist. Gen., dl. 11, 1888, p. 24.

76) Hortensius over de opkomst en de ondergang van Naarden, met vertaling en aantekeningen van prof. Peerlkamp, en nalezingen en bijvoegsels van A. Perk, *Werken Hist. Gen.*, nieuwe reeks, 5, 1866, p. 101.

77) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 9 vo. 24 april 1525; *Gedenkschriften Herberen van Mijnden* p. 24. Het was een raadsvergadering zonder het luiden van de raadsklok, om aandacht en commotie te vermijden.

van Gelre sympathiseerden en veroordeeld waren in verband met hun oppositie tegen het regiem van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde, maar grote aanhang in de stad hadden, mochten Utrecht weer binnenkomen.⁷⁸⁾ Maar de raadsbesluiten waren te laat genomen. Toen schepenen, raden en oversten na afloop van de vergadering over de Plaats kwamen, ontstond een commotie van kanunniken, leden van de ridderschap, en het Bijlhouwers- en Smedengilde, die optraden namens de andere gilden en gewapend op de Plaats verschenen. Door bemiddeling van Jacob van Amstel en Mijnden, raad en hofmeester van de elect en tevens zijn stadhouder op Bisschopshof, en door hem naar de volksbeweging gezonden, kreeg de klerk van het Bijlhouwersgilde namens alle gilden de gelegenheid een lijst van eisen van Hasenberch af te publiceren.⁷⁹⁾

De inhoud hiervan luidde:

- 1. Vrijheid en beveiliging voor allen te Utrecht, rijk of arm, geprivilegieerd of niet.
- 2. Handhaving van de bieraccijns, maar dan wel op een lager en meer aanvaardbaar niveau.
- 3. De geestelijkheid diende dezelfde even hoge accijnzen te betalen als de burgers voor het surplus dat de geestelijkheid aan accijnsbelaste goederen gebruikte boven het maximumverbruik, dat hen tegen gereduceerd tarief toegestaan was, of waarvoor zij geheel vrijgesteld waren van accijnsheffingen.
- 4. De raad diende afgezet te worden, de nieuwe raad moest gekozen worden uit de gemene gilden, maar er mochten geen leden van de ridderschap in, en evenmin leden van het Bakkers- en Brouwersgilde, die immers door enkele leden van de ridderschap beheerst werden. Dit was overigens al dadelijk een wrijfpunt tussen ridderschap en gilden.
- 5. Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde Henricszoon en Goeyert van Roeyenborch mochten nooit meer in de stedelijke bestuurscolleges zitting krijgen.
- 6. Aan de gilden diende verantwoording gegeven te worden over het gehele financiële beheer, in het bijzonder ook over de buitengewone lasten, de schulden, en de afbetaling daarvan sedert de IJsselsteinse oorlog van 1511.
- 7. De stadsleutels kwamen in handen van een commissie uit het Bijlhouwersgilde en het Smedengilde, de voornaamste aanstichters van de commotie.

Voorts verzochten de kapittels, de ridderschap en de gilden aan de elect om naar Utrecht te komen, de eisen en ontwerp-bestuursmaatregelen van de gilden goed te keuren, de wetsverzetting die de volgende dag zou komen, te

78) Het waren Melis van Amstel en Mijnden, heer van Cronenburg, Gerrit van Zuylen van Nijvelt, Steven van Zuylen van der Haar, Christoffel van Weze en Dirck Bor van Amerongen. Raads Dagelijks Boek 1525, 24 april, fol. 10 ro.

79) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 10 ro. 24 april. De eisen zijn afgedrukt in Overvoorde en Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528*, I, pp. 130-132; Dodt van Flensburg I, p. 41.

aanvaarden, en samen met de nieuwe bestuurscolleges aan de ontwerp-maatregelen rechtskracht te geven.

De elect kwam nog diezelfde avond met twee ruiterafdelingen in de stad.⁸⁰⁾ Jacob van Amstel en Mijnden stelde zich namens hem aan het hoofd van de confoederatio tot aan de raadsvergadering van de volgende dag, 25 april, het feest van Sint Marcus.⁸¹⁾ Naast Jacob van Amstel en Mijnden en de ouderlieden van het Bijlhouwers en het Smedengilde, waren ook Cornelis van Zuylen van Nijvelt (de zoon van de balling Gerrit van Zuylen van Nijvelt), de domkanunniken Marcus van Weze en Adriaan van Renesse, en Steven van Rumelaer,⁸²⁾ de leiders van de commotie. *Lambertus Hortensius* beschrijft in de oratio directa en naar het voorbeeld van de rhetorische stijl van Livius, hoe Jacob van Amstel en Mijnden een galmende toespraak gehouden zou hebben tot de burgers die voor het Raadhuis bijeen waren. Hij keerde zich fel tegen het regiem Zoudenbalch-Van Voorde, en maakte de eisen van de gilden tot de zijne.⁸³⁾

De kapittels en leden van de ridderschap hadden geen deel aan de wetsverzetten op 25 april, en de bekrachtiging van de gildeneisen op 26 april. De gilden en de nieuwe magistraat hadden daarvoor wel het gezag en de medewerking van de elect Hendrik van Beieren nodig. Op dinsdag 25 april hebben gedeputeerden van de gilden bij monde van de stadssecretaris Valentijn van der Voort aan de elect op Bisschopshof en aan zijn raden de eisen van de gilden van de vorige dag voorgelegd, met het verzoek er mee in te stemmen, en op de handhaving daarvan toe te zien. De raden van de elect Jacob van Amstel en Mijnden, Adriaan van Rede, Frederik van Seldenneck heer van Zuylenstein, en rentmeester Gijsbert van Hardenbroeck beraadden zich hierover. Jacob van Amstel en Mijnden antwoordde namens de elect, dat de raad van de elect er mee instemde, en de elect zelf dit advies overnam, met de wijziging dat de rekeningen sedert 1511 niet alleen door de gilden, maar ook door gedeputeerde van de Staten gecontroleerd dienden te worden.⁸⁴⁾

Na dit bezoek aan Bisschopshof hebben de gilden de wet verzet.⁸⁵⁾ De gilden kozen elk twee oudermannen die op hun beurt de cameraars benoemden.⁸⁶⁾ De

80) Utrechtse rek. 1525 II: „Doe die yerste oploep was, soe hebben Jan Volkerszoon ende Vrederick zijn brueder elcx mit enen wagen gevoert den gescicten van den gilden aen mijn genadige heer van Utrecht tot Wijck om zijn genaden te begeeren te willen komen, elcx enen gulden beliet”. *Hortensius* vroeg zich af, waarom de elect zo snel naar Utrecht kwam. De elect was bang voor de radicalisering van de gildencommotie, en hij wilde nu de stad met behulp van kapittels en ridderschap in zijn macht houden, zodat hij veel met hun overlegde. *Hortensius* p. 29.

81) *Hortensius*, p. 24.

82) *Hortensius*, p. 25.

83) *Hortensius*, p. 26-29.

84) Raads Dagelijks Boek 1525, 25 april, fol. 10 vo.

85) Joosting, *Charters gildenbeweging*, p. 502. Het was een bewijs, dat de eisen van het Bijlhouwers en Smedengilde gedeeld werden door de overige gilden. Bij gelegenheid van deze wetsverzetten werden zeven votief-missen ter ere van de H. Geest gelezen (misformulier: „Spiritus Domini”). Zo belangrijk vond men dit, dat hiervoor het feest van Sint Marcus moest wijken, Utrechtse rek. 1525 II, fol. 6 vo. 25 april: „Van 7 missen te doen van den Heylighen Geest, alsoe doen die ganse rait verandert ende die oversten offgeset worden, te weten van elcke misse 1 lb., facit 7 lb.

86) Raads Dagel. Boek 1525, fol. 13 ro. 25 april. Cameraars werden Goesen van Scayck, Jacob Jacobsszn. in Luttekenhuys, en Goeyert Willemszoon in de Clocke, Jacob Ja-

raad die sedert 2 februari de stad regeerde, werd door de gilden afgezet, en de nieuwe oudermannen van de gilden kozen 24 raden en 12 schepenen. Van die 24 raden waren er nog 6 over van de raadsverkiezing van 2 februari; 8 konden echt gelden als representanten, als vooraanstaande leden van de gilden, hetzij omdat zij ouderman waren geweest, hetzij omdat zij in hun gilden een belangrijke plaats innamen, van die 24 raden had reeds 14 man eerder deel uitgemaakt van een van de stedelijke bestuurscolleges ten tijde van het bewind van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde. Van de 12 nieuwe schepenen waren er nog 3 over van de schepenverkiezing van 2 februari; 4 golden als exponenten van de gilden; 8 hadden sedert 1521 reeds eerder een magistraatsfunctie bekleed. In de plaats van de oudraad kozen de gilden 42 meentemannen, te weten uit elk gilde twee personen,⁸⁷⁾ die de stad, de raad, en de gilden „ten beste moesten raden”.

Alle magistraatsleden werden aan de elect op Bisschopshof voorgesteld, die hen overigens niet in functie behoefde te confirmeren. De schepenen dienden hun eed ten overstaan van de domdeken af te leggen,⁸⁸⁾ en alle magistraatsleden dienden hun eed af te leggen aan gecommiteerden van de gilden, twee uit ieder gilde.⁸⁹⁾ Oversten werden Adam van Diemen als raadsburgemeester, Goeyert de Coninck als schepenburgemeester,⁹⁰⁾ Gerrit Foeyt en Johan van Voirde als overste-ouderlieden van de gilden.

De nieuwe schepenen, raden en oversten maakten onmiddellijk de gildeneisen zoals die door Bijlhouwers en Smeden de vorige dag geformuleerd waren, vanaf het Schepenhuis aan alle burgers bekend in de vorm van een officiële ontwerp-ordonnantie, waarvan de elect en ieder gilde een afschrift kregen.⁹¹⁾

10. De goedkeuring en beoorkonding van de gildeneisen door de elect en de nieuwe magistraat

Op 26 april 1525 stelden de elect Hendrik van Beieren en burgemeesteren, schepenen en raden van Utrecht een oorkonde op,⁹²⁾ waarin zij behoudens

cobsszn. van Luttekenhuys begon een nieuwe tweede cameraarsrekening op 24 april 1525: „vermits die veranderinge van den rade, ende dat oick die cameraers doe offgeset worden”. Op 24 april legden zij ook de eed af. Raads Dagelijks Boek, fol. 16 ro.

87) Raads Dagel. Boek 1525, fol. 14 vo. 25 april: „Deze nabescreven 42 meentemannen zijn gestelt in de stede van den ouden raide, ende hebben en sellen mede te raide comen als die raitklock luyt”.

88) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 11 ro. 25 april.

89) Joosting, Charters gildenbeweging, p. 502 en 503.

90) Hij kreeg de stadsbannier in beheer.

91) Utrechtse rek. 1525 II, 25 april: „Soe heeft Cornelis Henricksz. een ontwerp gemaect voer den twee gilden, ende dairnae openbaer gekundicht van Scepenhuys voer alle de gemeen borgeren, ende uut beveel 23 cedulen dair uut gescreven, voer mijn genedigen heer, ende allen gemeen gilden”, Voorts werd een huishoudelijk reglement voor de vergaderingen vastgesteld. De aanhef van de besluiten luidde sedert dit ogenblik: „Sleten scepenen, raide ende oudermanne mitten meentemanne van allen gilden, dat...”

92) Joosting, Charters gildenbeweging, p. 505 vlg. I. Oorkonde van 26 april 1525. Ten behoeve van de elect, de magistraat en de 21 gilden werden 23 grossen gemaakt. De elect was 1 mei 1525 nog in Utrecht. Utrechtse rek. II 1525.

één zeer belangrijke uitzondering, rechtsgeldigheid gaven aan de eisen van de gilden.⁹³⁾ De inhoud hiervan luidde:

- 1. Vrijheid en beveiliging voor allen in Utrecht: rijk en arm, geprivilegieerd of niet.
- 2. Handhaving van de bieraccijns op een aanvaardbaar niveau.⁹⁴⁾
- 3. *(Is vervallen en werd niet opgenomen in de grossen.)*
- 4. Uitgifte van lijf- en erfrentebrieven alleen met toestemming van de gilden.
- 5. De magistraatsverkiezing van 25 april werd bevestigd en gewettigd.
- 6. Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde Henricszoon en Goeyert van Roeyenborch mochten nooit meer in stedelijke bestuurscolleges zitting krijgen.⁹⁵⁾ Op 5 mei 1525 werden Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde verbannen volgens besluit van schepenen, raden, oudermannen, en meentemannen.⁹⁶⁾
- 7. Aan de gilden diende verantwoording gegeven te worden van het gehele financiële beheer, in het bijzonder ook van de buitengewone lasten en schulden, en de afbetaling daarvan sedert de oorlog van Utrecht tegen IJsselstein in 1511.⁹⁷⁾
- 8. De stadssleutels kwamen onder toezicht van de oudermannen van het Bijlhouwers- en het Smedengilde, en 16 gecommitteerden van de andere gilden, die aangewezen zouden worden door de oversten.
- 9. Leden van het Bakkers- en het Brouwersgilde, waarin nogal wat leden van de ridderschap die te Utrecht woonachtig waren zaten, mochten niet in de magistraat gekozen worden.
- 10. De gemene ouderlieden van de gilden kozen voortaan de cameraars.

Zoals uit het voorgaande blijkt, werd het belangrijke artikel 3 van de eisen

93) Vergelijk hiervoor par. 9.

94) Nader geregeld op 27 april 1525. Op elk vat bier kwam een accijns van twee pond, de burgers dienden 5 stuivers te betalen, de tappers $8\frac{1}{2}$ stuiver. Raads Dagelijks Boek 27 april 1525, fol. 16 ro. Op 28 april hebben schepenen, raden, ouderlieden, en meentemannen besloten, dat op het bier, dat van buiten de stad ingevoerd werd, onmiddellijk accijns betaald diende te worden. Raads Dagelijks Boek 1525, 28 april, fol. 16 vo., 2 mei, 17 ro.

95) Op 2 mei 1525 maakte de raad bekend, dat Utrechters niet uit eigen beweging brieven mochten schrijven of mochten reizen naar Zoudenbalch en Van Voorde, die de stad uitgevlucht waren. Buurspraak Boek Utrecht, 1525, 2 mei, fol. 34 ro.

96) Schepenen, raden, oudermannen en meentemannen beschuldigen Evert Zoudenbalch ervan, dat hij in strijd met de stedelijke privileges en „plebisciten” als burgemeester van Utrecht tevens dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams was gebleven. Hij zou schuld hebben aan de doorbraak van de Lekdijk ter hoogte van Schalkwijk in 1523, omdat hij al jaren steekpenningen en zwijggeld ontvangen zou hebben van sommige ingelanden, zodat hij stilzwijgend zou hebben toegelaten, dat zij hun plicht verzaakten. Goeyert van Voorde werd ervan beschuldigd, dat hij bij de elect op maatregelen aangedrongen had, die in strijd waren met raadsbesluiten, hoewel hij aan de elect het tegendeel verzekerd had. In 1528 werden beide ballingen weer in de stad toegelaten. Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 17 vo. 5 mei.

97) Op 2 mei 1525 werd een commissie ingesteld, die bestond uit 4 leden van de nieuwe raad en 4 van de meentemannen, en die als taak kreeg alle rekeningen sedert 1511 te controleren. Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 17 vo. 2 mei 1525. Op het Oudermanhuis heeft deze commissie samen met de secretaris dagelijks gewerkt, 31 weken lang. Utrechtse rek. 1525 II, fol. 23 ro.

van de gilden niet overgenomen. Dit was de eis, dat de kapittels en de andere geestelijken dezelfde even hoge accijnzen dienden te betalen als de andere burgers voor het surplus, dat de geestelijkheid aan accijnsbelaste goederen verbruikte boven het maximum verbruik dat tegen gereduceerd tarief toegestaan was. De kapittels en andere geestelijke instellingen wilden deze bepaling slechts voor zes jaar aanvaarden en doorvoeren.⁹⁸⁾ Dit had tot gevolg, dat de raad en de meentemannen op 9 mei 1525 het artikel in zijn geheel hebben laten vervallen.

Deze gildenbrief van 25 april 1525 gaven de elect en de raad van Utrecht op 10 mei 1525 aan het college van meentemannen ter lezing, die de inhoud goedkeurden, zodat daarna de elect op Duurstede en de stedelijke overheid de grossen zegelden.⁹⁹⁾ En de gilden beloofden deze gildenbrief samen met de elect en schepenen, raden en oversten te onderhouden. De raadsbesluiten kwamen voortaan op naam van „scepenen, raide ende oudermanne mitten meentemanne van allen gilden”.

Op 27 april 1525 is volgens besluit van de gecommitteerden uit de gilden bepaald, dat ter stabilisering van de stedelijke schuldenlast de magistraat geen lijf- en erfrenten meer diende uit te geven.¹⁰⁰⁾ Om meer geld te krijgen werd op 2 mei 1525 een loterij ingesteld.¹⁰¹⁾

Burgers die door de raad verbannen waren ten tijde van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde, keerden op 11 mei 1525 weer in de stad terug. Het waren 46 personen, onder wie enkele vooraanstaanden uit de gilden.¹⁰²⁾

11. De gilden en de politiek van de raad en de kapittels op grond van de gildenbrief van 26 april 1525

In de statenvergaderingen verschenen nu ook Utrechtse gedeputeerden van de meentemannen.¹⁰³⁾

Ten aanzien van Utrechts positie in de Staten besloten de oversten, de schepenen, raden en meentemannen mee te werken aan de definitieve vaststelling van de directe belasting in de vorm van een huisgeldheffing door de Staten ten behoeve van de 50.000 gulden, die de elect aan hertog Karel van Gelre moest afdragen. Vandaar dat Karel van Gelre een goede verstandhou-

98) Raads Dagelijks Boek Utrecht 1525, 25 april, fol. 11ro. „Om der willen die heeren nyet consenteren en wouden, dat se meer excijs geven zouden boven hoer taxe langer dan zess jaer, soe worde dat punt der heeren uten brieff gelaiten, die mijn genadige heere ende die stat den gilden van den punten gaven”.

99) Raads Dagelijks Boek Utrecht 1525, fol. 18 ro., 10 mei; Utrechtse rek. 1525 II, 12 mei; de charters van deze eerste gildenbrief van 1525 werden officieel uitgevaardigd op 15 mei 1525.

100) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 16 ro 27 april.

101) Joost van Eyck, lid van het college van de Vijven, diende het gehele bedrag van de te ontwerpen loterij voor te schieten. Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 16 ro. 28 april. Van de bestaande lijf- en erfrenten hebben de raad en de meentemannen een nieuwe legger laten maken. Buurspraak Boek 1525, 5 mei. Ieder lot kostte twee stuiver. De prijzenwaarde van het totaal aantal te trekken loten bedroeg 2.000 gouden gulden. Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 17 vo. 2 mei.

102) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 18 ro. 11 mei.

103) Raads Dagelijks Boek 1525, fol 17 ro., 2 mei.

ding wenste met de kapittels, de ridderschap, en het nieuwe bewind te Utrecht.¹⁰⁴⁾

Op 11 en 12 mei 1525 maakten de Staten van het Nedersticht een begin met de vaststelling van nieuwe kohieren voor de directe belastingen van morgen-geld en huisgeld.¹⁰⁵⁾

Ondanks de wetsverzetten en de gildenbrief heeft ook de nieuwe stedelijke overheid noodgedwongen in alle financiële kwesties de politieke lijn van het bewind van Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde doorgetrokken. De kapittels behielden hun accijnsvrijstelling en hun gereduceerde tarieven. Landschattingen zouden toch uitgevaardigd worden, en de daaraan verbonden zware fiscale maatregelen, zoals accijnsverhogingen in Utrecht, bleven dan onvermijdelijk.

De gilden behielden hun grieven,¹⁰⁶⁾ die des te zwaarder wogen, omdat hun politieke invloed aanzienlijk vergroot was. Ook de terugkeer van ballingen die er in hun ballingschap niet verdraagzamer op geworden waren, maakte de gilden roeriger. De confoederatio van gilden, raad en kapittels bezweek hieraan, en de nieuwe raad kon de beweging in de gilden niet gemakkelijk meer in de hand houden. In het bijzonder de ambachtslieden in de gilden oefenden zich steeds intensiever met de wapens.

In de sanctie van de gildenbrief van 26 april stond wel,¹⁰⁷⁾ dat wijzigingen in de inhoud van de oorkonden alleen mogelijk waren als de elect, de raad, en de gilden gezamenlijk daartoe het besluit namen, maar de tegenstellingen verscherpten zich zozeer, dat in de tweede helft van mei 1525 de gilden in conflict kwamen met de kapittels, leden van de ridderschap, en met de stedelijke bestuurscolleges die zichzelf aan de macht hadden helpen brengen. De tweede gildenbeweging zou radicaler van aard zijn dan de eerste.

104) Utrechtse rek. 1525 II, 16 mei.

105) Statenarchief no. 26*, Rhenen en Wijk aan de Staten, 11 en 12 mei 1525.

106) Raads Dagelijks Boek 1525, fol. 11 ro., 25 april: „wairomme die ghilden murmu-reerden”.

107) Joosting, Charters gildenbeweging p. 507, sanctie van de oorkonde van 26 april 1525.

Utrecht in de zeventiende eeuw

Architektonische en stedenbouwkundige aspecten

Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht.¹⁾

INLEIDING

Ondanks het feit, dat de spectaculaire groei en bloei van de Hollandse steden in de 17e eeuw aan Utrecht grotendeels is voorbijgegaan, is toch in die eeuw het stadsbeeld door allerlei omstandigheden ingrijpend gewijzigd, ingrijpen-der dan in de periode die er aan vooraf ging en dan in die, welke er op volgde. Wij willen hieronder enkele aspecten en oorzaken van deze veranderingen ten tonele voeren.²⁾

Van overheidswege kwam er in direkte zin eigenlijk maar een bescheiden aantal bouwwerken in uitvoering. Er werden twee stadspoorten vernieuwd; evenals de Vleeshal in de Voorstraat. Verder bleven de activiteiten beperkt tot meer ondergeschikte zaken of tot plannen.

Wel speelde de stedelijke overheid een belangrijke rol bij de ontsluiting van de kerkelijke immuniteiten en de kloosterterreinen. Door deze grote, tot nu toe vrij geïsoleerde, delen van de stad nauwer bij het stedelijk leven te betrekken, kon er in voldoende mate tegemoet worden gekomen aan het verlangen tot het bouwen van nieuwe huizen.

Aan de nieuwe straat- en pleinwanden ontstond een woonhuistype, dat landelijk gezien duidelijk een eigen karakter heeft. De vrij strenge bouwvoorschriften hadden hierop een grote invloed. Daarnaast ziet men een gedeeltelijke en doorgaans oppervlakkige vernieuwing van het aanwezige huizenbestand langs de oudere straten en de grachten. Een eigen plaats wordt daarin ingenomen door het vervangen van houten gevels door bakstenen gevels (vóór overigens al stenen huizen).³⁾

1) Bestaande uit de dames E. C. H. van der Borch tot Verwolde-Swemle, C. L. van Groningen, M. E. de Haas, F. H. M. Kruijmel, M. L. Raeven-Gemmeke, M. J. H. Willinge, en de heren A. F. E. Kipp en C. L. Temminck Groll.

2) Behalve van de bij de afzonderlijke onderdelen genoemde bronnen is voor de meeste van deze studies gebruik gemaakt van: E. J. Haslinghuis, *Geïllustreerde Beschrijving van de Ned. Mon. v. Gesch. en Kunst II, eerste stuk, De Gemeente Utrecht*, 's-Gravenhage 1956.

J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1968.

Index Bouwkunst, Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht.

3) C. L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1963, p. 92, De 3/4 huizen.

Voorts wordt er druk uitgeoefend om in de meer aanzienlijke straten de daarin aanwezige vertegenwoordigers van het bescheidenste woningtype, de kameren, te laten vervangen door huizen van twee bouwlagen. Dit heeft de oprichting van talrijke nieuwe kameren ten gevolge, op die plaatsen, waar dat wel is toegestaan, vooral nabij de stadsrand.

Van een voorgenomen stadsuitbreiding komen alleen de grachten klaar. Pas twee eeuwen later zullen deze het stramien van een werkelijke stadsuitbreiding gaan bepalen. Een ander 17e eeuwse element buiten de oude stad is de Maliebaan, waarop hier, gezien de recente publikatie over dit onderwerp, niet nader is ingegaan.⁴⁾

Behalve de veranderingen, ontstaan tengevolge van initiatieven van bestuurders en bewoners, werd ook een wezenlijke wijziging in het stadsbeeld veroorzaakt door een natuurramp: de beruchte storm van 1674. Niet alleen het aanzien van de stad werd hierdoor beïnvloed, maar op den duur ook de stedenbouwkundige structuur.

Zouden niet vele ontwikkelingen in het oudste deel van de stad anders zijn verlopen, wanneer het (nog altijd weer op te bouwen) schip van de Dom was blijven staan?

Van groot belang voor ons inzicht in het 17e eeuwse stadsbeeld en de daarin plaatsvindende mutaties is de gelukkige omstandigheid, dat er in deze eeuw voor het eerst een groot aantal topografisch nauwkeurige stadsgezichten werden gemaakt. Dank zij een belangrijk deel van deze afbeeldingen zijn wij ook nog over de toestand van vóór de grote veranderingen geïnformeerd.

DE WERKEN VAN DE STEDELIJKE OVERHEID

Bolwerken en ommuring

De aan het einde van de 16e eeuw gereed gekomen bolwerken worden in de 17e eeuw nogal verwaarloosd. Wel worden er hier en daar wat reparaties uitgevoerd, maar alleen als dit erg noodzakelijk is, b.v. wanneer een stuk muur naar beneden gevallen is. De enige werkelijke vernieuwingen, die uitgevoerd worden, zijn die aan de Catharijnepoort en de Wittevrouwenpoort. Voorafgaand aan een meer gedetailleerde behandeling van de werkzaamheden aan deze poorten, dienen eerst nog enkele historische feiten te worden vermeld omtrent plannen voor de stadsverdedigingswerken in deze eeuw, zoals die blijken uit verschillende vroedschapsbepalingen.

In het begin van de 17e eeuw vat men het plan op om hoornwerken aan te leggen op enkele „goed geachte punten”, zulks met het oog op de nadering van de vijand (de Spanjaarden), na de val van Den Bosch.⁵⁾ Op 7 september 1629 wordt besloten om twee hoornwerken te bouwen, en wel één buiten Tolsteeg en één op het Oudwijkerveld. Volgens een resolutie van 18 septem-

4) W. A. G. Perks, *Geschiedenis van de Maliebaan*, Utrecht z.j.

5) Hs. G. G. Calkoen, G.A. Utrecht, *Verdedigingswerken en verdedigingsmiddelen der stad Utrecht 1122-1795*, p. 87 e.v.; getypte versie p. 78 e.v.

ber zal er een hoornwerk moeten komen voor de Wittevrouwenpoort. Op 8 oktober blijkt echter de vijand al afgetrokken te zijn. Slechts één hoornwerk werd uiteindelijk voltooid, hetgeen gelegen was in het z.o., schuin tegenover Zonnenburg. Het werd van 1629-1639 door de Hortus Medicus gebruikt en werd ca. 1650 weer afgebroken.⁶⁾

De wallen worden nu verder weer verwaarloosd tot aan de 2e Engelse zeeoorlog (1665-1667), wanneer het stadsbestuur wederom ongerust begint te worden. Ondanks allerlei voorstellen gebeurt er toch niets wezenlijks. Na de Vrede van Breda blijft de Vroedschap verontrust, hetgeen leidt tot nieuwe plannen: op 19 febr. 1672 wordt een voorstel aangenomen om de stad en de voorsteden ten behoeve van de defensie met verdedigingswerken te omringen, volgens plannen van de ingenieurs Paeu en de Ruy, die goedgekeurd werden door Veldmaarschalk Wirtz. Verscheidene ontwerpen komen ter tafel, vierkant, cirkelvormig en ovaal, waarbij de voorkeur schijnt uit te gaan naar de ovale vorm.⁷⁾ Maar voordat men uitvoering kon geven aan deze plannen werd op 7 april 1672 de oorlog verklaard en even later trokken de Fransen de stad binnen. Hierbij bleek, hoe slecht de toestand van de verdedigingswerken was.

Vermeldenswaard is tenslotte nog, dat het Lucasbolwerk in 1616 in erfpacht gegeven werd aan Jacob Martensz. Meerlingh, die het vervolgens verhuurde aan Lucas Aerts, naar wie het bolwerk uiteindelijk genoemd zou worden.

De Catharijne poort

De eerste poort stamde waarschijnlijk reeds uit de 12e eeuw, maar na de afbraak van het kasteel Vredenburg had de oude poort bijna zijn gehele betekenis verloren, hetgeen er toe leidde dat in 1621 het besluit genomen werd het gebouw af te breken en door een nieuw te vervangen. Het ontwerp voor de nieuwe poort kwam van de architect en portretschilder Paulus Moreelse (1571-1638), blijkens de Utrechtse Vroedschapsresolutiën van 16 okt. 1621.

De forse onderbouw heeft aan de veldzijde een Italiaans karakter, een gevolg van zijn Italiaanse scholing; toch heeft hij geprobeerd er een typisch Hollands bouwwerk van te maken.⁸⁾ Het bovengedeelte van de poort is veel fijner van schaal, terwijl de lage zijvleugels in vlakkere vorm weer dezelfde motieven hebben als de eigenlijke poort. De doorgang maakt een hoek van 60 graden met de gevels, een verschijnsel dat ook voorkomt bij de Wittevrouwenpoort, ter wering van vijandelijk vuur op de achter gelegen straat. Aan de stadskant is de ingangspartij veel strakker. Ook bevindt zich aan deze kant van de poort een open trap naar de muur.

Door de verschillen in stijl zou men kunnen denken dat niet alles van Moreelse is, maar op een sluitsteen in de bovenhelft van het achterfront staat het jaartal van 1626 en er bevindt zich een monogram „M” op de middelste

6) Haslinghuis, *o.c.*, p. 49; het hoornwerk is te zien op de plattegrond van Blaeu, afgebeeld op p. 15.

7) *Consideratiën over het Fortificeren der stad Utrecht*, hs. 1672, G.A. Utrecht.

8) M. D. Ozinga, *Paulus Moreelse als architect*, Oudheidkundig jaarboek 1931, p. 18; A. Graafhuis, *Utrecht, stad, mensen en monumenten*, Utrecht 1963, p. 30 (met tekening van poort).

pilaster van de bovenverdieping. In 1625, wanneer de poort bijna gereed is, ontstaan er moeilijkheden over de betaling (zie Vroedschapsresoluties 25 april 1625). Uit de resolutie van 10 aug. 1625 blijkt dat Moreelse een gedeelte van het geld (2100 gulden) direct uitbetaald krijgt en de rest (300 gulden) als het bouwwerk voltooid is.

Het vleeshuis

Ook van dit aan de Voorstraat gelegen gebouw is Moreelse de ontwerper. De voorgevel vertoont enige overeenkomst met de Catharijnepoort. Op 5 november 1636 word in de Vroedschap het besluit genomen het vleeshuis te vernieuwen. Het voorgaande vleeshuis op deze plaats stamde uit 1432 en was tweebeukig, met twee evenwijdige daken lopende van de Voorstraat tot het Jansveld.⁹⁾

De Wittevrouwenpoort

In 1648 worden plannen gemaakt om de poort te vernieuwen.¹⁰⁾ Voor deze vernieuwing worden ontwerpen gemaakt door Arent van 's Gravesande en Hendrick Aertz. Struys, maar het stadsbestuur kan moeilijk een keuze uit deze twee ontwerpen maken. Uiteindelijk wordt het plan van Struys aangenomen, maar alleen voor wat betreft „het onderste werck tot gelijk de wal”, omdat men niet langer zonder een poort kan.

Het ontwerp voor het bovengedeelte komt tenslotte van Pieter Post. De poort kreeg toen een achtkantige opbouw waarvan de koepel en de vooruit-springende natuurstenen middenpartijen aan de voor en achterkant duidelijk de stijl van Post lieten zien. Post hield van grootsheid en enorme frontons. De koepel deed enigszins denken aan die van het Huis ten Bosch.¹¹⁾ In de voorgevel was het stadswapen aangebracht, vastgehouden door 2 leeuwen. In de Historische Afdeling van het Centraal Museum staat een maquette van het ontwerp van Struys.¹²⁾ De poort, zoals die in 1653 voltooid werd, was van een uurwerk, een klok en een windwijzer voorzien en uit dien hoofde voor de bewoners van Buiten de Wittevrouwen en van de Wittevrouwenstraat, zowel als voor de voorbijgangers van wezenlijk gemak „dewijl het uurwerk zeer geregeld liep”.¹³⁾

Buurtoren

In het depot van het Centraal Museum bevindt zich het hierbij afgebeelde model van een torenbekroning, dat wordt omschreven als een niet uitgevoerd ontwerp voor een bekroning van de Wittevrouwenpoort. Hoogstwaarschijnlijk

9) C. L. Temminck Groll, *Van Vleeshal tot Leeshal*, De Timmerwerf, april 1960, p. 2 en Maanblad Oud-Utrecht 1960 p. 150.

10) A. Graafhuis, *o.c.*, p. 39 (gravure van de poort).

11) P. H. Cuperus, *De Wittevrouwenpoort van Utrecht*, Jaarboek Oud-Utrecht 1952, p. 110.

12) Cuperus schrijft dit model toe aan Van 's Gravesande en niet aan Struys; het model staat als nr. 306 in de *Catalogus van het historisch museum der stad*, Centraal Museum, Utrecht 1928.

13) L. E. Bosch, *De Wittevrouwenpoort en het Suikerhuis*, Utr. Volksalmanak 1860, p. 129.

Houten model van een toren bekroning, catalogus Historisch Museum 307. Centraal Museum Utrecht. Vermoedelijk is dit model vervaardigd naar het ontwerp van P. Noorwits van 1661/62, voor de bekroning van de Buurtoren. (Foto Centraal Museum Utrecht).

is deze omschrijving onjuist en moet het model worden beschouwd als een andere, niet (in deze vorm) uitgevoerde, stedelijke opdracht: die van het maken van een nieuwe bekroning van de Buurtoren.

In 1661/62 wordt f 200,— betaald aan de bekende Haagse bouwmeester P. A. Noorwits jr. voor een model van de „Buurkerckxtoorn”, een jaar later maakt Henrick van Hoochvelt een model in hout.¹⁴⁾

14) Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Utrecht 1936, p. 338, noot 2. Het model staat in de onder 12) genoemde Catalogus vermeld onder nr. 307. Zie voor Noorwits en Hoochvelt Th. Haakma Wagenaar, o.c., p. 324: De hier gegeven mening wordt nog gesteund door een vergelijking van de maten, welke door de heer Haakma Wagenaar is uitgevoerd.

Pas in 1678 komt er werkelijk een nieuwe bekroning, en wel de tegenwoordige. De storm van 1674 zal aan de uiteindelijke beslissing tot vernieuwing zeker mede debet zijn geweest!

ONTSLUITING VAN IMMUNITEITEN EN KLOOSTERS; BOUWVOORSCHRIFTEN

Voor al de periode 1630-1670 kenmerkt zich door allerlei bewuste stedenbouwkundige maatregelen ¹⁵⁾ die zowel het verbeteren als het verfraaien van de stad ten doel hebben, en die nog steeds medebepalend zijn voor de stad, zoals we die nu kennen.

Er was enerzijds behoefte aan bouwgrond, anderzijds waren ook juist op dat moment de mogelijkheden aanwezig om allerlei (ten dele waarschijnlijk al oudere) wensen te vervullen. Als gevolg van de politiek-religieuze omwenteling rond 1580 had de stad namelijk de beschikking gekregen over een groot aantal kloosterterreinen, terwijl ook de voordien onaantastbare immuniteiten der vijf Kapittelen niet meer veilig waren voor stedelijke maatregelen. Hoewel veel kloostercomplexen aanvankelijk hun bestaan nog wel wat wisten te rekken, werden zij toch in de loop der 17e eeuw alle opgeheven en/of ontruimd, raakten ze in verval en werden ze steeds meer als beschikbare bouwgrond beschouwd. Het grootste deel van deze terreinen was aan de oostzijde van de stad gelegen.

Structurele maatregelen: Het middeleeuwse stratenpatroon van Utrecht kende nauwelijks doorgaande verbindingen. Zelfs op de Oude Gracht stuitte men halverwege aan de oostzijde op de trappen aan de stadhuiszijde van de Vismarkt, en aan de westzijde op het Buurkerkkoor. Geen wonder dat men in de Buurkerk een bord hing om het rijden met wagens door de kerk tijdens de diensten te verbieden! Een zeventiende-eeuwer moet zich in het middeleeuwse Utrecht welhaast gevoeld hebben als een automobilist in een binnenstad vol eenrichtingsverkeer.

De kloostercomplexen en kapittels waren als sterk afgesloten wereldjes op centrale plaatsen in de stad ingekapseld komen te liggen, zonder mee te doen met de omringende structuur.

Deze territoriale scheiding van geestelijke en stedelijke wereld was het sterkst bij de immuniteiten van de vijf Kapittels en de St. Paulus abdij, maar bestond in mindere mate ook bij de vele kloosters. In de loop der tijd stond deze de samenhangende uitgroei van de stadsstructuur steeds meer in de weg. De Reformatie opende de mogelijkheid om deze eilandjes te ontsluiten en ze meer te betrekken in de omringende stadsstructuur.

Toch bleef de feitelijke reorganisatie grotendeels liggen tot de 17e eeuw, waarin de stadsontwikkeling een veel grotere rol speelt en veel bewuster wordt bedreven dan daarvoor zowel t.a.v. de structuur als t.a.v. een soort welstands

15) N. van der Monde: *Geschied- en oudheidkundige beschrijving . . . der Stad Utrecht* (Utrecht 1845/46; herdr. 's Gravenhage 1956).

Van de Water, *Groot Placaetboek der Stad Utrecht*, tot 1728, Deel III (Utrecht 1729). Onderscheidene Vroedschapsresoluties.

toezicht. Het is hier niet de plaats om op alle structuurwijzigingen in te gaan (voor een overzicht van de belangrijkste zij verwezen naar bijgaande plattegrond), wij beperken ons tot enkele opmerkingen over de immuniteiten.

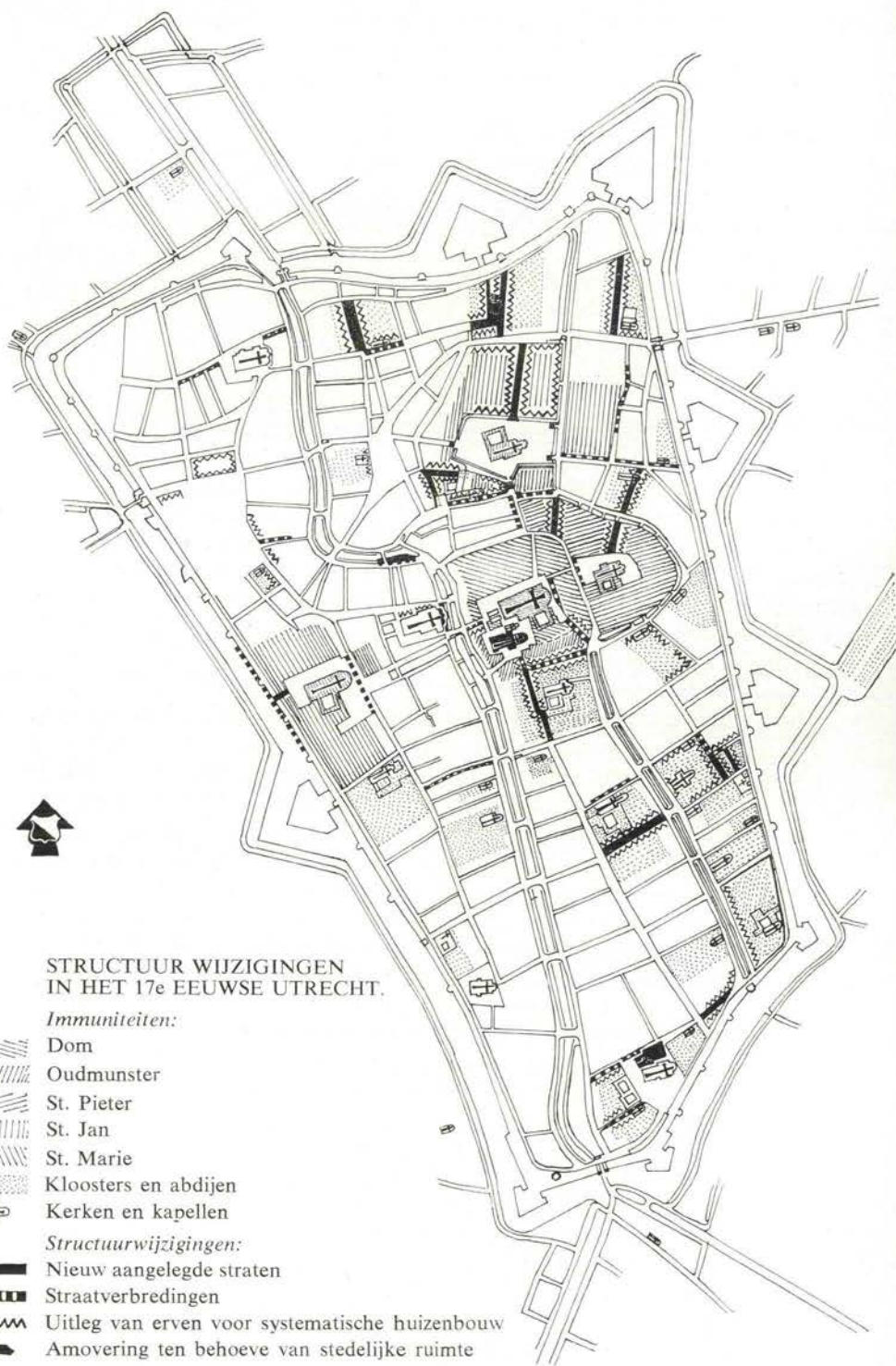
Hoewel reeds vanouds onderscheid werd gemaakt tussen de „Oude Kapittels” en de „Jonge Kapittels”, is in zekere zin de 17e eeuw verantwoordelijk voor het huidige verschil in karakter der vijf immuniteiten.

De „Oude Kapittels” (Dom en Oudmunster) moesten samen de beperkte ruimte binnen het voormalige Romeinse castellum delen en hadden hun claustrale huizen vrijwel aan het kerkhof staan. In 1587 werd de Oudmunsterkerk op bevel van de Stad gesloopt, die daarbij profiteerde van de opbrengst van het afbraakmateriaal, terwijl in het begin van de 17e eeuw het Kapittel werd gelast op eigen kosten een deel van hun daardoor verruimde kerkhof te bestraten, in verband met het aansluiten van de daarvoor aangelegde Korte Nieuwstraat en Trans. Toen echter in 1674 het schip van de Dom werd weggevaagd, heeft de stad lange tijd gehoopt op wederopbouw van de ruïne. Hier werd dus niet getracht een ontbrekende schakel in dezelfde noordzuid verbinding te formeren hoewel zich daartoe de gelegenheid op zo onverwachte wijze voordeed. Deze tegenstelling maakt dat, hoewel beide immuniteiten gekenmerkt werden door een dichte, rond de kerk geconcentreerde, wat onregelmatige bebouwing, die van Oudmunster nu vrijwel niet meer opvalt, terwijl die van de Dom nog duidelijk als zodanig herkenbaar is (in het begin van onze eeuw was dat in nog sterker mate het geval).

De drie jonge Kapittels hebben gemeen, dat hun immuniteiten bij de stichting (in de 11e eeuw) veel ruimer konden worden opgezet.

Van de oudste, die van St. Pieter, is de middeleeuwse toestand nog het duidelijkst te herkennen. Hier lagen de claustrale huizen min of meer aan de buitenzijde van hun erven; dus naar de Regenboog van St. Pieter toe (de Kromme Nieuwe Gracht). Zij hadden het grootste deel van hun tuinen met stallen en toegangspoorten aan de zijde van het Kerkhof. Na de secularisering gaan deze huizen zich oriënteren op de Kromme Nieuwe Gracht, terwijl het kerkhof dan typisch een pleintje met koetshuizen wordt. Na het slopen van de kerkhofmuren met de poort aan Achter St. Pieter (1628) en de aanleg van de Pieterstraat met zijn woonhuizen (1644, op een claustraal erf), verschijnen er geleidelijk op het westelijke deel een aantal bovenwoningen boven de stalgebouwen, maar typerend blijven toch de naar buiten gerichte huizen met lage stallen en achterbouwen aan het Pieterskerkhof. De Keistraat, in 1664 aangelegd als verbinding en woonstraat volgens plan van Moreelse, heeft op de kerkhofbebouwing verder geen invloed.

De immuniteit van St. Jan vertoont min of meer het omgekeerde beeld. Het Janskerkhof was van nature een deftig plein, waar dan ook de vier poorten na sloop werden vervangen door draaibomen om ongewenst verkeer te weren. De claustrale huizen lagen verspreid over de grote erven, met hun stallen juist aan de achterkant (Voorstraat, Keizerstraat, Rietsteeg, Jansdam). Alleen aan de oostzijde lagen de huizen in een reeks aan de Drift. De zuidwestzij-

STRUCTUUR WIJZIGINGEN
IN HET 17e EEUWSE UTRECHT.

Immunititeiten:

- Dom
- Oudmunster
- St. Pieter
- St. Jan
- St. Marie
- Kloosters en abdijen

Kerken en kapellen

Structuurwijzigingen:

- Nieuw aangelegde straten
- Straatverbredingen
- Uitleg van erven voor systematische huizenbouw
- Amovering ten behoeve van stedelijke ruimte

OVERZICHT

VAN STRUCTURELE MAATREGELEN IN HET 17e EEUWSE UTRECHT

Onderscheid is gemaakt tussen straatanaanleg (ook wanneer het een voordien niet toegankelijke poortweg betreft), meestal met gelijktijdige bebouwing, straatverbreding, en systematische huizenbouw (b.v. op kloostererven). Er is wel naar een overzicht, niet naar volledigheid gestreefd. Belangrijkste bron: Van der Monde.

De 17e eeuw is hierbij wat ruim genomen, omdat het om één proces gaat.

- 1580 Teelingstraat aangelegd (Minderbroederklooster).
- 1581 Minderbroederstraat verbreed (t.p.v. Minderbroederklooster en Tempel).
- 1583 Predikherenkerkhof aangelegd (als smalle straat, t.p.v. Predikherenklooster).
- 1585 Klaaskerkhof (t.p.v. Karmelietenklooster).
- 1586 Steenweg langs de Buurkerk bebouwd.
- 1587 Oudmunsterkerkhof (Domplein zuidzijde), door sloop Oudmunsterkerk; Vredenburg, bebouwing noordzijde aangevuld; Vredenburg zelf in de loop der jaren als marktterrein ingericht en afgewerkt.
- 1612 Vredenburg zuidzijde: blok huizen t.p.v. Elisabethgasthuis.
- 1616 Mariakerkhof als marktplein ingericht. Mariawaterpoortje.
- 1619 Korte Nieuwstraat aangelegd (Paulusabdij).
- 1621 Begijnhof gedeeltelijk bebouwd.
- 1628 Pieterskerkhof geopend door sloop van poort en muur.
- 1631 Zuilenstraat aangelegd (door Catharijne convent)
- 1632 Jerusalemstraat: bebouwing t.p.v. Jerusalemklooster.
Brigittenstraat: bebouwing t.p.v. Brigittenklooster.
Doelensteeg: bebouwing t.p.v. kerk Nicolaasklooster.
Catharijnesteeg verbreed.
- 1634 Predikherenkerkhof verbreed. — Breedstraat: westeinde verbreed.
- 1642 Rietsteeg rechtgetrokken. — Nobelstraat verbreed.
Achter de Dom verbreed en aangesloten op Pausdam.
- 1643 Korte Janstraat verbreed.
Trans aangelegd t.p.v. poortweg.
Drieharingsteeg gedeeltelijk verbreed.
- 1644 Hoogt aangelegd. — Haverstraat verbreed.
Servetstraat verbreed. — Pieterstraat aangelegd.
Vijfhuizen geamoveerd (Oude Gracht, naast de Weesbrug).
- 1645 Vreeburg, bebouwing westzijde.
Nieuwe Kamp aangelegd (op terrein van Brigittenklooster).
- 1646 Breedstraat verlengd over het Begijnhof.
Voorstraat bebouwd t.p.v. Begijnhof.
- 1647 Wijde Begijnsteeg aangelegd t.p.v. Begijnhof. — Begijnhof volgebouwd.
Muurstraat aangelegd (t.p.v. Munt en Cellebroedersklooster).
- 1651 Agnietenstraat aangelegd (naar de Nieuwe Gracht).
- 1652 Neude, westzijde bebouwd (t.p.v. Ceciliaconvent).
- 1653 Wijde Waterstraat verbreed.
- 1659 Boothstraat aangelegd (gevolg door bebouwing Janskerkhof Noordzijd, Drift, Voorstraat).
- 1660 Minderbroederstraat westeinde verbreed.
- 1662 Nicolaasstraat verbreed.
- 1663 Ridderschapstraat aangelegd (t.p.v. Wittevrouwenklooster).
- 1664 Keistraat aangelegd.
- 1664-1700 Snippenvlucht geamoveerd, Oude Gracht verbreed tussen Stadhuisbrug en Bezembrug.
- 1666 Jansdam verbreed.
- 1673 Franse bezetting maakt begin met herbouw Vredenburg als citadel.
- 1687 Nieuwe Gracht Onder de linden: bebouwing t.p.v. Servaasabdij.
- 1709 Wittevrouwenstraat, bebouwing t.p.v. kerk Wittevrouwenklooster.

de werd in beslag genomen door het Minderbroederklooster en de Palmieten-tempel. Op dit kloosterterrein wordt na de Reformatie het eerst ingegrepen: de grote kloosterkerk en de Tempel worden gesloopt om de ernaast liggende straat te verbreden en aldaar met huizen te bebouwen (1581). Ook de Teelingstraat en de zuidzijde van het Janskerkhof worden systematisch bebouwd. Als de Staten van Utrecht de refter van het klooster betrekken, wordt tegelijk met de verbouwing tot Statenkamer door de Stad het Hoogt aangelegd om met „huysingen van neeringe” bebouwd te worden, als achtertoegang tot de Statenkamer (1643). Via de poorten van deze Statenkamer stond deze straat in verbinding met het Janskerkhof. Na een mislukte poging in 1645 komt in 1659 de noordzijde aan de beurt: op het erf van het door de oudburgemeester Booth gekochte vierde huis claustraal wordt van stadsweg de Boothstraat aangelegd. Behalve als verbinding is dit vooral bedoeld om de mogelijkheid te openen tot verdere bebouwing van de grote erven aldaar. Direkt na de aanleg worden er dan ook fraaie herenhuizen gebouwd, zowel langs de Boothstraat als aan de noordzijde van het Janskerkhof. Zo groeide het beeld van een deftig Janskerkhof, omzoomd door fraaie herenhuizen, verontwaardigd over zijn hedendaagse verkeersfunctie!

In tegenstelling tot de beide juist genoemde immuniteiten groeide die van St. Marie uit tot een meer bedrijvig stukje stad. Ook hier lagen de claustrale huizen onregelmatig op grote erven aan de noord- en zuidzijde van het kerkhof, en langs de stadswal aan de Westzijde, met grote tuinmuren en poorten aan de voorkant. Aan de oostzijde was het kerkhof van de stad afgescheiden door een muur en een grachtje met drie poorten en bruggen. In 1616 laat de Stad het Kapittel deze scheiding slopen, omdat de op de eigenlijke Mariaplaats (oostzijde) gehouden jaarmarkt meer ruimte nodig heeft. En als er dan toch een geschikte marktplaats wordt gemaakt besluit de Vroedschap meteen ook de tot dan toe over allerlei bruggen en straten verspreide weekmarkten aldaar samen te brengen, om deze markt niet de rest van het jaar ongebruikt te laten liggen.

Ten behoeve daarvan wordt in hetzelfde jaar het Mariawaterpoortje in de stadswal aangebracht als toegang tot een laad- en loskade voor marktwoar. In 1619 wordt een markthal gebouwd en in hetzelfde jaar wordt het koor van de Mariakerk tot meubeltoonzaal ingericht. In 1666 wordt de hele zuidzijde van het kerkhof bij het marktterrein getrokken, en later volgt ook de noordzijde. Deze marktfunctie bracht met zich mee, dat er zich aan de kerkhofzijde van de erven een nieuwe voorbebouwing ging ontwikkelen. Dit mengsel van huizen, poorten, tuinhuizen en stallen is voor een deel een zelfstandig leven gaan leiden ten opzichte van de achterliggende claustrale huizen. (Sinds in het midden van de 19e eeuw de Mariaplaats via de toen gebouwde Willemsbrug in verbinding kwam met het station, is deze vóórbebouwing gaan domineren). Ook de Mariaplaats wordt dus gekenmerkt door tweeschaligheid, maar heel anders dan bij het Janskerkhof.

Als zesde immuniteit is als het ware het gebied van de Paulusabdij te beschouwen. Merkwaardig is, dat hier doorheen wel een verlengstuk van de

Lange Nieuwstraat is aangelegd, maar dat daarbij de toegangspoort der abdij gehandhaafd bleef (tot 1843).

Maatregelen ter verfraaiing van de stad

Een aparte categorie van maatregelen heeft voornamelijk betrekking op wat wij nu zouden noemen welstandstoezicht. Zo moet er voortdurend op toegezien worden dat de straten niet dichtgroeien met „stakettingen, hekkens, trochgen ende andere diergelijke wercken” (1622, 1658).

In 1629 wordt een „Nader Placaat tegen de uytstekende Luyffels, Stoepen en Vensters etc” uitgevaardigd, waarin nog eens precies wordt vastgelegd hoe ver vensters stoepen en luifels buiten de voorgevel mogen uitsteken en tot hoever men zijn waren mag uitstallen. Ook andere hindernissen op straat moeten worden tegengegaan. In de loop van de 16e eeuw komt de regenpijp in gebruik, in plaats van uitstekende goten die het water midden op straat spuwden. Door een publicatie van 1622 worden „alle de borgers... voor wiens huysingen dat nog eenige geuten ter straatewaarts uytsteken”, wel scherpelijk geordonneerd „alle deselve in te trecken, ende naar water te leyden met een loden bak, door een nederhangende geut al langs de muren..., binnen vier weecken”.

Dan is er de, tot ver over de grenzen van de 17e eeuw durende, hardnekkige strijd voor het verstenen van de houten huizen en gevels. Het eerste regelrechte verbod op het maken en onderhouden van houten gevels dateert in Utrecht van 1610. De reden is niet alleen brandgevaar, maar nu vooral ook het feit dat zij tot „merckelijk discieraat deser Stad” strekken. Er moeten nog heel wat plakكات volgen voordat de laatste houten gevel uit het stadsbeeld verdwenen is, want men probeert op allerlei manieren aan vervanging te ontdekken. Vandaar de verschillende plakكات tegen het stiekem repareren (vaak 's nachts):

„Alsoo niet tegenstaande voorgaande Publicatie, waar by verboden is, geen houte gevels met hout te repareren, verscheyde houte gevels gelapt werden, ende tot illusie van de voorsz Publicatie, het oude ende nieuwe te samen geverwt; soo is 't, dat de Vroedschap dezer Stad, by desen mede verbied eenige houte gevels in 't geheel, ofte ten deele te doen verwen, zonder voorgaande consent van de Vroedschap, . . .” (1636).

Ook dit is niet genoeg, want in 1643 volgt een nieuw plakkaat, waarbij iedere reparatie wordt gestraft met afbraak van de gevel en de verplichting deze „conform de Ordonnantie” in steen weer op te bouwen. Zelfs die is nog niet afdoende, blijktens een vroedschapsresolutie van 11 oktober 1675:

„Den fabriek is gelast ende geauthoriseert omme nauwregard ende ondersoek te doen door de gantsche Stad ende Vrijheijt van dien, op de houte gevels, die sonder consent sijn geverft, overleverende daarvan een pertinente Lijste”.

Ook half gehoorzamen werd niet op prijs gesteld. Zo wordt in een plakkaat van 1622 opgetreden tegen mensen die de traditie van de overkragende verdiepingen trouw willen blijven. (Op grond van bezwaren van huiseigenaren aan de Choorstraat en de Lijnmarkt, die toch al weinig ruimte hebben, wordt daar op deze regel een uitzondering gemaakt: ze mogen bij het vernieuwen van hun

XXXIV. ORDRE op het Timmeren, gearresteert den 4 April MDCLXII.

Alſoo men bevind, dat in vele van de principaalſte ſtraaten binnen deſe Stad, ontrent, ofte neffens groote ſchoone huylingen, Gods-kameren zyn ſtaande, ende ſomwylen nog gemaakt worden, huylen, kameren ofte andere getimmeren, maar een vierkant hoog, ſtreckende al't ſelve tot diſciaraat deſer Stad; ſoo is 't, dat myn Heeren Burgermeesteren ende Voedſchap, ſonderlinge behartigende, dat de Stad in goede gebouwen toeneeme, ten meefte voordeele ende cieraad der ſelver, geſtaueret ende geordonneert hebben, ſtaueren ende ordonneren by deſen.

I.

Eerſtelyk, dat men voortaan in de nagenoemde ſtraaten, of plaatſen geen andere huylen, kameren, ſchuuren, ofte ſtallen ſal mogen timmeren, of doen ſtellen, nog ook vernieuwen, ofte doen vertimmeren, als twee vierkanten hoog, ten minſten 25 voeten onder de muurplaten, op pene van vyftig guldens te verbeuren, ende dat niettemin't ſelve getimmer op de vooriz hoogte gemaakt ſal moeten worden.

I I.

Verbiedende op gelyke pene eenige ſtallen, ofte ſchuuren in deſelve ſtraaten, ofte plaatſen tot woonin-
III. Dtd.

gen te approprieren, anders als die bequaame hoogte hebben om tot wooningen twee vierkanten hoog gemaakt te konnen werden.

I I I.

Ten ware eenige huylen, kameren, ſchuuren, of ſtallen ſubject waren, de ſervituyt van niet hooger getimmerd te mogen worden, ende de Regierders deſer Stad verſtonden, dat het hooger ophalen van deſelve tot enorme leſe van de eygenaars der huylen dies recht hebbende ſoude ſtrecken.

I V.

Anderſins ſal voortaan geene timmeringe ter plaatſe nabefchreven gedaen mogen werden, (niet tegenſtaande de vooriz ſervituyt) anders als in conformitè van deſe Ordonnantie.

V.

Ende ſal in ſulken gevalle de eygenaars van de huylen, dewelke ſoodanig regt is competerende, verſtoringe gedaen worden tot eſtimatie ofte taxatie van den Gerechte.

V I.

Dog en ſal niemand hier na ſoodanige ſervituyten, in de nagedeſigneerde plaatſen voor aan de ſtraate, op eenige huylen, kameren, ſchuuren, of ſtallen, 't ly
M m m m z deſel-

644 VAN HET TIMMEREN, MAKEN, EN VERANDEREN

deſelve alreede getimmerd zyn, ofte nog namaals getimmerd ſouden worden, mogen imponeren, oppenen van nullitè.

V I I.

Ordonnerende voorts uyt de nagenoemde ſtraaten, de Gods-kameren daar inne ſtaande, binnen den tyd van twee jaren na de Publicatie deſes, in andere ſtraaten, ofte ſtegen alhier niet geëxprimeert, te transporter, uytgeſondert die in eenige poorten, ofte gangen ſyn ſtaande, uytgeſondert meede de kaameren van 't Weeshuys in de Springweg, dewelke om redenen voor als nog aldaar worden getolereert, ſonder dat in deſelve ſtraaten hier na eenige Gods-kameren (alwaar 't ook in gangen) op nieuws geſundert, of getimmerd ſullen mogen worden.

V I I I.

Ende word verſtaan dat de oude huylen, kameren, ſtallen, ofte ſchuuren vernieuwt, ofte vertimmerd worden, ſoo wanneer de voorgevel, ofte voormuure afgebroken, ofte de kap daar af genomen word.

I X.

De voorgemelde ſtraaten, ofte plaatſen zyn langs de oude gragt, van de Tolſteeg-poort af, tot de Weertpoort toe, mitſgaders in 't Wyſtraat, onder de Donckergaarde, in de Lynmerck, Choorſtraat, onder de Lakenſnyders ende Snippevlugt.

X.

Item, aan wederzyden van de nieuwe gracht, beginnende van 't Servaas heck, tot aan den plompen toorn toe.

X I.

Item, in de Nieuwſtraat, van de Koninginne ſtraat ende het Teerlingſteegjen af, tot aan de Romerborgerſtraat.

X I I.

Item, in de Groeneſtraat, in de Vrouwjutenſtraat, de Ooſter ſmeetteg, Suylenſtraat, Romerborgerſtraat, in de korte Nieuwſtraat, op 't Oudemuniſters kerkhof, in de Oudemuniſters Trans, in de Brigittenſteeg, op de Camp, in de Heereſtraat, in de Hieruſalemsſteeg, aan de Martens dam, op 't Doms kerkhof, mitſgaders onder den Doms toorn, ende in den Domsſteeg ende Trans, ende voorts by S. Peters.

X I I I.

Item, op het oude Kerkhof, in de Minrebroederſtraat, korte Minrebroederſtraat, Annaſtraat, korte S. Janſſtraat, aan ende ontrent S. Jans Dam, op S. Jans Kerkhof, in S. Janſſtraat, in de Teelingſtraat, by Kyntjens have, op de Ganſemerck, in de Schoutenſteeg, ende Vinckenborgſteeg, op de Neude, agter het Vleyshuys, aan de Voorſtraat, in de Wittevrouwſtraat, in de Joſſerenſtraat, agter de Munt, op de Vuyleſloot tot aan het Rietſteegjen, ende van daar, in de Dwaerſtraat tot aan het Apoſiel Gaſthuys, in de Ambachtſtraat, mitſgaders in de Nobelſtraat.

X I V.

Voorts op de Breeſtraat, op het Bagynhof, aan S. Jansveld, in de hoogte ende leege Jacobynſtraaten, in de Potterſtraat, Loefberg-makersſtraat, op 't Predicaren Kerkhof, mitſgaders in de Lauwerſtraat, van de Oude gracht af, tot de Ooſſyde van het Predicaren Kerkhof, item, in de korte Lauwerſtraat.

X V.

Inſgelyks in de Waterſteeg, beginnerde van de Oude gracht af tot aan het Zand, in S. Jacobsſteeg, op S. Jacobs Kerkhof, op de Verckenmerck tot aan de Catharyneſtraat, in deſelve Catharyneſtraat, voorts van 't Jacobi Kerkhof tot aan Vredenburg, in de Koefſtraat, aan de Noordzyde van de Catharyne poort aan de Wal. Voorts om Vredenburg, van de Catharyne poort af tot aan de Steenweg of Elifabethſtraat, in de Vieſſteeg, aan de Steenweg, beginnende van Vredenburg af tot aan de Buurkerck, onder de Schoenmakers Hal; item, in beyde de Marſſegaſſens item, achter ende ontrent Klarenborg, in de Meeneſteeg, in de Backerſteeg, in de Marietſtraat, op 't Marie Kerkhof ende Marie plaats, in de Botterſtraat, in de Zaalftraat, Donkerſtraat, Kerkſtraat, ende om 't Buur-Kerkhof.

X V I.

Item, in de Springweg, in de Juffrouwenſtraat aldaar tot aan de Geertenſteeg, in de Geertenſteeg, ende Weſter ſmeetteg, mitſgaders in de Goſſſſteeg ende Stroyſteeg. Aldus gepubliceert na voorgaande klokkluydinge van den Stadhuylf t'Utrecht, more ſoliſſo, op den 4 April 1642. By my, C. de Ridder.

Ordre op het Timmeren, 1642, Gemeente Archief Utrecht.

achtergevels de werven achter hun huizen overbouwen, mits zij deze als open galerij met bogen incorporeren).

Als resultaat van het werk van een commissie die zich erop moest bezinnen hoe men de belangrijke straten een keurig, ordelijk en harmonisch aanzien zou kunnen geven, werd op 4 april 1642 de „Ordre op het Timmeren” uitgevaardigd (zie blz. 126). Om aan deze ordonnantie ook de hand te kunnen houden werd in het volgende jaar bepaald „dat geen voorpayen, gevels of muuren aan straten gestelt of gefundeert zullen mogen worden . . . sonder consent van den Cameraar”.

Niet bouwen mocht ook niet: herhaaldelijk vindt men bepalingen dat lege erven binnen bepaalde tijd (1 of 2 jaar) bebouwd moeten zijn, en dat zij anders ten behoeve van de stad zullen worden verkocht.

Tot slot nog een vroedschapsresolutie van 8 januari 1644:

„Ende is d'heeren te bedencken gegeven off men niet een ordre ende resolutie behoort te beramen tegen 't wolver ende afcappen der gevels, als streckende tot groot discieraet” waaruit blijkt dat men eigenlijk het onthoofden van topgevels zou willen verbieden. Een eeuw later acht men diezelfde speelse topgevels te kinderachtig voor statige hollandse steden. Dan schrijft de mode juist onthoofden voor, óók tot sieraad van de stad.

WOONHUISTYPEN IN DE 17e EEUW 16)

Ten aanzien van de woonhuizen uitte in de 17e eeuw in Utrecht de bouwactiviteit zich op verschillende wijzen:

1. Men ging er toe over de aanwezige houten gevels te „verstenen”.
2. Men bouwde ruimere, nieuwe huizen aan bestaande, rustige straten en grachten (o.a. aan de Nieuwe Gracht) en in de stillere delen van de stad of verbouwde bestaande middeleeuwse huizen. Vele hiervan behoren tot het dwarshuistype en zij bestaan doorgaans uit twee lagen, die afgesloten worden door een rechte lijst. Genoemde huizen zijn monumentaal van opzet en dikwijls tweebeukig.
3. Aan de hierboven behandelde nieuwe straat- en pleinwanden in de opengelegde immuniteiten en kloosterterreinen bouwde men eveneens huizen van twee lagen, met een rechte lijst.

ad. 1. Huizen, in de diepte gebouwd, met een houten voorgevel kwamen in verschillende steden en met name in Utrecht in de periode 1400-1650 zeer veel voor. Maar aangezien ze bij stadsbranden gevaarlijk waren - en omdat men ze op den duur ook niet fraai vond - ging men er toe over ze te verbieden en ste-

16) Bronnen, voor zover niet onder 1) en 15) genoemd:

S. Muller Fzn, *Oude Huizen te Utrecht*, Utrecht 1911.

P. H. N. Briët, *Ghijsbert Thönisz. van Vianen en Peter Jansz. van Cooten*, Bouwkundig Weekblad 1953 p. 33-46.

W. Stooker, *De Bouwmeester Frederick Matthijsz. van Lobbrecht. . .*, Bouwkundig Weekblad 1953, p. 305-310.

R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*, Haarlem. 1969.

De Rijksmonumentenlijst voor de gemeente Utrecht, uitg. Utrecht 1972.

Verslagen Stichting Utrechts Monumentenfonds.

nen gevels daarvoor in de plaats te eisen. In Utrecht werd het maken van houten gevels, zoals al vermeld, pas in 1610 verboden; vrij laat, als men kijkt naar bv. Leiden, waar men in 1450 al stenen gevels moest maken.

Bij dit „versteningsproces” van het woonhuis werd de houten beplanking vervangen door baksteenwerk, maar de pui en de grote vensters bleven nog wel van hout, hoewel in steeds mindere mate. In de tweede helft 17e eeuw vindt men de houten pui dan ook alleen nog maar bij winkelpanden. Voor het woonhuis was toen de gesloten gevel gebruikelijk.

Kenmerkend voor dit huizentype is de trapgevel. Voorbeelden van zulke huizen in Utrecht zijn o.m.:

Voorstraat 14, De Koning van Portugal (1619). Open onderpui met korbelen, kruisvensters met luiken, ontlastingsbogen met natuursteenblokken.

Neude 35 (1606). Bezit fraaie open onderpui met karyatiden. Had oorspronkelijk een trapgevel. Bogen boven de ramen.

Hoogt 2. Hoekhuis met één trapgevel en één gevel met rechte kroonlijst. Ontlastingsbogen met natuursteenblokken boven de vensters.

Lange Nieuwstraat 86, Haverstraat 14 en Oude Gracht 244 hebben eenvoudige trapgevels.

Ad. 2/3 Zoals gezegd behoren deze huizen in tegenstelling tot de „versteende” vrijwel alle tot het dwarshuistype. Het huizentype hangt nauw samen met de situatie. Factoren van belang zijn o.a. de breedte van de verkaveling en de diepte van de erven. Aangezien er in Utrecht veel ruimte voorhanden was door het vrijkomen van nieuw bouwterrein (zie boven), is het niet verwonderlijk dat het dwarshuistype hier vanaf de 17e eeuw veel voorkomt.

Men streefde naar een ordelijk en harmonisch aanzien van de nieuwe (huizen)aanleg en men maakte dit o.m. via bouwverordeningen waarvan al enkele werden aangehaald, kenbaar. O.a. verbood men in 1642 het handhaven of bijbouwen „in de principaelste straten” van lage huisjes, in het bijzonder godskamers, of schuren en stallen die slechts één „vierkant” (bouwlaag) hoog zijn. Men eiste voortaan een hoogte van twee vierkanten. Met deze eenheid van bouwen van huizen van twee lagen, die afgesloten werden door een rechte lijst, was Utrecht een moderne 17e eeuwse stad.

Variaties binnen de gevelwand

De rijke woonhuisgevel met de fraaie houten onderpui (Voorstraat) verdween langzamerhand om plaats te maken voor de zg. gesloten gevel, die 3 of 5 ramen breed kon zijn. Het muurwerk van deze gevels was meestal eenvoudig gehouden en de nadruk viel dan ook op de vensters, waar men in de omlijsting of bekroningen tal van variaties wist aan te brengen.

De vorm van de vensters bleef tot in de beginjaren van de 18e eeuw zoals die al vanaf de middeleeuwen geweest was: het kruiskozijn, eerst met glas-in-lood panelen, later met kleine ruitjes in houten roeden. Het schuifvenster dat men in buitenhuizen al vanaf 1686 aantrof, deed zijn intrede bij het stadhuis pas na 1710.

In Utrecht treffen wij een keur van decoratietypen aan boven de ramen, b.v.: *accoladeboogjes* (Nieuwe Gracht 18, Janskerkhof 12, Muntstraat 6),

Het restaureren van een van de voor zoveel 17de eeuwse gevels typerende bakstenen lijst, Herenstraat 48 (foto fa. De Groot).

*driehoekige frontons (Keizerstraat 35),
segmentvormige bekroningen (Wijde Begijnenstraat 5),
horizontale zandstenen dekplaten (Janskerkhof 15, Wijde Begijnenstraat 5),
hanekamstrekken (soms alleen van baksteen, soms afgewisseld baksteen/natuursteen) (Boothstraat).*

De belangrijkste vernieuwing aan de woonhuisgevel was echter niet het meer gesloten uiterlijk van de onderpui of de venstervorm, maar de opkomst van de kroonlijst. De geveltop van vroeger wordt nu een rechte lijst. Dit geveltype was omstreeks 1630 in de Nederlandse klassicistische architectuur geïntroduceerd door o.a. Jacob van Campen. Het nieuwe klassieke ideaal zag men, evenals bij het schuifraam, het eerst bij het buitenhuis toegepast en vervolgens bij het stadse woonhuis. In Utrecht was dat in het begin van de 40-er jaren.

Naast de vlakke baksteengevels met gevarieerde vensters erin, kan men in Utrecht nog een ander type gevel vinden: de klassieke *pilastergevel* die in verschillende soorten voorkomt.

Zo heeft Achter St. Pieter 14 (1640) een fraaie pilastergevel met de Dorische orde op de begane grond en de Ionische op de verdieping. Een aardig detail is wellicht dat men zich vergist heeft bij het aanbrengen van de architraven, want de architraaf met triglyphen en metopen, die bij de Dorische orde hoort, heeft men aangebracht boven de Ionische pilasters, terwijl omgekeerd de Ioni-

sche architraaf zich boven de Dorische pilasters bevindt.

Janskerkhof 12 (1640) heeft een andere, buitengewoon fraaie pilastergevel. Een heel mooi exemplaar in het Klassicisme in Utrecht is Janskerkhof 13 uit 1648 met zijn twee pilasterstellingen, de middenpartij met frontons, rijke guirlandes en frontons boven de ramen, geheel in de stijl van Van Campen, hoewel niet van zijn hand, zoals wel eens is beweerd.

De *kolossale pilasterorde* komt men op onderscheidene plaatsen tegen in Utrecht, meestal consequent volgens de regels doorgevoerd en soms met een speelse variatie die uit het fantasievol brein van de uitvoerende bouwmeester/metselaar gesproten is.

Achter St. Pieter 20 (1650) bezit een kolossale Ionische pilasterorde. De middenpartij met timpaan is in hout uitgevoerd.

De omstreeks 1650 gebouwde panden Ambachtstraat 5, Muntstraat 4, Springweg 51 zijn andere mooie voorbeelden. Een speelse variant is de achtergevel van Kromme Nieuwe Gracht 46, waar de pilastergevel verzacht wordt door accolade bogen boven de vensters.

Enkele bouwmeesters

„Ghijsbert Thönisz. van Vianen en Peter Jansz. van Cooten, een vrijwel vergeten bouwmeestercombinatie uit Onze Gouden Eeuw”, zo luidt een artikel van ir. P. H. N. Briët in het Bouwkundig Weekblad van 1953.

Van Vianen (1612-1707) en Van Cooten (1612-1663) werkten in Utrecht en omgeving samen aan diverse opdrachten, waarbij Van Vianen optrad als ontwerper/bouwmeester of als aannemer en Van Cooten de beeldhouwer aan Van Vianen's huizen was, naar Briët veronderstelt. Aangezien er van Van Vianen weinig werk bekend is, schrijft Briët het meeste aan hem toe op stijl-kritische gronden. Hiertoe onderzocht hij nauwkeurig de stijl en techniek van bouw- en beeldhouwwerk en komt dan tot de conclusie, dat kenmerkend voor de combinatie is:

- kruiskozijsen met een roedeverdeling (in een ruitmaat van 10 duim vierkant) in plaats van glas in lood,
- dezelfde maatverhoudingen in de kozijnen van de diverse huizen,
- zeer smalle steen met nauwe voeg,
- kennis van de ordes, vrij toegepast,
- oplossing van de klassieke kroonlijst in baksteen met natuurstenen zij- en middenstukken. Voor zover bekend deden zij dit als enigen in Utrecht bij o.a. de huizen op de hoek Boothstraat/Janskerkhof.

Op grond van beeldhouwkundige vergelijkingen van de pilasters met bijna overdreven grote voluten komt Briët voorts tot de conclusie, dat Ambachtstraat 5, Achter St. Pieter 20 en Janskerkhof 11 van één hand zijn. In de diverse huizen is een grote stijleenheid te vinden, maar deze wordt nooit eentonig. De stijlregels worden met fantasie, niet slaafs, toegepast.

In hun restauratiewerk waren de heren wat minder geïnspireerd getuige hun werken aan het westfront van de Dom en het westfront van de Janskerk.

Enige van Van Vianen en Van Cooten's werken in Utrecht zijn volgens het onderzoek van Briët:

- 1643 Pilastergevel Lange Nieuwstraat 4,
- 1645 Keizerstraat 35,
- Wijde Begijnenstraat 5,
- ±1650 Achter St. Pieter 20,
- 1654 Muntstraat 4,
- 1662 Ambachtstraat 5,
- 1662 Janskerkhof 11,
- 1663 Huizen op Janskerkhof aan weerszijden van de Boothstraat,
- 1664 Keistraat 9: Hoogheemraadschap van de Lek Bovendams,
- 1677 (met anderen) W. front Dom,
- 1682 (met anderen) W. front Janskerk.

Aan een ander, iets vroeger, Utrechts meester uit de Gouden Eeuw is een artikel gewijd door W. Stooker in dezelfde jaargang van het Bouwkundig Weekblad. Het betreft hier de „stadstimmerman” *Frederick Matthijsz. van Lobbrecht* († 1644). Hij is de meester van de „accoladeboogjes” zoals wij die aan enkele panden in Utrecht hebben gevonden. Zeker van zijn hand is: zijn eigen woonhuis Nieuwe Gracht 18, een pand met 17e eeuws metselwerk, door accoladeboogjes afgedekte kozijnen en zandstenen banden ter hoogte van de vensterdorpels.

Toeschrijvingen aan de meester zijn:

Nieuwe Gracht 63; Achter de Dom 30 (op grond van oude afbeeldingen), Janskerkhof 12 en waarschijnlijk ook:

Muntstraat 6 en Korte Nieuwstraat 4.

Heel veel is echter verminkt of verdwenen.

Interessant is het ontwerp voor een huizen groep van A. van Lobbrecht uit ca. 1665 in het niet uitgevoerde „nieuwe stadsdeel” (afgebeeld bij de behandeling van dat plan). De relatie tussen bovengenoemde F. Mz. en deze A. van Lobbrecht is niet bekend.

DE HOFJES

De meeste Utrechtse hofjes zijn eigenlijk geen hofjes in de eigenlijke zin van het woord, want deze woningen zijn meestal niet om een hof gebouwd maar langs de straat. Beter is dan ook de benaming „cameren” te gebruiken.

*De Kamerwoning in het algemeen*¹⁷⁾

Wonderlijk is het verschijnsel dat de achterkamers, die ter vergroting van het huis werden aangebouwd, vaak werden verhuurd als aparte woningen. Hieruit blijkt wel dat er een zeer grote vraag naar huurhuizen was. Meischke vermoedt dat deze kleine achterkamers, later speciaal voor de verhuur gebouwd, veelal door arbeidersgezinnen werden bewoond. De verbinding met de straat kwam tot stand door een smal gangetje langs het woonhuis in welks tuin de kamerwoning zich bevond. Een goed voorbeeld van een dergelijke opstelling vonden we in Utrecht aan de Nieuwe Gracht bij de Sionskameren, waarover

17) R. Meischke, *o.c.*, p. 83; C. L. Temminck Groll, *o.c.*, p. 132.

straks meer. Het spreekt vanzelf dat achterkamers of zijkamers die direkt aan een straat lagen aantrekkelijker waren, daar men er nering kon doen!

Als iemand in zijn achtertuin kamerwoningen wilde bouwen ging dit uiteraard gepaard met terreinverlies. Om dit te vermijden zette men de woninkjes dan tegen de omliggende muur aan, en wel aan de straatzijde. Dit systeem werd veel toegepast door kloosterconventen die binnen de stadsmuren lagen. Reeds in 1338 treft men te Kampen bepalingen aan omtrent de afmetingen van de „cameren”, die we als uiterste minima mogen beschouwen: diepte 1 roede, breedte $\frac{2}{3}$ of $\frac{2}{4}$ roede (ca 4 meter bij 2 tot 3 meter). In keuren te Amsterdam vinden we in 1413 dat het hebben van een schouw in een kamerwoning verplicht is. Zo is een van de kenmerkende elementen van een „camer” de schoorsteen geworden.

Dit soort huisjes werd vaak uit liefdadig oogpunt opgebouwd, waardoor de benaming Godscameren in gebruik raakte. Dank zij opmetingen is ons van een aanzienlijk aantal de indeling bekend gebleven.

*De Godscameren te Utrecht in de 17e eeuw*¹⁸⁾

De Beijerscameren aan de Lange Nieuwstraat, gesticht 1597 door Adriaen Beyer en zijn vrouw Alet Jongsdochter zijn in het Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1960 uitvoerig behandeld. Ze zijn ca. 1750 gewijzigd, maar de grootte van de togen geeft ook nu nog de oorspronkelijke vensterbreedte aan.

Het Bruntenhof aan het Lepelenburg, gesticht in 1621 door Frederik Brunt, heeft een bijzonder rijke, haast Vlaams aandoende, poort. Een aardig detail is de bewaard gebleven oorspronkelijke nummering.

De Sionskameren aan de Nieuwe Gracht, 89-117, zijn gesticht door Claes Govertsz. Cas, schoenmaker en ridder Gods van Jeruzalem. De stichtingsdatum is niet bekend, maar moet liggen tussen 1407 en 1461.

Cas stichtte 15 „cameren” in de tuinen van twee panden aan de gracht. In een van deze panden woonde hij waarschijnlijk zelf. De woninkjes waren bereikbaar via een smalle gang, die men aan de grachtzijde kon betreden. De 15 kameren kregen alle een naam: „Trieniteyt”, „Jesus”, „Maria” en vervolgens de 12 namen der apostelen. Bepaald werd, dat de woningen - die vrijwoningen waren - bewoond moesten worden door alleenstaanden of door een echtpaar maar met de minimale leeftijd van 50 jaar.

In 1639 wordt een der grachtenhuizen verkocht en tegelijk daarmee drie van de kameren. In plaats van deze drie worden nu drie nieuwe gebouwd tegenover de oudere pandjes. Er werd echter geconstateerd, dat de oudere huisjes in bouw materiaal en detaillering heel weinig verschilden van de drie nieuw gebouwde. Hieruit moeten we concluderen dat men in 1639 of kort daarna alle pandjes aan een grondige vernieuwing heeft onderworpen. Dit is ook de reden waarom hier aan deze kameren, die veel vroeger zijn ontstaan, onder het hoofdstuk over de 17e eeuw aandacht wordt gegeven.

De plattegrond van de huisjes is zeer eenvoudig: achter de voordeur is een

18) A. van Hulzen, *Utrecht, de geschiedenis en de oude bouwwerken* (Heemschutserie 39). Amsterdam 1946.

Jaarboek Oud-Utrecht 1960, p. 103 en Maandblad Oud-Utrecht 1960, p. 55.

Bruntenskameren, 1621. (foto Florian Lem, Hollandsche Rading).

portaalte waarin zich een trap naar boven bevindt, naar de zolder. Naast de trap is een deur naar het woonvertrek.

In de woonruimte bevindt zich onder de trap achtereenvolgens een kast, een bedstee en weer een kast. Tegenover de bedstee-wand is de schouw aangebracht. In grote trekken komt hiermee de rest van de plattegronden van de verschillende hofjes in Utrecht overeen.

Pas in 1849 zijn er twee zelfstandige gebouwtjes bijgebouwd nl. w.c.-tjes, die dienst deden voor alle huisjes!

In 1651 wordt de Agnietenstraat van de hoek Lange Nieuwstraat doorgetrokken naar de Nieuwe Gracht. Het terrein dat hier vrij komt wordt ter beschikking gesteld aan de executeuren van het testament van Maria van Pallaes. Zij heeft beschikt dat er 12 Godskameren moeten worden gebouwd voor alleenstaande vrouwen, die lidmaat zijn van de Nederlands Hervormde Kerk. Maria van Pallaes was gehuwd met Mr. Hendrik van Schroyesteyn. Op de bovendorpels van de 12 kameren zien we nog de wapencombinatie van de beide echtelieden samen met het stichtingsjaartal.

De oorsprong van de Stichting staat vermeld op het poortje dat toegang geeft tot het hoofdgebouw:

„Maria van Pallaes, door liefde Goodts gedreven,
Heeft, doen sy weduw' was van d'Heere Schroyesteyn,
Dees Cameren gesticht, eenich onderhoudt gegeven,

Niet achtend swerels gonst, maar Plaets in shemels Pleyn."

Het stadsbestuur kreeg het toezicht over deze stichting.

Tussen de Pallaesfundatie en de Beyerskameren, die dus haaks op elkaar staan, was nog een ruimte over, waardoor een ieder zomaar de binnenplaats achter de kameren kon betreden. Daarom hebben de regenten van de Beyerskameren al vrij snel besloten hier ook nog twee huisjes neer te zetten. Op 30 juni 1652 is besloten dat de twee nieuw gemaakte Godskameren „bedeeld zullen worden gelijk de 12 die daar tevoren gestaan hebben". Uit de baksteenmaten kunnen we nog het leeftijdsverschil aflezen t.o.v. de Kameren van 1597.

In de vorige eeuw kon de Pallaes-stichting zich het bouwen van nog enige woningen permitteren nl. negen in de Minstraat en drie in de Weistraat (Mgr. van de Weteringstraat), die uit dien hoofde toen de Pallaesstraat werd genoemd.

In 1652 werden tegenover de Pallaes-stichting zes kameren gebouwd door mr. Jan van Gronsveld. Toen echter de vrijvrouw van Renswoude een eeuw later tot het bouwen van een fundatie overging, moesten deze Gronsveldkameren maar verdwijnen. Resultaat was dat ze werden afgebroken maar weer werden opgebouwd in de Nicolaasdwarsstraat. Ook de Stichtingsoorkonde werd weer ingemetseld.

DE STADSUITBREIDINGSPANNEN VAN HENDRIK MOREELSE IN 1664.¹⁹⁾

In 1624 stelde Paulus Moreelse, lid van de Vroedschap, voor in een mogelijke stadsuitbreiding aan de westzijde van Utrecht 80 grote huizen op te nemen. Hij deed dit op verzoek van een aantal Duitse immigranten, die tijdens de Dertigjarige Oorlog hierheen waren uitgeweken. Tevens stelde Moreelse voor een aantal krotten op te ruimen. Hij ondervond zoveel tegenstand, - vooral van degenen die daling van de grondprijzen in de oude stad vreesden - dat er niets gedaan werd. Dit bleek voorlopig ook niet nodig, aangezien er door de secularisatie van kerkelijke goederen bouwgronden in de stad beschikbaar kwamen, zoals in het voorgaande al ter sprake is gebracht.

Het is eerst omstreeks 1660 dat zich wederom ruimtegebrek gaat voordoen. Voor het eerst komt een stadsuitbreiding ter sprake in de Raad op 30 december 1661. Er wordt een commissie van 9 leden benoemd, die de mogelijkheden zal onderzoeken. In 1663 komt men erop terug in verband met een woonplaats voor warmoezeniers. Er komt een commissie uit de Raad onder leiding van Hendrik Moreelse die tot een resolutie komt, inhoudende een voorstel tot stadsuitbreiding aan de westzijde van de stad. In het begin van

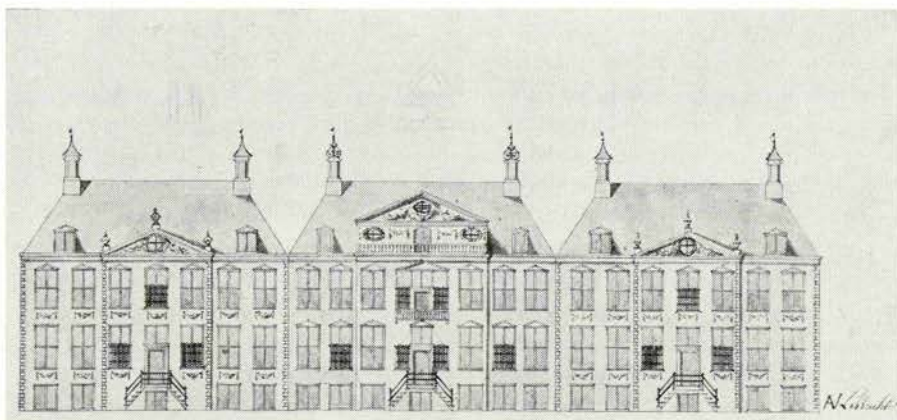
19) Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht 1840, p. 361 e.v., 373 e.v., 415 e.v., 437 e.v.

Jhr. H. M. A. J. van Asch van Wijck, *Levensschets van Henrick Moreelse*, Utrecht 1843.
P. T. A. Swillens, *Paulus Moreelse, „const-schilder en raedt in de vroedschap"*, Jaarboek van Oud-Utrecht, 1926.

S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en R. C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, II, Amsterdam 1957.

„Afteekening van het vergrooten der Stadt Utrecht gecarteert bij mij onderschreven Fortificatie en Batallonmeester Hugo Ruysch 1664” (plan Moreelse, tekening eigendom mevrouw Trapman-Labouchère, foto Gem. Archief Utrecht).

Ontwerp voor 3 huizen in de voorgenomen stadsuitbreiding Moreelse, door A. van Lobrecht. (Tekening eigendom mevrouw Trapman-Labouchère, foto Gem. Archief Utrecht).

het volgende jaar, 1664, volgt een schriftelijke deductie van deze Hendrik Moreelse, burgemeester van de stad en zoon van bovengenoemde Paulus Moreelse.

Met vuur betoogt hij hierin het nut van een stadsuitbreiding. Heeft immers niet stadsuitbreiding in Groningen en Haarlem grote welvaart gebracht? Door de gunstige mogelijkheden zal men zich graag in de nieuwe buurt vestigen. Zeker ook daar Utrecht zo centraal gelegen is en een aangename stad om te wonen is.

Moreelse's plan, in de tweede helft van zijn brochure uiteengezet, omvat drie grachten evenwijdig aan de stadsbuitengracht (de Catharijnesingel), de Heerengracht, de Bloemgracht en de Bleekersgracht. Loodrecht op deze grachten zullen twee dwarse grachten aangelegd worden, de Mariagracht en de Geertegracht. Van het in druk bekende plan werden door wijlen dr. G. C. Labouchère de oorspronkelijke tekeningen ontdekt, een portefeuille met 5 bladen, welke momenteel door zijn dochter, mevr. drs. E. Trapman-Labouchère, in bruikleen is gegeven aan het gemeentelijk Archief en waarvan er hierbij twee zijn afgebeeld. Deze belangrijke documenten, die meer informatie verschaffen dan de bekende prent, zijn het ten volle waard, dat daar nog eens een afzonderlijke studie aan wordt gewijd.

Langs de Heerengracht, de Bloemgracht en de dwarsgrachten ontwierp Moreelse ruim opgezette herenhuizen. Deze zouden aan door de Vroedschap gestelde eisen moeten voldoen. Er zouden geen winkels of bedrijven gevestigd mogen worden. De grachten zouden omzoomd worden door dubbele rijen bomen, iepen, linden en beuken. Moreelse gaf nauwkeurig de afmetingen aan die grachten, huizen en straten zouden krijgen. De stad zou eerst de gronden kopen en vervolgens weer met winst verkopen, zodat hieruit de kosten van de aanleg van de grachten bestreden konden worden. De buitenste gracht, de Bleekersgracht, bestemde hij voor de bleekers en warmoezeniers. Kortom Moreelse's plan omvatte een buitengewoon aangename woonbuurt. Ten noorden en ten zuiden van de woonbuurt ruimde Moreelse plaats in voor de handel en nijverheid.

Door de toenemende omvang der schepen konden deze niet meer door de stadsgrachten varen. De schepen omzeilden Utrecht dan ook en Moreelse zag hier een verlies aan inkomsten in. Zijn plan omvatte de aanleg van goede laad- en loskaden aan de noordzijde van Utrecht. De schepen zouden Utrecht dan weer aandoen, er dwars doorheen varen en hier verteren, hetgeen de algemene welvaart zou bevorderen. Voorts wilde hij de verbinding met Leiden verbeteren.

Ook pleitte Moreelse voor het opruimen van sloppen en stegen, waar door verder volbouwen het woon- en leefklimaat alleen maar kon verslechteren. Er blijkt veel tegenstand te zijn. Eigenaars van grote binnenterreinen zijn bang hiervan stukken te moeten afstaan voor verbreding van de stegen. Ook vreest men daling van de huurwaarden en grondprijzen wanneer het bon ton zal worden in de nieuwe buurt te gaan wonen. En dan zijn er natuurlijk nog de mensen die vrezen dat het hele project veel te duur zal gaan worden. Ons Hoog Catharijne voor de geest halend, kan men zeggen *l'histoire se répète!*

Al deze tegenstand ten spijt kon Moreelse toch een begin maken met de uitvoering van zijn plannen. De grachten evenwijdig aan de stadsbuitengracht worden gegraven, evenals de dwarsgrachten. Ook werd de Leidse Vaart gegraven tussen Oog-in-Al en de Catharijnepoort. Afbraak in de binnenstad vind plaats tussen de stadhuisbrug en de Bakkerstraat, waar de huizen langs de waterkant van de Oude Gracht opgeruimd worden (de „Snippenvlucht”; in 1664 wordt daartoe door Moreelse het initiatief genomen, maar het duurt tot ca. 1700 voor het werk is voltooid). Tot de bouw van huizen langs de nieuwgegraven grachten kwam het vooralsnog echter niet. Wel werden ontwerpen gemaakt, onder andere door A. van Lobbrecht. De grachten werden gebruikt door de warmoezeniers, vandaar dat ze later moesgrachten genoemd worden. Bebouwing kwam er pas in de 2e helft van de 19e eeuw.

Naast de vele tegenstand had Moreelse's plan ook bijval gevonden. Een bijval die zijn plan uiteindelijk toch schade toebracht. Dit enthousiasme kwam van de uit Amersfoort afkomstige Jonker Everard Meyster. Het plan van Moreelse was hem nog niet groots genoeg en hij kwam met een nog ambitieuser voorstel, de grachten evenwijdig aan de stadsbuitengracht rond de hele stad door te trekken. Ook wilde hij een haven bij de Plompe Toren aan leggen. Via een kanaal over Maartensdijk en Baarn naar de Eemmond zou men een verbinding met zee hebben. Utrecht zou zeehaven worden, Amsterdam zou een gevoelige slag toegebracht worden!

Moreelse's plan was doelmatig en uitvoerbaar, dat van Meyster was te ambitieus dan dat men erin kon geloven.

Een conflict van religieuze aard veroorzaakte Moreelse's aftreden als burgemeester. Hij overleed kort daarna.

In 1672 kwamen de Fransen, die tot 1674 de stad bezet hielden. Dit betekende het einde van de welvaart en daarmee van de bevolkingsgroei. Pas omstreeks 1830 zou Moreelse's plan weer in de aandacht komen, toen onder Burgemeester Jhr. van Asch van Wijck, J. D. Zocher voor zijn uitbreidingsplan hierop teruggreep. Moreelse's naam leeft voort in de toen benoemde Moreelselaan en het Moreelsepark. Van zijn werk zelf rest ons de tot Kruisvaart verbrede Bloemgracht.

DE STORM VAN 1674

Op „biddag”, woensdag 1 augustus 1674 (22 juli oude stijl), 's avonds omstreeks half acht, woedde een enorme orkaan over Nederland, waarbij Utrecht wel het meest te lijden heeft gehad.²⁰⁾

20) Vroedschapsresolutiën na 1674 (G. A. Utrecht)

Bibl. nr. 788: quarto-vel. *Missive, ofte kort en Waerachtig verhael*...

Vroedschapsresolutiën van de Pieterskerk: I Archief van de Secretarie.

Vroedschapsresolutiën van de Buurkerk: I Archief van de Secretarie.

Rekeningen van de stedelijke Cameraar... betreffende de opruiming der ruïne en herstel aan den dom 1677-79: II Archief der Financiekamer.

Utrechtsche Volksalmanak 1852, Bibl. nr. 792.

G. G. Calkoen, *Beschrijving der St. Pieterskerk te Utrecht*, 1903-1906, handschrift.

Ook Amsterdam bleef niet gespaard, al bleef de schade daar „beperkt” tot het omwaaien van bomen, vernielingen aan daken en ruiten, het omvallen van molens en het ombuigen van kruizen en haantjes op de torens.

Van de ramp in Utrecht is een ooggetuigenverslag bewaard gebleven, waaruit duidelijk blijkt, welk een verschrikkelijke uitwerking deze storm heeft gehad, en hoe daardoor het profiel van de stad veranderde.

Buiten onvoorstelbare schade aan daken, gevels en ruiten, zodat de straten vol puin kwamen te liggen, hebben vooral de kerken het zwaar te verduren gehad.

Het meest getroffen werd de Domkerk, „dat aldergrootste oude, kostelyck ende door gantsch Christenryck vermaerde Gebouw”. Het hele schip stortte in, dat eigenlijk nooit geheel voltooid was, daar de luchtbogen en steunberen ontbraken.

De slanke spits van de Jacobikerk stortte door het gewelf van de zuidelijke zijbeuk. Hierdoor werd ook het pas in 1652 aangebrachte Hemony klokkespel vernield.

Van de Buurkerk werd het enorme zadeldak verwoest, evenals een gedeelte van de muren. Een mededeling betreffende de toren van deze kerk heeft vermoedelijk betrekking op de noordelijke toren van de Klaaskerk, welke bij deze storm zijn spits verloor.²¹⁾

De zuidelijke toren van de Janskerk werd zo zwaar beschadigd, dat hij in 1681 werd gesloopt.

De westtorens van de Pieterskerk stortten ten dele in, terwijl ook het dak van het schip geheel verloren ging.

Van de Catharijne-kerk stortte een deel van de muren in, ernstiger schade leed de kerk van het Duitse Huis. De torens van het Magdalenakerkje en van het Agnietenklooster tenslotte gingen verloren.

De kaatsbaan in de Zuilenstraat werd vernield, en van de 8 korenmolens bleven slechts drie gespaard. Bovendien werden turfschepen in de grachten tot splinters geslagen.

De schilder Herman Saftleven, die al vele gezichten op Utrecht had geschilderd, heeft de ruïnes van Dom en Pieterskerk uitvoerig afgebeeld. De 16 aquarellen van de Dom, aanwezig in het Utrechtse Gemeentearchief, gedateerd augustus en september 1674, 1675 en juni 1677, dus beginnend vlak na de storm, geven een uitstekend beeld van de ramp die de kerk getroffen had.

Er moest natuurlijk iets gedaan worden om de schade te herstellen. De vroedschapsresoluties geven uitvoerige inlichtingen over alle maatregelen en onderhandelingen die getroffen werden. Al vrij snel werden orders gegeven om het puin uit de straten te verwijderen. Ook werd er extra contributie of hoofdgeld geheven.

Wat de Dom betreft werd er door de vroedschap bij het Kapittel op aangedrongen om het koor, dat gespaard was gebleven, in goede staat te houden. Zo werd dit al spoedig afgesloten. In 1677 werden aanbestedingen gedaan tot herstel, waarbij werd afgesproken dat de stad en het Kapittel de kosten zou-

21) Th. Haakma Wagenaar, *o.c.*, p. 338 noot 1.

MISSIVE,

Ofte kort en Waerachtig verhael

VAN DE

Groote schade die het Onweer, op Woensdag

zijnde Biddag des avondts tusschen 7 en 8 uren, zijnde
den 2 Iuly, t' Wrecht heeft gedaen.

MYN HEERE,

Ick kan niet na laten u te schrijven het wondere Onweer dat hier heeft geweeft in de Stadt van Wrecht / op verleden Woensdag avondt zijnde Biddag / 's avondts ontrent half achten / ontstondt alhier sulcken zwaren ende geweldigen Storm-wind / verginght met Vlieren / Doneren Slegen / dat het scheen alles te sellen t'ondersteboven te kieren / ja het Kertrijck sich scheen als te bewegen / offer een Aegdtbewing was / het welcke sulcken vroebigen effect en opweezelinge hadde / als hier volghet: De Huisen die aen hare Daccken ende bobensse Sijten ende Gevels schade geleden hebben / sijn het gemaal seer menichvuldigh / en weynigh Swore Huisen daer van bevyet / soo dat men op bezchepde plaetsen in de Stadt dooz de pupnhoopen / de Braten qualijck kan passereren / ja dat albergzoetste / oude / kostelijck ende dooz gantsch Christenijck beynaerde Gebouwt (het welcke soo menige eeuwen gestaen heeft) van de Doorn-kercke is meer als de helfte in-gestoot / de kostelijck Pylaren in-gestoot / tot by na by de Preek-stoel toe / ende daer dooz onbzupckbaer gemacht / doch den Toorn is blijven staen / de Spits van de Jacobi-kerck / is tot het Uprweck mede neergestoot / de Glasen ingeslagen / ende dat te verwonderen is / niet een Hups daer dooz beschadicht / alsoo de selve schuyng gevallen is tusschen de Hupsen ende kerck in / de Doer-kerck is mede den Toorn in-geballen / de Toorn daer dicht by van t' Agniete Clooster is mede in-gestoot / het Magdalene kerckjen / het Duptschen-Hups / als mede de Toorens neergestoot / de St. Petrys kerck mede van bepde hare Toorens ontbloot / het Hups van de Heer van de Dae / op de Oude-Schafte / op den horek van het Daken-borgh-steeghjen / is de halve Gevel ingevallen / waer dooz een Oude Doodw op de Werf in de helder woonende / is doot gebleven / ernige Scherpfens mit Quet daer inde Schafte leggende / sijn aen Spaenderen gheslagen / soo dat de Tufven inde graft lagen en dreeben. De Carryne kercke is hare Hups om geslagen / hande acht hoorn-molens die op de Wal staen / sijn maer drie gebleven / de Molen in de Gans-steegh is mede aen de grondt om-gewaerpt / beneffens noch een Saegh-Molen buyten de Collesleers-poor / men spreect coek van menschen die opghenomen souben sijn in de lucht / buyten de Stadt / het Hups op de Marten-plaets / daer de Staten-pander van Wrecht in woonde / is de Gevel half deur-geslagen / buyten op het platte Landt zijn mede at de Toorens ongetwaerpt ja het hoorn alom op het Velt t' eenemael gheruueert / soo dat de schade seer groot / ja onweerdelijck is / de Boomen sijn mede meest ongetwaerpt / het Martini Gast-hups buyten de Weert is mede ingestoot / ende een out Man doot gebleven / sinde de Sijten wel deghelijck van ons toeg-gebaen / of de r f de Weere boerder gaen sal niet ons te verzeven / is ons onbekent / alijst die sijn schuldigen aen onse Heere kercken / de Heere beware ons dooz quader / maer geven onssijnen Gheft / op dat wy dooz sijne Go:deelen en Verichten / gerechtigheyt moogen leeren oeffenen.

Uwijn Heer/

U. C. D. en D. P. P.

Utrecht den 23. Iulij / 1674. Ouden-Strijl.

t'Amsterdam / Gedrukt by Jacob Gorisz. van Ham.

Missive, berustend op het Gemeente Archief Utrecht. (Foto Gem. Archief Utrecht).

den delen. Wel moest het Kapittel verder zelf voor het onderhoud zorgen. Er zijn rekeningen bewaard over de verkoop van tonnen brik en puin, maar toch werden pas in 1826, dus anderhalve eeuw later, de resten definitief verwijderd, en is het huidige Domplein ontstaan.

Na verschillende malen toestemming te hebben verkregen van de vroedschap om geld op te nemen voor het herstel van de Jacobikerk, wordt de kerkmeesters toegestaan om zoveel klokken, die onbruikbaar zijn geworden door de storm, te verkopen als er geld nodig is om de reparatie van de kerk zo spoedig mogelijk te beëindigen. Dergelijke verkopen komen voor in 1675 en 77 en tot in de 18e eeuw.

Meteen al in augustus 1674 mag de Buurkerk „negotieren” teneinde geld te krijgen voor reparatie van het ingestorte gewelf.

In 1678 werd de toren grondig hersteld en van een koepel voorzien. Er werd gesproken over het bedrag dat de stad moest bijdragen om de stedelijke Waak- en Banklokken in stand te houden. In plaats van het hoge zadeldak komt er een reeks van lagere daken naast elkaar op de kerk.

Over de moeilijkheden rond de Pieterskerk is veel bekend. De onderhandelingen over het herstel liepen bepaald moeizaam.

Al in oktober 1674 blijkt uit een resolutie, dat de kameraars van het Kapittel goed moesten opletten dat er geen materialen weggehaald werden, want in 1675 werd toegestaan de torens af te breken en de tufsteen te verkopen om aan geld voor de restauratie te komen.

Vanaf 1675 werd er door de vroedschap voortdurend bij het Kapittel op aangedrongen, haast te maken met het herstel van de kerk, opdat de „publieke godsdienst” van de Waalse Gemeente doorgang kon vinden. Bij regenachtig weer had men zolang de beschikking over het Regulierskerkje van het weeshuis. Er was even sprake van afbraak van de kerk, maar in juni 1676 werden er aanbestedingen gedaan. Na moeilijkheden over het koepeltje op de kruising, „niet geproportioneert naer de groote van 't werck ende eysch van de Clock die daerinne behoorde te hangen”, begon de echte reparatie in 1677. In 1678 was men kennelijk al zover dat er wordt gesproken van nieuw gestoelte en nieuwe glazen.

ENIGE AANTEKENINGEN BIJ UTRECHTSE STADSGEZICHTEN UIT DE 17de EEUW

In tegenstelling tot de 16de eeuw, geeft de 17de eeuw een grote opbloei te zien in de topografische stadsgezichten.²²⁾

In de tijd van sociale en economische welvaart, die volgde op de spaanse overheersing, krijgt de stadsbewoner de gelegenheid tot een bewuster persoonlijk leven en daardoor de mogelijkheid tot een bewustere ervaring van zijn omgeving. Men is in staat mooie dingen op hun waarde te schatten en bezit

22) A. D. de Vries en A. Bredius, *Catalogus der schilderijen in het museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885.

N. van der Monde, o.c..

A. Bredius, *Quellenstudium zur holländischen Kunstgeschichte*, 1916.

W. Stechow, *Dutch landscape painting of the seventeenth century*, London 1968.

de financiële middelen om zich deze dingen te verschaffen of aan de eigen smaak aan te passen. De 17de eeuw kent een steeds sterker wordend realisme. Dit laat zich onder andere illustreren aan de hand van de ontwikkeling van het landschap in de schilderkunst. Houdt men zich aan het eind van de 16e en aan het begin van de 17e eeuw nog bij het fictieve landschap, zoals dat - vooral onder invloed van Pieter Breughel de Oude - grote opgang maakt, naarmate de eeuw vordert blijkt het vroegere manierisme steeds verder te moeten wijken voor de meer realistische stukken, die - zoals de eigen tijd het uitdrukt - „naar het leven” geschilderd zijn.

Een bekend landschapsschilder, die, vooral voor Utrecht, ook als topografisch tekenaar aandacht verdient, is H. Saftleven.

Het gemeentelijk archief te Utrecht bezit een hele collectie van zijn tekeningen en aquarellen. Vele tekeningen van Saftleven tonen, opzettelijk of bij toeval, bouwwerken die op het moment van weergave juist drastisch waren veranderd of binnen niet al te lange tijd zouden veranderen of verdwijnen. Juist dit maakt Saftleven voor de kennis van de architectuur-historie zo belangrijk. Hij is onder andere aanwezig bij de afbraak van de Wittevrouwenpoort en levert de bekende getekende documentatie van de toestand van de Dom na de cycloon van 1674. Van het eveneens in 1674 beschadigde Wittevrouwenklooster maakte Saftleven in 1661 de hierbij gereproduceerde, vrij gedetailleerde, krijttekening.

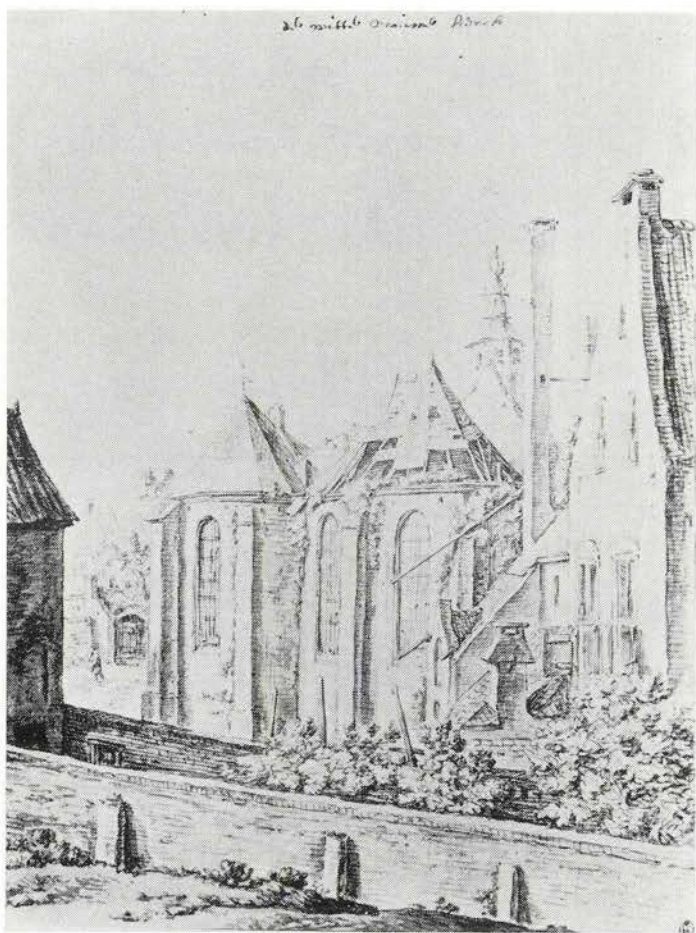
De eerste vermelding die er van het Wittevrouwenklooster bekend is stamt uit 1289, maar het bouwwerk dat Saftleven afbeeldt werd waarschijnlijk gebouwd in de 15de eeuw.

Op de tekening is te zien dat de tweebeukige kerk in 1661 al in een slechte toestand verkeert; wel lijkt de sluiting van het zuidelijk zijkoor juist nieuw gedekt te zijn. Jammer genoeg heeft de kerk de cycloon niet overleefd en werden de ruïnes in 1678 grotendeels gesloopt; het laatste restant werd in 1824 opgeruimd. Van de beschadigingen in de omgeving berust een tekening van Saftleven's hand in het museum Flehite te Amersfoort.

Niet alleen professionele schilders echter hebben verlorengegangene stadsbeelden op papier behouden, maar ook amateurs, zoals b.v. A. van Rosemale. De jurist van Rosemale was waarschijnlijk Utrechter van geboorte of kwam op vrij jonge leeftijd hierheen, getuige het feit dat hij vermeld is op de leerlingenlijst van de St. Hieronymus school in 1632. In de sterfregisters komt hij voor op 13 augustus 1699; zijn erfgenamen, vrouw en kinderen, blijken dan te wonen in de Korte Lauwerstraat. Buiten de hier afgebeelde tekening zijn er van hem nog enkele andere stukken bekend, nl. een schilderij in het Centraal Museum, voorstellende de St. Antoniuskapel van de Janskerk tijdens de afbraak en verder enkele houtskooltekeningen in bezit van de koninklijke familie.

De hier afgebeelde tekening *) in oostindische inkt en sepia geeft vanuit de Korte Lauwerstraat een doorkijk via de kruising van de Breedstraat met de Har-

*) Naast de Inleiding van dit jaarboek.

H. Saftleven, 1661, De Wittenvrouwenkerk te Utrecht, reprod. op Gemeente Archief Utrecht, top. atlas Lb 14. Origineel in 1907 in Dresden. (foto K.H.I. Utrecht).

debollenstraat naar de Voorstraat. Centraal in deze tekening staat de vóór 1930 opgeruimde pomp. Van der Monde zegt over deze pomp, die geplaatst werd boven een reeds vroeger bestaande put, „de Breëstraat, ter plaatse waar de Hardebollenstraat en de Korte Lauwerstraat enen kruisweg vormen was mede van enen put voorzien op welken, omstreeks 1647, eene fraaye hardstenen pomp gezet werd, naar de tekeningen van P. A. Adriaensz. 't Hooft; zij moest door de bureu van de Breëstraaten de Korte Lauwersstraat onderhouden worden”. Haslinghuis vermeldt dat deze pomp, bestaande uit een teerlingvormig onderstuk met plint en een smaller bovenstuk, dat een bekroning in barokstijl droeg, op de hoeken versierd was met gebeeldhouwde dolfijnen. Verder was de pomp uitgerust met een eenvoudige gesmede zwengel en een gegoten spuijer in de vorm van een leeuwenmuil waaruit een slangenkop stak.

Bekend is dat Nicolaas van Damast in 1650 een betaling ontving voor het snijden van het model voor deze spuier.²³⁾

De tekening van Van Rosemale uit ca. 1680 geeft van al deze genoemde versieringen slechts de barokbekroning weer. Waren deze versieringen rond 1680 alweer verdwenen of waren voor Van Rosemale deze details te onbelangrijk om zich technische moeilijkheden op de hals te halen?

Al valt dit laatste te veronderstellen, toch blijft deze tekening erg interessant omdat zij een stukje 17de eeuws Utrecht weergeeft, dat op dit ogenblik vrijwel onherkenbaar geworden is. Aan de linkerkant van de Hardebollenstraat staan nu voor het merendeel 20ste eeuwse huizen en het nog herkenbare oude huis aan de Voorstraat heeft helaas een heel andere gevelbeëindiging gekregen.

23) Haslinghuis geeft het ontwerp Van 't Hooft het jaartal 1664 mee. Van der Monde noemt op grond van een kameraarsrekening echter het jaartal 1644; dit laatste lijkt ons het meest waarschijnlijk.

Kaleidoskoop van een eeuw

A. Graafhuis

„Onsterffelijke haat is niet gemaakt voor den mensch
die sterffelijk is.”

Wijzeman 1712.

De 20e eeuw, die een uitnodiging krijgt om in enkele pennestreken de 18e eeuw te behandelen, staat voor een moeilijke opgave. De kans is nl. erg groot, dat hij verdrinkt in de zee van archivalia, publicaties en pamfletten, die over het tijdvak na de gouden eeuw tot en met de Franse revolutie bestaat. De 18e eeuw beschrijven als een tijd van pruikenmakers en regenten of als een periode waarin de maatschappelijke en sociale tegenstellingen echt onaanvaardbaar waren, is nogal eenvoudig. Belangrijker is echter om na te gaan welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan.

Laat ik meteen mijn conclusie maar neerschrijven: die ontwikkelingen zijn niet zo groot geweest. Zelfs de Franse revolutie heeft niet gebracht, wat velen ervan verwachtten. De verhoudingen tussen rijk en arm, gezond en ziek, geletterd en ongeletterd waren zó historisch bepaald en zó verweven met het tijdsbeeld, dat zelfs die Europese beweging niet meer dan een aanzet geweest is tot de veranderingen in de 19e eeuw. De rijke bleef rijk, de arme arm, de gezonde bleef sterk, de zieke zwak, de geleerde bleef geleerd en de ongeletterde kende zijn plaats. Aan wat in onze dagen weer in Europees verband gebeurt, is te zien, dat zonder fundamentele wijzigingen geen ontwikkeling ten bate van allen te verwachten is.

In het Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden ¹⁾ staat een korte beschrijving van de stad, die ik ten dele wil citeren:

Utrecht was „een seer oude, vermaarde en heerlijke Stadt”. Het had „hooge en „swaare Vest-Muuren, schoone, diepe en breede grachten, swaare Wallen, vier „voornaamste Poorten, wijdt van malkanderen staande, en ieder met een schoone Voorstadt verciert. Daarvan zijn die aan de *Oost-zijde* de Wittevrouwen, en „aan de *West-zijde* St. Catharijnen genoemd, wel de minste, doch soodanig „betimmert en Volk-rijk, als eenige van de beste Dorpen des Landts. Aan de „*Zuydt-zijde* zijn de Tolle-steeg, met Abstede en de Ganse-steeg te zaamen „niet minder dan de twee voorgaande. Aan de *Noordt-zijde* de Weerdt (be- „muurt en met grachten omcingelt) als een Steedeken op zich selve; met Lau- „wenrecht, Pijsweerd en de andere kleinje Gerechten, veel Volk-rijker dan de

1) Amsterdam, 1732, deel V, blz. 67 e.v.

„drie andere Voorsteden t' zaamen. Niettemin zijn se alle vol Ooft-rijke „Boomgaarden, genoegelijke Hooven en bequaame Weegen tusschen deselve; „dewelke, gelijk de Stadts-Cingelen, met Ypenboomen en de nieuwe Malie- „baan der weërzijden met verscheyde Alleen en dreven van Lindeboomen „fraay beplant zijn, en tot groote vermaakelijkheid van de Wandelaars, en an- „dere die deselve passeerden, verstrekken.”

„De Stadt Utrecht is seer bequaam geleege, en voorsien van meenigvuldige „toeweegen tot de nabuurige Landen en Steeden, soo dat men (volgens de „rekeningen van den Raadts-Heer Booth) van hier in een ordinarijs dag-reyse „bequaamelijk kan komen in de verste van over de sestig bemuurde Steeden, „ook een gantschen Maandt lang zich ieder dag in een bijzondere Stadt ver- „maaken en 't middag-maal houden, sonder nogtans een eenige nagt-rust el- „ders te nemen dan binnen Utrecht, daar sulk een aangenaam verblijf is, als „ergens in gantsch Nederlandt. - Daarenboven geniet men daar een eerlijken „omgang met veele Edele, minnelijke en sinlijke Burgers en Inwoonders, Lief- „hebbers van Waapenoeffeningen, en van allerlei Konsten en Geleertheit.”

In dat Utrecht gaan wij ons wat bewegen. We maken per vroedschapsresolutie van 15 januari 1700 kennis met de „Fabrycqmeester” der stad, wiens taak het was eenmaal per week de wallen, singels en bermen te controleren. Dat was nodig, omdat er nogal eens stadsgrond werd geroofd en ook omdat vooral de bermen door het storten van puin beschadigd werden. Hij had ook heel wat te stellen met het onderhoud van de stadsgrachten, die in 1741 zo ondiep geworden waren, dat de aanleg en passage van schepen en schuiten bijna niet meer mogelijk was. Natuurlijk leidde dat tot groot nadeel van de negotie en tot groot ongerief van de burgers en ingezetenen der stad. Daarom werd bepaald, dat elk jaar 8 dagen voor het schouwen het water 's Zondagsavonds in beide stadsgrachten op het gewone peil zou worden „afgelaten” tot dinsdagavond, opdat ieder de nodige reparaties en verdiepingen in het water zou kunnen verrichten. Het bericht, dat de Oude- en Nieuwegracht met de Rijn, Vecht en IJssel „schoone versche Wateren” waren, met veel „blanke en schoone visch”, moet wel juist zijn. In de zomer van 1745 zijn er strenge maatregelen nodig omdat er vooral 's avonds „met tutebellen en ander netwerk” in de grachten gevist wordt en men daarbij „over de muuren op de werven der huysen” klimt. En dat zou zo erg nog niet zijn, maar de dienstboden zouden nooit meer iets door „vergetelheid” op de werven mogen achterlaten, omdat er gestolen werd; de onvrijheid van de bewoners der grachthuizen nam toe en bovendien werd er weleens een vuurtje gestookt en gebeurden er nogal eens ongelukken.

Men krijgt de indruk, dat de stedelijke overheid de handel in en om de binnenstad en met name in en op de stadsgrachten heeft willen aanmoedigen. Er zijn tenminste nogal wat vergunningen tot het stichten van bedrijven en bedrijfjes op de werven afgegeven, waarbij zelfs de brandtrappen „tot eigen gebruik” mochten worden afgesloten. Zo geschiedde in 1736 tussen de Geerte- en Vollerbrug, toen op een verzoek van Dionys Oortmans om op de werf voor zijn huis „tot conservatie zijner wollen en zaijen aldaar drogende” een hek te mogen plaatsen, gunstig werd beslist. De vroedschap achtte het wel wenselijk om op de werf een behoorlijke opening te laten om ten tijde van brand te kun-

nen passeren en stelde als eis, dat de sleutel „voor de handen en in gereet-„heijd” zou liggen. Op dezelfde voorwaarden wordt in 1744 aan Johanna Navogé, weduwe van Jan Borski, eigenaresse van de brouwerij „Den Eenhoorn” nabij de Viebrug, toegestaan om - ter beveiliging der brouwerij - de grachtwerf af te sluiten. De vestiging van een zeepziederij nabij de Haverstraat „omtrent de Romerburgerbrug” door kaarsenmaker Hendrik de Kok brengt een aantal buurtbewoners in actie, omdat zij willen weten hoe deze zich de plaatsing van zijn ketel gedacht heeft. In de vergunning wordt met de verlangens van de „gebuuren” zowaar rekening gehouden.

Er is over de bedrijvigheid langs de grachten en op de bruggen nog heel wat te zeggen. Ik denk aan de vier „wedden (nabij de Ganzenmarkt, bij de Viebrug, bij de Donkere Gaard en bij de Hamburgerbrug), aan de *stadskranen*, waarvan de belangrijkste bij het stadhuis gelegen was, maar vooral aan de „kraankinderen”, die zich voor een karig loon soms een ongeluk sjouwden. Goed, zij waren jong en sterk, maar in het request, dat zij in 1740 aan de Vroedschap schreven ²⁾ staat toch wel heel duidelijk te lezen, dat zij vaak boven hun krachten moesten werken. Soms kregen zij de opdracht (voor 6 stuivers min ½ stuiver voor 't kraanrecht) om van de Tolsteegpoort tot aan de Weerdpoort een mand met een half aam „geveste” wijn te bezorgen, ja zelfs tot ver buiten de stad, „soo verre deser stadsvrijheid” strekt. Wanneer men beseft, dat die mand „omtrent soo swaar weegd als een vat bier en geen twee menschen hoe sterk die in kragte mogten wesen, in staat zijn sodanigen mand verre te dragen” en dat de jongens vaak genoodzaakt waren „een sleper te gebruyken en 't sleepgelt te betalen”, dan kan men zich voorstellen, dat zij - voor het eerst sinds 17 jaar - om verhoging van inkomsten vragen.³⁾

Misschien leg ik de accenten niet helemaal goed, maar ik mag de lezer de volgende gebeurtenissen niet onthouden. De meisjes uit het Burgerweeshuis zorgden in december 1715 voor nogal wat opschudding door verkleed op het ijs te verschijnen en door zich te goed te doen aan gestolen meel en andere eetwaren. Men wist daar wel raad op door de kinderen zes weken lang „aan een blok gesloten te houden”. Deze straf was „meer geschikt om het Ligchaam te bedwingen, dan om de ziel tot bedaren te brengen”. Wanneer in 1717 een aantal weesjongens en weesmeisjes - zonder verlof - in de herberg van Jeremias du Chemin aan het Vaartse Veerhuis een biertje hebben gedronken en ruzie maken met andere meisjes en jongens uit het weeshuis, weet men niet anders te bedenken dan de aanstichter (20 jaar oud) „op den Ezel” te leggen.⁴⁾ Of de straf in verhouding stond tot het vergrijp moet men natuurlijk beoordelen met een 18e eeuwse bril op. Het was toen ongehoord om in een herberg samen ka-

2) Archief der stad II nr. 321.

3) Over de ligplaatsen der schepen en over de bedrijvigheid langs de grachten en op de werven verwijs ik o.a. naar de vroedschapsresoluties (archief der stad II, nr. 121) en naar mijn boekje: „Utrecht in de 18e eeuw”, dat in 1965 verscheen.

4) Archief van het Gereformeerd burgerweeshuis nr. 1. Overzicht der fundatie van Evert Zoudenbalch derde stuk, betreffende de doorlopende zedelijke gesteldheid des gestichts, pag. 127 e.v.

Op Steelen volgt inwoners / Staten /
Waar van 't eynde is Abstraheren.

Dronckesdag haard doofslaat quaad /
Waarom men die het goot afslaat.

Ontugtigheid haard keindermoord /
De zulke woght men met een boogh.

Of hebbe daar toe raad graven /
De Weggpaal rymdicht ook u leven.

Wippen was Soldaten straf woophenen /
Du slaat men te met Cordons of teeren.

Eerst fietech / van weggelopen /
Maet een stogel moeste dat bekopen.

Te Utrecht, gedrukt by **DIRK KEMINK**, Boek- en Papierverkooper in de Schone-Heeg.

*Gedeelte van een kinderprent met afbeelding van verschillende executies in Utrecht. Gedrukt in de 18e eeuw bij D. Kemink.
Historische atlas der stad Utrecht nr. S 50.1
(Gemeentelijk archief Utrecht)*

Romeinsch A B C.

ABCDEFGHIJK
LMNOPQRSTU
VWXYZ.

A a b c d e f g h i j k l m n o
p q r s t u v w x y z.

Klinkletters.

A. E. I. O. U.

Arend. Bijekorf. Colom. Duif. Egel.
Fles. Gesp. Harp. Inktkooker. Keetel.
Lelij. Mond. Naald. Olifant. Peer.
Quikstaart. Roos. Ster. Ton. Uil. Voet.
Wimpel. X. Yzere-pot. Zeef.

A a	B b	C c	D d
E e	F f	G g	H h
I i	K k	L l	M m
N n	O o	P p	Q q
R r	S s	T t	U u
V v	W w	X x	Y y
Z z			

*Bibl. nr. 5368 - Nieuw Nederduitsch Spelleboek, 2de druk. Utrecht.
1786. Pag. 32 en 33.*

mers te bespreken met alle gevolgen van dien -. Dat moest gestraft. De meer in het oog vallende baldadigheden vonden o.a. plaats in de avonddiensten in de Dom (1731). De heren van het gerecht kregen opdracht de bedrivers van het „groot en ergerlijk geraas” in de kerken op te sporen en „ordres te stellen”. Trouwens, ook bij andere kerken had men er hinder van, dat tijdens de diensten op straat groot geraas „met trommelen en trompetjens” gemaakt werd.

„Quaetaerdige en baetzoekende menschen” hadden zich omstreeks dezelfde tijd niet ontzien uit de goten en daken zoo van Stadts publicque als particuliere gebouwen het loot aff te snijden en te steelen”. De premie van f 100,—, die werd uitgelooft voor de aanbrengrer, doet vermoeden, dat het de Vroedschap ernst was. Maar ook de schildwachten hadden het zwaar te verduren. Er werd (in 1732) bekend gemaakt, dat de Militie „geweldt met geweldt” zou keren. Natuurlijk zou men daarbij met „alle voorzichtigheyt en discretie” te werk gaan.

Even later (1733) werd de vroedschap geconfronteerd met de „gruwelleer” van Pontiaen van Hattem. Predikanten en ouderlingen der Nederduitse gemeente verzochten om maatregelen, omdat Van Hattem (samen met enkele anderen „als Pesten van Kerk en Stadt verbannen en uitgezet”) leerde „dat men zich over de zonde niet behoeft te bekommeren of te bedroeven, dat die maar inbeelding is, spottende met het laatste oordeel en zeggende dat de Godtlooste Mensch als dan zal kunnen zeggen tot dien Richter, ik ben maer Uw knecht geweest, en in al wat ik gedaen heb, heb ik U gehoorzaemt” (Spinoza). Bovendien had hij de predikanten „verleiders” genoemd en de Gereformeerde Kerk was „de Antichristische”. Van Hattem oordeelde dat men de mensen zeggen kon, dat zij „volmaekt zijn en dit maer geloven moeten, of dat zij vervloekt zijn en de zonde in den Heiligen Geest begaen”. De vroedschap werd „in den name Godts en zijns beminden Zoons” verzocht om deze „ziel en volkverdervende gevoelens” te stuiten. En dat deed de vroedschap dan ook. De „grouwelleer” van Van Hattem werd geacht een „pestilentielle Landt- en Kerkbedervende leer” te zijn en blikslager De Roy, die in het geheim vergaderingen hield, moest zich bij de heren verantwoorden. Het einde was, dat hij zich van de dwalingen zijns weegs bekeerde en de door hem georganiseerde bijeenkomsten tot het verleden behoorden.

Nicolaas ter Borgh, burger en metselaar op de Breedstraat werd, omdat hij tegen zijn beloften bij „t aentekenen van zijn huwelijk alhier aen het Stadhuis gedaen”, zijn kinderen toch in de Roomse religie opvoedde, van zijn burgerschap vervallen verklaard.

En wat vindt U van het volgende. Op 20 augustus 1735 wil ds. O. Keuchenius te Vugt bij 's-Hertogenbosch naar huis terug. Hij maakt gebruik van de ordinaris „Post off Vragtwagen” van voerman Pieter van Leersum en wordt gereden door „sweeprijder” Jelis Verkuyl. Tot Den Bosch ging alles nog redelijk wel, waar Schepen Johan Carel Cotshuize en stadsdokter Johan Theodoor Deutgens van Maastricht zich bij het gezelschap voegen. Jelis Verkuyl - hoog op de bok - ging echter onderweg „alle herbergen aan en zig vol gesooopen hebbende” vergat hij op een „zeer goede, ruyme en effen weg” even, dat hij zijn paarden naar behoren te leiden had. In dat ogenblik van onbedachtzaamheid

trok hij de paarden en de koets uit het spoor en kwam tegen de dijk langs de weg tot stilstand. De reizigers werden allen min of meer bezeerd Ds. Keuchenius brak zelfs even boven de enkel op deerlijke wijze zijn linker been en diende - samen met de Maastrichtse schepen en dokter - een klacht in. Jelis Verkuyl was voor goed zijn baantje kwijt. Voerman Van Leersum mocht pas weer gaan rijden als hij de predikant „genoegen” gegeven had wegens „desselfs schade”. Dat duurde tot 16 januari van het volgend jaar.

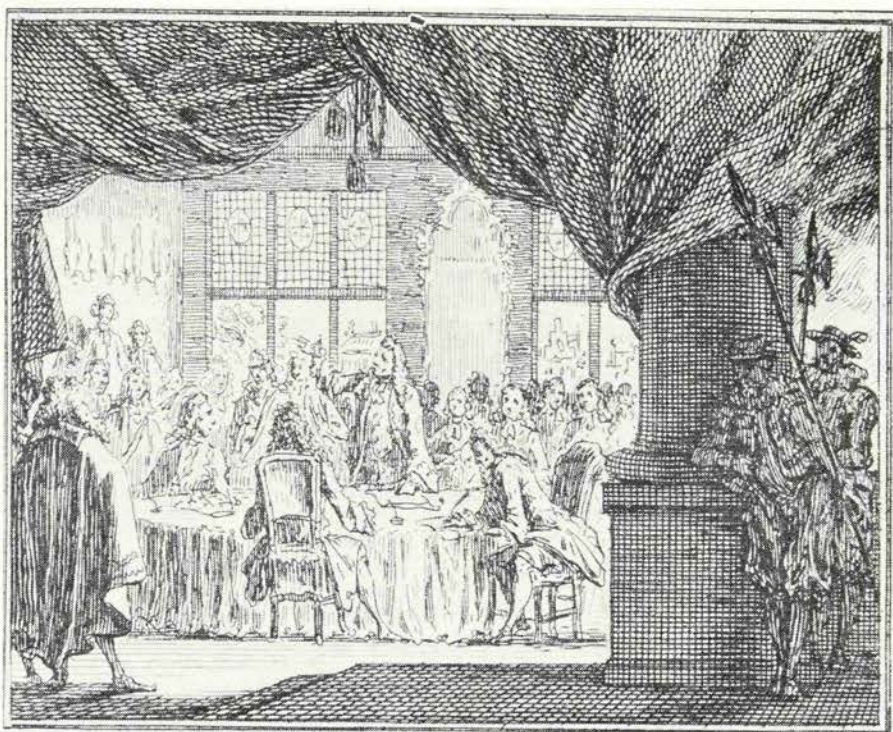
Er liepen in de 18e eeuw tuindieven in Utrecht rond, er werden uit „warmoezenierslanden in en buyten de stad” aard- en boomvruchten gestolen, er werd met „slangetjes en diergelijke vuurwerken”, ja zelfs met hete as „clakkebusen, brandende toortzen en flamboutjes”, gegooid. In de koffiehuisen en billardhuizen vonden (in 1737) „ongepermitteerde” spelen plaats, zelfs als dat verboden was, bijv. op bepaalde verbodsdagen en Zondagen. Het bleek, dat vooral de jeugd en de jongelingen, die ter studie en onderwijs waren afgezonden, de verleiding niet konden weerstaan en zodanig verwilderden, dat het goede oogmerk en de goede intentie van de ouders en vrienden geheel „vrugtelos en te leure gesteld wierde”.

Zo was er nog veel meer. In 1739 moest nog eens duidelijk bekend gemaakt worden, dat alleen de Bijlhouwers bij extra gelegenheden „grote werken op de straat in malkander” mochten zetten, mits de passage niet werd gehinderd en alles voor zonsondergang weer was opgeruimd. Het gebeurde nl. maar al te vaak, dat „soo door het stellen van schaafbanken, schragen en leggen van balken als ander Timmergereedschap de straten en gemene wegen der stad door de timmerlieden werden bezet en belemmerd”.

Tijdens de jaarmarkten (vooral in 1745) werd geklaagd, dat tot laat in de nacht in de publieke herbergen „met Fiool en andere instrumenten” werd gespeeld en gedanst. En daar waren de hachelijke tijdsomstandigheden toch niet naar. In 1751 werd er zoveel brood de stad binnengesmokkeld, dat de stadsmolenaars in 4 maanden tijds 2200 mudden koren minder te verwerken hadden gekregen dan anders. Dat euvel, in hoofdzaak gepleegd buiten de Weerdpoort aan de Rode Brug door de „groenschuitjes” van de hoveniers, moest zo snel mogelijk verdwijnen, vond men.

Genoeg hierover. Wij gaan feestvieren. De 54 gezanten - „plenipotentiarissen” noemde men hen - zijn erin geslaagd de nog steeds actuele Vrede van Utrecht, die een einde zou maken aan de Spaanse Successie-oorlog, te sluiten, waarvoor op 11 april 1713 de belangrijkste tractaten ten stadhuize werden getekend. Op 16 november 1711 was door Gecommitteerden ter Generaliteit meegedeeld, dat Utrecht wellicht als plaats van onderhandeling zou worden gekozen. Na dat bericht was er overal in de stad een ongekende bedrijvigheid gekomen en gebleven. Sommigen meenden zelfs, dat het nadeel, door de Franse overheersing in het verleden ondervonden, er rijkelijk door „geboet” was geworden.⁵⁾ Pages en lakeien uit verre landen - de een

5) Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Alle Volken, deel XXI, blz. 339 e.v.

*Utrechtsche Vrede geslooten,
in 't jaar 1713.*

S 13.20 - Vredesonderhandelingen te Utrecht.

Afbeeldingen van de gezanten, verenigd om een ronde tafel.

Kopergravure, 11 april 1713, S. Fokke, 18e eeuw.

nog mooier uitgedost dan de ander ⁶⁾ - dienden hun heren, brachten vertier en rumoer in en om de stad. Vanuit Amsterdam kwam het verzoek om 6 maanden lang voorstellingen te geven in het „springen, voltigeeren en koorddanssen” en daarvoor een bedrag van f 400,— te betalen, in 2 termijnen wel te verstaan. Regenten zijn bereid hun huizen beschikbaar te stellen voor de buitenlandse diplomaten en hun gevolg. Hun koeriers krijgen de beschikking over de „chaise met 2 paarden”, die door voerlieden bij de Wittevrouwenpoort gereed werd gehouden. Herbergiers, bakkers, slaggers, krijgen het druk. Iedereen merkt er wat van en is op de een of andere manier bij het Vredescongres betrokken. Comedianten trekken met toestemming van de vroedschap

6) De pages van de keizer droegen rood lakense uniformen met blauwe opslagen, met zilver bebont en witte pluimen op de hoed. De pages van de bisschop van Bristol waren in het wit met licht groene fluwelen opslagen, met zilveren passementen en rode pluimen op de hoed. De bedienden van een der belangrijkste afgevaardigden van de Staten Generaal, de graaf van Rechteren, kon men buiten het rode uniform herkennen aan de chameau (= kameelkleurige) en zilveren koorden. De Franse lakeien en knechten waren in de rouw.

de stad binnen. De Portugese en Spaanse gezanten steken elkaar de loef af en houden bij bijzondere gelegenheden steeds mooiere en duurdere feesten. En o ja, dat vergat ik bijna, de heren De Milan Visconti, Pesters en Rijnestein hadden de raadszaal ten stadhuize in gereedheid gebracht: Zelfs de in het stadhuys bewaarde charters en andere papieren werden naar elders overgebracht. Als de heren in hun koetsen en vergezeld van hun lakeien de Stadsplaats opdraaien, staat iedereen zich te vergapen aan zoveel deftigheid. Bekwame *hout-schilden* (sjouwers), die in december 1711 worden aangesteld, krijgen de opdracht om met het luiden van de poortklokken 's avonds door de kwartieren de ronde te doen, de *kleppers* wordt op het hart gebonden hun taak toch vooral naar behoren te vervullen (het ene half uur met slaande, 't ander half uur met stille klep). Tegen Kerst 1711 wordt aan de kleppers een „rondstok” gegeven.

Maar dat is nu voorbij. De een slaakte een zucht van verlichting, de ander treurde. Er werden Vredezingen en muziekstukken geschreven,⁷⁾ de heren, die hun huizen beschikbaar gesteld hadden, kwamen weerom, maar met het vertier was het gedaan, de opleving van handel en industrie was teneinde. Utrecht was slechts tijdelijk de hoofdstad van Europa geweest.

'k Heb wederom Uw tuin verkoren
Europe's allerbeste deel
Tot mijn verblijf en lustprieel,
Daar niemandt licht mijn rust zal storen

Nu zal de schrandere Merkuur
De zeenuw van Uw staat weêr stijven,
Uw schatkist weegen doen van schijven
Den handel vesten in Uw muur.

Gaa weêr gerust Uw waren veilen,
Bezoek den bruinen Indiaan
't Is veilig op den Oceaan
Gij moogt weer om den aardkloot zeilen

De stroomen zijn alom geschuimt,
Geen roover zal Uw havens sluiten,
Of Uwe koopmanschap vrijbuiten,
Zij hebben 't peekelvelt geruimt.

Gaa, keer met rijkgelade vlooten
Breng schatten in van Oost en West,
Zoo word weêr Uw gemeenebest
De rijkdom in de schoot gegoten.

7) Vredezing op de lang gewenschte VREDE tusschen Vrankrijk en de Vereenigde Nederlanden . . . door P. de Bye, rechtsgeleerde. Utrecht 1713. G. F. Händel componeerde zijn „Te Deum Laudamus zur Utrechter Friedensfeier”, dat opnieuw in 1780 te Leipzig werd uitgegeven. Zie voorts de bibliotheek over Utrecht.

En even, als van trap tot trap
Uw magt en handel staat te groeien
Zoo zullen ook Uw scholen bloeien
In oeffening van wetenschap.

Minerve meê ten krijg getogen
Verdeelde Uw jonglingschap in twee;
Veel trokken met haar veldwaart heen,
En al de weetzucht scheen vervlogen.

Zij zet de wapens aan een kant,
En komt met mij Uw vreugdt vermeêren
En zal Uw jeugt de pen hanteeren
En hangen 't zwaard weêr aan den wandt.

De kapelaan van de Graaf van Strafford had in de Janskerk in 1712 al de „noodwendigheid des Gebeds om den Vreede” aangetoond, door Augustinus te citeren, van wie de uitspraak is, dat de oorlog een zo afschuwelijke zaak is, dat „ook de allerrechtvaardigste verfoeijelijk is, en zo veel als 't mogelijk is, men die vermijden moet, dewijl die nooit of zelden zo voorspoedig gaat, of zij brengt met zich meer kwaad, dan goed”. Hier volgt nog een stukje van de preek:

„Indien 't Landschappen ontvolkt, bemuurde steden verwoest, vlekken en „dorpen verbrand en plondert, en maakt dat de allerbloeiende plaatzen tot „puinhopen worden; indien het de vruchtbare velden tot een woeste wildernis maakt, 't welk des huismans verwachting verijdelt en dat de eertijds „vruchtbare koornakkers verlaten, en met distels en doornen bezayt worden; „indien de allerontmenschte en grouwelijcke wreedheden, bloed en moord, „vernieling en verwoesting, kerkroof en schendinge van al wat geheiligt is; „indien armoede en elende, pestilentie en hongersnood; indien gestadige vreze en oproer, onveiligheid beide voor de perzoon en de bezittinge, leven en „geluk; ja indien het gekerm der ouderlozen, de tranen der weduwen, de „kLAGten der hulpeloozen, die geplonderd, en uit hunne huizen en bezittinge „verdreven zijn, zonder te weten waar zij hun brood zullen zoeken, of iemand „vinden, die wegens hunnen verloren staat eenig medelijden heeft, indien dit „alles en 't geen er nog overig is van dien vloed der weên en ijzelijkheden, „welke die gedurige opwachters zijn van den oorlog, zo is het zeker, dat de „oorlog de oorzaak en moeder van dit alles is.

Toch bleef Utrecht een stad vol deftigheid. Het bezat een der oudste hogescholen: in 1736 vierde men het eeuwfeest. En hoe! Zelfs „Appollo” besprak de uitgekomen gedichten op het „jubilé” en schreef:

„Eenigen tijd geleden ging Apollo verseld van de zanggodinnen, beneffens „Mercurius en eenige gelauwerde Hoofden in de maneschijs wandelen om een „avondlugtie te scheppen op den wijdt vermaarden Bergh Parnassus, wanneer „hij, omsiende, in de Lugt een menigte vuerpijlen zwerven en een Ligt gewaar „wierd, 't welck heel hoogh in de Lugt scheen te staen. Hij, niet wetende wat „zulcks beduijden mogt, maer door nieuwschierighijdt geprikkelt, versogt zeer

„vriendelijk aen Markuer, dat hij eens zoo spoedigh als 't mogelyck was, „derwaerts wilde vliegen, en vernemen wat daer te doen was, alsoo hij meende „dat de Maan, die toen ter tijdt vol was, door een ander Ligt verduystert „wierd. De vlogge hemelboode vloog op zijn versoek aenstonts derwaerts en „bevond sigh nogh voor het aenbreken van den dagh omtrent Utregt, wan- „neer hij sagh, dat den tooren van den vermaarden Dom met eenige honder- „den Brandende Lantaarnen verligt was. De Stad meer naderende hoorde hij „een groot gedruys en bevond, in de stad comende en de gedaante en kledingh „van een Boer aengenomen hebbende, bij duysende van menschen op de „straat, zommige besigh zijnde met vuurwerken op te steken, sommige hier en „daer om het te aenschouwen, anderen met Braaff de glasen te leegen en Ho- „see te roepen, wederom andere Braaff dronken zijnde door de Stadt zwieren, „waervan sommige silvere, witte en roode strikken op hun hoed hadden. Hij - „nieuwschierigh zijnde - vroeg aen zecker heer wat dat daer te doen was, „die hem antwoorde: wel maat, zijt gij gek off leutert U een Amersfoortse „keij; weet gij niet wat hier te doen is? 't Is heeden hondert Jaren geleden „dat de Hooge Scholen alhier zijn gestigt en deesen dagh wordt met veel pleg- „tighijdt geviert. Wij hebben deese morgen een fraaij musyk en een weerga- „loose Oratie off Redenvoeringh gehoort en nu word 't in openbaere vreugden „bedreven en daerom is den Domstooren zo verligt en worden nu vuurwer- „ken afgestookten. En poëten hebben vaarsen gemaakt op hoop van een pen- „ningh, die de heeren van de Regeringh uytdelen, te krijgen . . .” Aan alle boekverkoperswinkels hingen talloze gedichten in het Latijn, Frans en Ne- derduits te koop. Mercurius koopt van elk een exemplaar en spoedt zich even buiten de stad naar de herberg „den Doorenboom”, waar dagelijks een menig- te „biervliegen” vergaderen om Oud Bruin te drinken.⁸⁾

Dit verhaal moet toch wel enigszins worden toegelicht. Allereerst vraagt men zich af of Mercurius wel wist, dat de heren van de Vroedschap nogal boos geweest waren op de uitgever van de „Generale Lijst der Heeren Studenten” ⁹⁾ Zij waren nl. slechts 224 in aantal en dat was na 100 jaar natuurlijk niet zo veel. De lijst was gedrukt buiten voorkennis en goedkeuring van de „regeering”, en de drukker (die een goed werk dacht gedaan te hebben) werd op het stadhuis ontboden en berispt. Hem werd voorts verboden meer van deze lijsten te verkopen, met gevolg dat er slechts een gering getal in omloop kwam. Reden: het getal studenten was sedert enige jaren wat afgenomen en de Magi- straat zag ongaarne dat dit bekend werd.

Dan was er vervolgens de preek van prof. Hieronymus van Alphen in de Dom op zondag 25 maart 1736. Van Alphen had Jesaja 30 : 18-21 tot tekst gekozen en er werd nadien verteld, dat het allemaal prachtig geweest was: „de rede- naar hong met zijne stem de kerk bij d'ooren op”. Een ander „bespeurde onder alle Toehoorders een algemeen genoegen over deez wel uytgebreyde pre-

8) Bibliotheek over Utrecht nr. 972.

9) Bibliotheek over Utrecht, nr. 5151.

dicatie met toepassing op dit eeuwgetijde". De leerrede eindigde met een klacht over de toenemende ongodsdienstigheid.¹⁰⁾

Ik meen, dat Utrecht nog steeds verheugd mag zijn over het feit, dat de bekende Hieronymus van Alphen, kleinzoon van de hoogleraar, het grootste deel van zijn leven in Utrecht heeft gewoond en gewerkt.¹¹⁾ Hier volgt de beschrijving van de jonge Van Alphen op 13 april 1772, toen hij in de Dom in het huwelijk trad, en van Johanna Maria van Goens, zijn bruid: Iedereen is ontroerd wanneer de bruid aan de arm van Thomas Boddens langzaam binnenschrijdt. Zij is zo fijntjes en zo mooi . . . , haar teer gezichtje boven de kanten doek met kunstig borduursel glanst van geluk. Hier en daar kleven nog wat lovertjes en palmblaadjes aan haar kapsel en kleding, want de vriendinnen hebben rijkelijk gestrooid. Haar blanke hals en armen, voor de gelegenheid gepoederd, komen allerbekoorlijkst tevoorschijn uit een droom van hemelsblauw satijn, waar het wit van haar onschuld doorheen schemert. 't Is alles zo lief en pril aan haar, dat de bruidegom telkens verstolen naar haar kleine, met ringen getooid hand moet zoeken, zolang ze nog bijeen zijn. Zelf wordt Hieronymus in de overvolle kerk met minstens even bewonderende blikken opgenomen. Wilhelmina (zijn moeder) constateert tevreden hoe gezond en flink hij er uit ziet. De bos op zijn gezicht gaat weliswaar onder de poeder schuil, maar zij weet toch, dat die er is. En op zijn kostuum valt ook niets te zeggen! Zijn zwarte broek past wonderwel bij het donker violet van vest en rok, waaronder de witte kousen hem een plechtig aanzien geven. Zijn kastanjebruine, met geurige poeder en lovertjes overladen pruik flatteert hem bijzonder en zijn gewoonlijk zo stroeve mond glimlacht nu bijna doorlopend, wat hem veel beter staat.

Van zijn kindergedichten ¹²⁾ zou ik graag „Het Geweten” willen overnemen:

HET GEWETEN

„Nooit heb ik meer vermaak, dan als ik mijnen pligt
Blijmoedig heb verrigt
„Dan smaakt het eeten best! dan kan ik vroolijk springen;
En blijde liedjes zingen!
„Maar ben ik traag of stout, dan ben ik niet gerust;
Dan heb ik geenen lust
„In spijs, in drank, of spel; dan wordt mij door 't geweten
Geduuriglijk verweten,
„Dat ik een slegtaart ben, en dat ik nooit een man,
Zoo doende, worden kan.

10) Omstandig en naukeurig Verhael van alle de plechtigheden . . . zoo ter gelegenheid van het Honderdjaerig feest der Utrechtsche Akademie, als van de Promotie met de kap van zes Heeren . . . 1736. 1 deel. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 601/929) en mr. J. W. C. van Campen. Het eerste eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool. 1736. Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1936, blz. 21-48.

11) Zie over hem: Francine Schregel-Onstein, De ganzepen, het levensverhaal van onze eerste kinderdichter Hieronymus van Alphen. Zaltbommel. 1964, o.a. blz. 59/60.

12) Hieronymus van Alphen, Kleine Gedigten voor kinderen. Utrecht. 1778.

R. M. van Goens (1748-1810).

Hoogleraar aan de Utrechtse Hogeschool van 1766-1776.

Raad in de vroedschap van 1776-1783.

Anonieme kopergravure, c. 1785.

Ikonografische atlas der stad Utrecht. (Gemeentelijk archief Utrecht)

Dan is in onze lezerskring misschien niet zo bekend, dat Hieronymus van Alphen 9 van de 306 gezangen der Nederlandse Hervormde Kerk op zijn naam heeft staan.¹³⁾

13) Het zijn de gezangen 52, 140 (vers 1, 2 en 4), 170, 196, 197, 198, 244, 253 en 258. Velen zingen nog graag de oude berijming. Er is een nieuw gezangboek in de maak; of men daarin de oude tekst - die wel wat ouderwets is, maar Van Alphen recht uit het hart kwam - ongewijzigd zal laten, kan ik nauwelijks aannemen.

De geleerde Van Alphen brengt mij als vanzelf bij de eveneens geleerde Rijklof Michaël van Goens, die op 12-jarige leeftijd student werd, op 15-jarige leeftijd een verhandeling schreef over het begraven in de oudheid, een jaar later afstudeerde en die door Bilderdijk - bij het zien van zijn portret - werd beschreven als „geleerdheids grootste wonder”. Van Goens werd op zeer jeugdige leeftijd benoemd tot hoogleraar in „de geschiedenissen, de oudheden, de welsprekendheid en het Grieksch” (hij was toen 18 jaar oud.) Het eerste jaar van zijn professoraat vergeleek hij met een verblijf in het rasphuis of op de galeien. Het was of hij toen al het voorgevoel had, dat hem in 1767 vrijzinnigheid verweten werd en dat hij mede daaruit de conclusie zou trekken, dat hij beter kon heengaan. De directe aanleiding was de roman „Bélisaire”, die overal sterk de aandacht trok, waarin voor de verdraagzaamheid werd gepleit, o.a. betoogd werd, dat men op deugd meer moest letten dan op verschil van godsdienst, dat er ook vroomheid buiten het christendom te vinden was en ... dat ook deugdzame heidenen zalig konden worden. De Rotterdamse orthodoxe predikant Petrus Hofstede meende tot verzet geroepen te zijn. Hij kon zich de zaligheid buiten het christendom niet voorstellen en achtte zich gerechtigd mannen als Cicero, Socrates, Plato en Seneca van de gemeenste ondeugden te kunnen beschuldigen. En wat deed Van Goens? Hij stelde zich tegen ds. Hofstede te weer, met gevolg, dat hij de prijs moest betalen, die toen op schending der orthodoxie stond. In zijn vertaling van Mendelssohn's „Over het verhevene en het naïeve” had hij, volgens een criticus in de Nederlandsche Bibliotheek, met de „tale Kanaäns de draak gestoken” en zelfs aanleiding gegeven tot het spotten met Jezus. En dat was niet te verwonderen van een man, die Voltaire, Hume e.a. liever had dan Mozes en de profeten. Van Goens verdedigt zich bij het stadsbestuur, omdat hij het verwijt, dat hij „aan de eerbied voor God en kerk” te kort gedaan zou hebben, zeer hoog opneemt. Het interessante is dat de Vroedschap overigens pas in 1775 de „Nederlandsche Bibliotheek” tot een „eer- en faamloos” tijdschrift verklaarde, een uitspraak die men later corrigeerde, omdat de heren alleen het artikel over Van Goens op het oog hadden.¹⁴⁾

Ter gelegenheid hiervan werd een „Eerezuil opgerigt”, waarin de „vrijheid-minnende Regering van Utrecht” werd geprezen. Enkele korte citaten lichten de inhoud toe:

Juigt thans o vrije Stigtenaar
 Uw vaaders zijn getrouwe heeren
 Die steeds afweeren het gevaar
 Dat ooit Uw vrijheid konde deeren.

Zou dat de prijs sijn van het bloed
 Van onze helden lang vergooten
 Om voor het Spaansche juk behoed
 Ons selvs o laagheid! niet te stooten
 In die vervloekte tyranny?

14) Bibliotheek over Utrecht, nr. 1069.

Dan siet men d'Eendragt ras herstelt.
 Geen Burger zal meer d'ander haaten:
 Als ons geen zielstyan meer quelt,
 zal schijndeugt haast ons kust verlaaten,
 Die thans met godsdienst schijnt vernist,
 Min wetende zoekt te verblinden
 En door vervloekte haat en list
 d'Onnooselheid tragt te verslinden.
 Maar gij toont reeds roemrijke Stigt
 Dat gij nog hebt zorgvuldige waakers
 En die voldoen aan hunnen pligt
 In 't stooren van die Kettermaakers.
 Gantsch Neêrland: volg dog haast Uw spoor
 En wil een gulde vrijheid heulen
 Dan vindt men herders in Uw choor
 In plaats van dees geweetensbeulen.

Maar daarmee was de omstreden professor niet klaar. Toen hem de raad gegeven werd toch maar te verdwijnen, nam hij ontslag en werd lid van de vroedschap. Noch de regenten, noch de patriotten waren hem welgezind, omdat hij zich onomwonden wilde inzetten voor het huis van Oranje. En uitgerekend hij raakte in opspraak, toen hij in 1781 een stedelijk boekhandelaar wilde overhalen tot de levering van een Frans weekblad, waarvan de verkoop verboden was, omdat de hertog van Brunswijk erin werd aangevallen. Bovendien had hij in een zeer duidelijk geschreven „Politiek Vertoog” de politiek van de stad Amsterdam in de 4e Engelse oorlog gehekeld, omdat die anti-Oranje geweest was. En voor velen was met het verschijnen van „De Ouderwetsche Nederlandsche Patriot” - door Van Goens persoonlijk opgericht - de maat vol. Hij werd zelfs op straat lastig gevallen. Het erge voor Van Goens was, dat ook prins Willem V hem moest laten vallen, omdat Zijne Hoogheid zich niet kon inlaten met een man, die bij de Patriotten zo gehaat was. Alles bijeen kostte het Van Goens zijn zetel in de vroedschap en moest hij - alleen gelaten door vriend en vijand - de wijk nemen naar Duitsland.¹⁵⁾ Van Goens had tot elke prijs, maar misschien niet op de juiste manier, voor Willem V gekozen, van wie bekend is, dat hij, n.b. in 1783 nog, alleen maar lidmaten der ware gereformeerde kerk wenste toe te laten tot de openbare en militaire ambten. En hoewel men het daarmee lang niet altijd eens kon zijn, was het opvallend dat de meerderheid van het volk zich toch achter Oranje bleef scharen, met name de gewone man, en dat enkele van de talentvolste vaderlan-

15) 300 burgers tekenden een verzoek om Van Goens uit de Vroedschap te weren. Het request werd, gesteund door het stadsbestuur, naar de prins gezonden en bevatte de mededeling, dat het voor de regenten zeer onaangenaam was om in een aanzienlijk college te zitten en zich te moeten inlaten met een man, die door de eenvoudigste burgers veracht werd en weldra uit alle gezelschappen alhier gestoten zou zijn. De baan, die voor Van Goens gezocht zou worden, kwam nooit. Het Oranjehuis en de Oranjepartij lieten „hun getrouwsten aanhangers, den eenigen, die door geschriften hun zaak met talent verdedigd had”, in de steek.

„Kunstplaat, verbeeldende Wullem Wullemse, of de gestrafte Boeren Jongen. Zoon van Wullem Hendrikse en Antje Jooris”.
Uit: „Klugt-Spel onder de zinspreuk: Jij zel hebbe, kom maar thuis”. 1784.

Zie: Stukken raakende Wilm de V. den Prins v. Orange, *Ve deel*, IIIe stuk, nr. 5 (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1081).

ders - de weg van Van Goens kennende - dit ook deden (bijv. Bilderdijk en Van Hogendorp).¹⁶⁾

De critiek tegen en de betuigingen van steun aan de prins wisselden elkaar af in een zee van pamfletten, waarin men soms op zeer realistische wijze kon lezen hoe men over de dingen dacht. In een der schotschriften houden de Haagse Louw en Krelis een „zamenspraak” over de 8e maart 1783 (de verjaardag van de prins). Om de inhoud wat te leren kennen een klein citaat, dat begint na een verhaal van Louw over de fouten van Willem V:

Krelis

Maer je neemt alles ook zoo in zen uittersten; de Prins kan kwaet zijn, en de Regeering em volgens er eed en pligt, willen ien bit in zen Bek wringen, maer ondertusschen veur et oog hem noch zo wat opslikken, omdat hij toch ien Prins is.

Louw

Veur hem, omdat hij toch ien Prins is, ien Fluweel Kussen, as hij op et schavot komt, die eer gun ik em van harten - en van dien aert mosten de eerbewijzen die de Luiden van Regeering em geeven, ook zijn. Maer veur em zulke

16) G. W. Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit*, deel I, blz. 348 e.v. I. H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden*. 's-Gravenhage. 1947, blz. 688, 695. J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht. 1968, blz. 251, 252.

dierbaere Nekken te buigen, dat op zich zelve schandelijk is, om dat et de Baes doet, an zen Meesterknecht. Dit noch te doen nadat hij etoond hait, dat hij onzer allerienigste vijand is - wat is dat anders Krelis, as voor den Duivel *Paternosters* bidden? ¹⁷⁾

Onder de zinspreuk: „Jij zel hebben, kom maar thuis” wordt in het klucht-spel „D,A,T,” aangekondigd DAT:

„Wullem heeft voor zijn gat gehad,
„Met Vrouw Vrijheids muilen.
„Ik heb agter de deur gestaan;
„Ik heb hem hooren huilen”.¹⁸⁾

„De Nieuwe Oranjeboom” verscheen, onder de zinspreuk:

„Ten dage als gij daarvan eet zult gij den doot sterven” en ook met de ondertitel:

„Al wie hiervan eet zullen de oogden geopend worden.”¹⁸⁾

Ik heb geen verontschuldigen nodig voor het feit, dat ik onvolledig moest zijn. Alleen mag ik degenen, die de 80er jaren van de 18e eeuw willen bestuderen, verzoeken - buiten vele andere geschriften - zeker de in noot 19 genoemde producten te bezien. Bovendien wil ik nog vaststellen, dat uit de 18e eeuw niet weg te denken zijn *de belastingen op het bezit* (Liberale Gifte van 1747 en Honderdste penning van 1793).²⁰⁾

Vervolgens was er *de strijd tegen het water*, die ook in de 18e eeuw (1747) in en om Utrecht gevoerd moest worden en de stad voor zeer grote problemen stelde.²¹⁾ Dijkgraaf en heemraden van de waterschappen Leckendijk Benedendams en -Bovendams riepen op 25 februari alle boeren uit de omtrek bijeen, omdat de N.W. wind „die wij al 4 à 5 dagen vlack op onsen dijk hadden wayende gehad” afslag op verscheidene plaatsen veroorzaakte. Men toog zelfs

17) Stukken raakende Wilm de V den prins van Orange, deel V, 3e druk (Bibliotheek over Utrecht, nr. 695/1081).

18) Zie 17.

19)a) Brief over de dood van den Wel Ed. Geb. Gestr. Heere B. de Gruiter. Amsterdam, 1782 (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1127).

b) Voornaamste en zaakelijken inhoud der beruchte predikatie gedaan te Utrecht door ds. J. A. Blanck, Utrecht. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1116).

c) Publicatie waar na Burgers en Ingezetenzen zich ten tijde van Alarm zullen hebben te gedragen. Utrecht, 1786. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1420).

d) Volledig verhaal wegens de Roemruchte Zeegepraal van Utrechts Braave Burgerij, in haare uyttocht naar de Vaart, voorgevallen op Woensdag den 9 May 1787. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1425).

e) Adres aan de leden der Vroedschap, die wegens het gepleegd geweld afgetreden waren, medegedeeld door Jhr. mr. J. L. A. Martens. 1785. In: Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap. 1878. I, blz. 429 e.v.

Zie voorts het boek van A. van Hulzen, Utrecht in de Patriottentijd. Zaltbommel, 1966. 20) Zie over „De Liberale Gifte van 1747” mijn verhalen in de „Spiegel der Historie” van november en december 1967 en over de „Honderdste penning” van 1793: A. Graafhuis en A. B. R. de Vries, Utrechtse belastingbetalers in 1793 en hun beroep (Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1967, blz. 121-133).

21) Papieren concernerende den inbraak van den Leckendijk op den 28 februari 1747. Handschrift. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 980).

met een brief naar Utrechts burgemeester Van Cleef, die „aenstonds de Vroedschap jegens tien uren 's avonds deed laden”, met gevolg dat de bewoners van de Oude- en Nieuwegracht aanzegging kregen om de in hun kelders „logeerende ofte bederfelijke” goederen, naar een veiliger plaats over te brengen. De beide kameraars ontvingen de opdracht om met de burger hopheden en al het stadswerkvolk buiten de Tolsteegpoort te gaan om daar „enige schepen met messie” bij elkaar te brengen, die op de eerste tijding van de doorbraak „onder de ophaalbrug voor de Tolsteegpoort en de brug bij het Veerhuis na de Vaert ofte over de Kruysvaert te laten sinken”. Wellicht zou alles dan wel met een sisser aflopen.

Op 28 februari schrikt echter iedereen op. Enkele boeren komen dan tegen het einde van de morgen met hun paarden in de stad „vlugten” en vertellen, dat de Lekdijk „bij het Beusecommer Veer” was doorgebroken. Dat was onder het kwartier van de geëligeerde Van Renesse nabij Wijk, nota bene op een plaats, waar de dijk „allersuffisantst wierd geoordeeld”.²²⁾ De Utrechtse raad vergaderde „metten eersten” en besloot de aanzegging aan de bewoners van de Oude- en Nieuwegracht te herhalen en tevens de sluizen buiten de Weerd te openen, met het doel het water „schot en loop te geven”.

Op 3 maart wordt de situatie in de middag critiek en begint de Kromme Rijn „met soo veel geweld te loosen, dat het water dien nacht en daags daeraen . . . in verscheijde kelders liep”. Het meeste last hadden de bewoners van de Nieuwe- en Plompetorengracht, bij Paushuizen, de Oudegracht en voorts waar de kelders het laagst waren. Het leek allemaal nogal mee te vallen, maar op 5 maart brak de Biltse Steenstraat „omtrent hondert roeden boven de Gildbrug” en de lezer zal zich kunnen voorstellen, dat de Utrechtse danig schrokken. Men moest maatregelen gaan bedenken om het water uit de Maliebaan „en desselfs lanen” te houden, want daar brachten de boeren „het gevluchte vee”. Vanaf de toren van de Nicolaïkerk hield men de situatie rond de stad nauwlettend in de gaten. Alle stadsarbeiders waren ingeschakeld bij het storten van puin in de door het water geslagen gaten. Het gevaar bestond dat de Gildbrug weg zou spoelen. De stadsfabriek moest vanuit de herberg „Het Boompje” 's nachts de „vleugelen” van de brug examineren en bij verzakken voor enkele wagens puin zorgen. De vrachtprijzen werden verdubbeld („voor yder mensch van 3½ naar 7 stuivers”). En op 6 maart kon men mensen zien, die „hare goederen op wagens geladen” hadden en „door de gaten op de Bildse Steenstraat naar de stad vlugten”. De nachtpost bleef uit. De volgende dag wordt het helemaal beangstigend want dan spoelen ook over de Biltstraat de stenen los met alle gevolgen van dien. Hazen, mollen, ratten en muizen komen „door het water gedrongen de menschen over al tegemoet lopen, sulx dat deselve in menigte wierden doodgeslagen.” Prof. Odé stelt zijn verrekijkers op de Astronomische toren beschikbaar om na te gaan in hoeverre de inundatie „sigh alomme uytstrekke”. Gelukkig kon men in de tweede helft van maart met het leegpompen der polders en kelders beginnen en de schade herstellen. Dijkgraaf en heemraden van de Lekdijk Benedendams maakten via de Utrechtsche Courant van 28 maart en volgende dagen bekend, dat zij op 22

22) Er ontstond ook in de provincie een hoogst ernstige situatie.

april 1747 zouden aanbesteden: het maken van een nieuwe dijk ter lengte van 61½ dijkroeden en ter breedte van 36 voeten „op desselfs kruyn op den Uytterweerd gelegen voor den doorgebroken dijk omtrent een half uer beneden de stad Wijck bij Duerstede ter plaatse daer de Profiel en Baaken gesteld zijn.” Tevens zou dan aanbesteed worden het repareren der gezakte dijken. En daarmee zouden voor wat het waterschap betreft, de gevolgen van deze watersnood van 1747 wel zijn uitgewist.

Onthouden werden U de verhalen over de Utrechtse „monumenten”. Geen *Van Asch van Wycken* passeerden de revue; twee van hen waren in de 18e eeuw burgemeester van de stad; geen Jacobus Bellamy, de dichter, die als Zeelandus bekend bleef en zijn rol in de patriottentijd in Utrecht, dat als een der eerste steden in ons land een exercitiegenootschap of vrijcorps „Pro patria et libertate” bezat, heeft meegespeeld, niet voor de predikanten *S. van Beuningen* en *F. Burman* werd Uw aandacht gevraagd, *James Boswell's* gesprekken met *Belle van Zuylen* moesten blijven rusten tot later, aan burgemeester *A. H. Eijck*, die het in die woelige laatste 20 jaar blijkbaar wel redde, kon ik geen aandacht besteden, *Pieter 't Hoen*, die zo nauw bij de „Post van de Nedderrhijn” betrokken was, ontsnapte aan mijn aandacht, de heren *Martens* werden maar terloops genoemd, de voor Utrecht zo belangrijke *David van Mollem*, eigenaar van de zijderederij en buitenplaats „Zijdebale”, zij hier kortelings vermeld, *Laurens Praalder*, die ik nog eens had willen noemen als mede-oprichter van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en als leraar aan de Fundatie van Renswoude, werd schromelijk over het hoofd gezien, de jeugdige volksleider *Quint Ondaatje*, die bij de schermutselingen in de 80er jaren voorop ging en voor wie geen risico te veel was, moest onbesproken blijven; geen *Van Tuyll van Serooskerken* werd vermeld; de commandant van de burgercompagnie „Turkije”, die op 9 mei 1787 bij Vreeswijk aan de Vaart dodelijk verwond werd, *C. G. Visscher*, die met alle hem toekomende eer begraven werd, was zeker vermeld wanneer mij meer ruimte zou zijn toegestaan. Bovendien verzuimde ik U mee te nemen naar het prachtige feest van de boekdrukkers op 2 augustus 1763 in „Oranje-Lust” aan de Maliebaan, of naar de in 1705 opgerichte en Achter Clarenburg gevestigde „Rijschool” der Utrechtsche Academie, of naar de feestelijkheden bij de inhuldiging van prins Willem in 1766, of naar de vreugdedansen om de Vrijheidsboom op de *Neude* in 1795, U hebt de *wapenborden* in de Utrechtse kerken niet gezien, de belangrijke Utrechtse munt zijn we zo maar voorbij gelopen, ik stond met U niet stil bij de pannenkakkerij van de familie Van der Schilden aan de Helling, die als N.V. Faience- en Tegelfabriek „Westraven” ook thans voor de stad Utrecht nog van zeer grote betekenis is, de *pasquillen* zijn wel even aan de orde geweest, maar niet de opdracht (in 1748) aan de diakenen om de collectezakjes erop na te zien en het gevondene aan de predikanten te bezorgen om door hen „in stukken gescheurt en uyt de wereldt geholpen” te worden.

In het begin van de 18e eeuw (1706) was er een zeer interessante discussie tussen de Utrechtse hoogleraar Melchior Leydecker en een van zijn Amsterdamse vrienden, die voor het tijdsbeeld van toen interessante elementen bevat

en tevens duidelijk aantoonde op welke wijze men elkaar toen de waarheid vertelde.

Het verschil van inzicht bestond met name ten aanzien van de *zondagsheiliging*, waarvan in 1658 door de Leidse hoogleraar Johannes Coccejus al gezegd was, dat het in deze kwestie niet om een goddelijke maar om een menselijke inzetting handelde. De volgelingen van de bekende en vermaarde Gijsbertus Voetius namen in felle bewoordingen tegen deze nieuwigheid stelling. Na 50 jaar was de strijd nog niet gestreden en werd de „Brief van een Vriendt aan dr. Melchior Leydecker” geschreven. De hoogleraar had in publicaties over de „Heerlijkheit des Evangeliums” en de „verborgentheijt des geloofs” zijn mening gegeven, maar volgens de briefschrijver had hij alleen maar „met een groote animositeit de Cocceaense Broederen . . . in de haervlocken” gezeten. Na deze inleiding vertelt zijn vriend hem, dat de professor tot op dat ogenblik geen boek geschreven had of hij „wist door de gesochte excursien (= uitwijdingen) buiten de materie daer iets in te flanssen, dat uyt enkel gal en bitterheit voortsproot”. De boeken die Leydecker geschreven had zag hij als „half voldrage vrugten”, met behulp waarvan men alleen maar kon vaststellen door welke geest hij gedreven werd, „te weten, niet van dien Geest die u most leeren waarheit in liefde te betragten, niet hoog gevoelende te wesen, geen twister noch kijver te zijn, zijn broederen niet te willen meesteren, die niet aen te klagen en om dingen, diese zelf afkeuren en tegegaen, niet te veroordeelen, of weg te jagen: maer op allerlij manieren, al voegense juist zo wel niet aen de deftigheijt van fraeije mannen, voort te setten hetgeen gij doorgaens de beproefde waarheit noemt, en de menschen te dwingen om op die oude en betrede paden te gaan, geen oude palen te verplanten, gelijk me segt, dat is om het met een woord te seggen, om het Voetianismus, waer ’t doenlijk, het halsje bove te houden”.²³⁾

Vijf jaar later (1711-1712) laaiden de geschillen over de *comédie* hoog op. Professor Pieter Burman had in zijn openbare les over de toneeldichter Torrentius²⁴⁾ op 14 september 1711 duidelijk stelling genomen en aan ieder die het horen wilde laten weten, dat het hem als professor vrij stond de jeugd, hem toevertrouwd, niet alleen in de oude en nieuwe geschiedenissen en welsprekendheid, maar ook in de staatkunde te onderwijzen. Dat hadden zijn grote voorgangers Graevius en Aemilius gedaan, dat mocht hij ook. En hij gaat verder: „Doe in den jare 1665, op het zien „van een schoone staertstar, van meest alle „de Predikstoelen de straffen en plagen Gods de menschen wierden aangekon„digt, als of die voor de deur stonden, om Neerlands zonden en ondank„baarheid . . . te kastijden, quam de Heer Graevius met een deftige reden voor „den dag en toonde aen, dat al dat praten maer was oude wijven of kinder„klap; dat dit alleen maer diende om het onervaren volk met een bijgelovige „vrees bij de neus te leiden.”

En dan de *Comédie* zelf. Het was Burman, - die gezegd zou hebben, „dat men

23) Brief van een vriend aan dr. Melchior Leydecker, Utrecht, 1706. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 816).

24) Pieter Burmans Redenvoering over de *Comédie* . . . Utrecht 1711. (Bibliotheek over Utrecht, 842).

niet meer behoefde te kerke te gaen, dewijl men beter gesticht kon worden in de Comedie" en „dat de Predikanten en droefgeestige Leeraers wat mogten bidden en huilen, dat wij ons maer moesten vrolijk maken, en met Comedien verlustigen" - er alleen maar om te doen geweest aan te tonen, dat de oorsprong van alle feest- en vrolijke dagen, van oudsher af, een staatkundige aangelegenheid was geweest. Het was toch wel duidelijk, dat bij de „Regeerders" de eeuwen door de bedoeling had voorgezeten om het volk daardoor af te houden „van iets quaeds tegen de rust van 't gemeen te brouwen" en dat men alleen daarom op zulke dagen „spelen en vertooningen" toeliet. Tot welzijn van de staat dus.

Dat die vermakelijkheden allengs een buitensporig karakter kregen en de „Toneelspelen schandig en schadelijk" geworden waren, was bovendien door Burman nooit ontkend, hij had het zelfs volmondig „toegestaan" en veroordeeld. „Ik hebbe beweerd, dat men het Toneel weder moest brengen tot zuiverheid, gelijk veele Dichters met lof gedaen hebben".

Dat een aantal predikanten zich tot de kerkeraad wendden²⁵⁾ valt te begrijpen. Er werd geen vreugde, maar schijnvreugde geboden, „alle de begeerlijkheden speelen hier haare schandelijke rol". Het was geen wonder, dat het hart van ieder „onherboren" mens van ijdelheden vervuld raakte. De predikanten stelden dan ook, dat de Comedie nutteloos was. Men mocht dan zeggen, dat de comedie een leermeesteres der deugden was en dat door het toneel de ondeugd „voor 't oog" werd gebracht, waardoor de aanschouwers en toehoorders de ondeugd zouden gaan „verfoeijen", maar dat klopte niet met de werkelijkheid. Zelfs een verstandige redevoering, die „alle drie waarheden, te weten wat innerlijke deugd en ondeugd zij" zou bevatten, zou onvoldoende zijn. En bovendien: voor zulk een redenaar was echt geen theater nodig, zulk onderwijs „hebben we in kerken en scholen, zijnde derhalve de Comedie, die noch een derde manier van onderwijs wezen zoude, geheel onnoodig."

Laten wij ter afsluiting van dit verhaal enige ogenblikken luisteren naar de behartenswaardige woorden, die op 19 september 1787 van de kansel van de Dom hebben geklonken.²⁶⁾ Of ik er de 18e eeuw mee typeer is niet zo belangrijk: de woorden gelden ook vandaag. In elk geval is het een 18e eeuwse vermaning die het opschrift van mijn bijdrage nader verklaart:

„Met achterklappen moeten wij dan geen kwaade geruchten verspreiden, veel minder met leugen en laster onzen naasten bekladden. De haat en nijd moeten verbannen worden, en in tegedeel moet liefde, goedertierenheid, bescheidenheid en zachtmoedigheid onze harten vervullen. De wraakzucht moet afgelegd en bestreden worden, wij moeten daar geduurig aan denken, dat wij geen vergiffenis bij God kunnen verwachten, als wij nalaaten onze naasten van harte te vergeeven."

25) Noodig Verweer - schrift voor den Nederduitschen Kerken-Raad van Utrecht. Utrecht 1711. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 845).

26) Plechtige dankstond wegens de verlossing van Utrecht... met eene Leerreden hiertoe betrekkelijk door W. L. Krieger. Utrecht. 1787. (Bibliotheek over Utrecht, nr. 1445).

Burgerzin en wetenschap;

Een eerste aanzet tot milieubeheer in Utrecht

C. Offringa

Met de afbraak van de oude Republiek der Verenigde Nederlanden en de opbouw van een nieuwe staatsinrichting in de Bataafs-Franse tijd (1795-1814) kreeg ook de oude Domstad een andere, meer bescheiden, positie binnen het Nederlandse gemeenebest. Binnen het verbond van de zeven provinciën was zij een zelfstandige politieke factor geweest, die als sterkste stad van het gewest door haar overwicht over de andere stemhebbende steden Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort in het „lid der steden” in de provinciale staten de toon aangaf. Daardoor en mede door het feit dat het lid der geligeerden, die na de Hervorming de plaats der vijf kapittels hadden ingenomen, voor de helft uit Utrechtse stadsburgers bestond, kon zij - naast de ridderschap - een grote invloed uitoefenen in de statenvergadering van het gewest en dus ook haar stem doen horen in de staten-generaal, die immers uit afgevaardigden van de zeven provincies bestond.

Evenals de andere stemhebbende steden in de Republiek was ook Utrecht zélf een klein republiekje: het vormde een aparte rechtskring waarbinnen zelfs halsmisdrijven volgens stedelijk recht door de schepensbank berecht werden, terwijl het stadsbestuur, evenals dat in andere steden, zich het recht had aangematigd lastige burgers uit de stad te verbannen; door allerlei bepalingen had ook het economisch leven een eigen signatuur; en muren en schutterij dienden als defensie. Binnen deze autonome stad hebben zich ontwikkelingen voorgedaan, door wier vaart en gewicht ook de rest van de Republiek in rep en roer werd gebracht. Men denke maar aan de poging van de graaf van Leicester om zich in 1586, steunend op de Utrechtse calvinistische democraten, tegenover de regenten van Holland en Zeeland een overheersende positie te scheppen; aan de gebeurtenissen in de zomer 1618 op de Neude, toen prins Maurits de waardgelders-huursoldaten die de stadsregering in dienst genomen had - hetgeen een demonstratief partijkiezen voor Oldenbarnevelt betekende! - afdankte; en aan de jaren 1784 - 1787 toen Utrecht het centrum van de nationale Patriottenbeweging was. Deze hoogtepunten uit de Utrechtse stadsgeschiedenis waren dus tevens crises in de geschiedenis van de Republiek. De revolutie van 1795 e.v.j. maakte aan de staatkundige rol van de Utrechtse civitas een einde, maar schiep tevens ruimte voor de tendenties naar een nationale eenheidsstaat, waarin voor de stad als geografisch middelpunt van het land nieuwe functies waren weggelegd.

De Bataafse grondwet van 1798 voltrok formeel de degradatie van de trotse

Nederlandse steden en hun „stadsregeringen” tot gemeenten en gemeentebesturen. Bij art. 147 werden deze „Gemeente-Bestuuren” gemaakt tot „Administratieve Lichaamen, ondergeschikt en verandwoordelijk aan het Uitvoerend Bewind”, d.w.z. aan de regering in Den Haag. Al verloren zij zo hun invloed op het landsbestuur, toch bleef aanvankelijk hun inwendige autonomie *in feite* onaangetast. De instelling van Lodewijk Napoleons koninkrijk Holland in 1806 betekende dat ook hieraan een eind kwam: de vroedschap of gemeenteraad bleef weliswaar bestaan, maar het bestuur kwam aan de door de koning benoemde burgemeester en schepenen. Eerst stadsrepubliek, nu amtskring van koninklijke ambtenaren! Voorwaar een diepe val! Maar óók de overwinning van de moderne tijd, waarin voor de vastgelopen staatsinrichting van de Republiek geen plaats meer was! Zij moest plaatsmaken voor een centrale, nationale bureaucratie, die door bekwame ambtenaren bemand werd.

Het herstel van de onafhankelijkheid onder het Huis van Oranje in 1814 betekende niet een „restauratie” van de oude Republiek. Evenals in Frankrijk zelf wilde men de modernisering van het staatsbestel niet ongedaan maken. Maar toch heeft de wens om weer aansluiting te vinden bij de tijd van vóór 1795 zijn invloed op de wetgeving van het nieuwe koninkrijk van Willem I niet gemist. Weliswaar kreeg Gijsbert Karel van Hogendorp niet gedaan dat de stedelijke „Regeeringen” „op den ouden voet” zouden worden hersteld en bleef haar bijv. de rechtspraak onthouden, maar toch werd bij de grondwet van 1815 aan de „plaatselijke besturen” - dat was de term! - een zeer grote mate van zelfstandigheid gelaten. Zij kregen bij art. 132 de bevoegdheid om bij reglement het stadsbestuur in te richten en - met inachtneming van de wet - hun eigen taken vast te stellen. De regering in Den Haag wist door stille dwang een zekere uniformiteit tussen de in 1815-1819 vastgestelde reglementen te bewerkstelligen, maar Zwolle, Deventer, Kampen, Groningen, Amsterdam en Utrecht kregen toch ieder een eigen reglement dat - men vergete het niet - door de Koning goedgekeurd moest worden. Inderdaad zette deze tendentie naar uniformiteit zich tegen het grondwettig beginsel van diversiteit door. Ook in dit opzicht was het verlicht despotisme van koning Willem I een voortzetting van het Bataafs-Franse bewind. In 1824 werden de reglementen nog meer aan elkaar gelijk gemaakt, waarbij ook de macht van Den Haag, lees: de koning, formeel vergroot werd: het college van B. & W. werd voortaan zonder dat de gemeenteraad een nominatie mocht doen, door de koning benoemd.

Overigens kwam van een werkelijke stedelijke autonomie ook al weinig terecht, doordat de koning op grond van art. 155, 2e lid van de grondwet van 1815 vooral op financieel gebied, - in strijd met de geest van de constitutie - de gemeentebesturen meer dan eens de wet voorschreef. Noch de colleges van B. & W., noch de gemeenteraden, op grond van goedgeheid door plaatselijke kiescolleges gekozen, waren krachtig genoeg om de gemeentelijke autonomie uit te oefenen. Wat de leden van de gemeenteraden betreft volsta ik hier het in zijn algemeenheid niet onjuiste oordeel van Thorbecke aan te halen: „Men wordt lid niet op grond van ernstigen wil en bekwaamheid om de aangelegenheden der gemeente te leiden; maar dewijl men óf een naam draagt en tot eene familie behoort, waaraan een zetel in den Raad past, óf onder deze fa-

miliën wenschte zitting te nemen..."; en: „Hij, die eens zit, blijft; slechts de dood ruimt op en dwingt tot eene verandering, die zelden vernieuwing is.” Wat zou zo'n raad, die achter gesloten deuren bijeenkomt en geen verslagen publiceert - zo vraagt Thorbecke - anders kunnen zijn dan een verlengstuk van het college van B. & W.; anders „als afkeerig van bouwen en inrigten”? ¹⁾ Maar al ontbrak de stimulans van een vrije communicatie via verkiezingen en publiciteit tussen raad en burgerij, daar stond weer tegenover dat een krachtig lid van het college van B. & W. van Haagse invloed kon gebruik maken om een eigen, van visie getuigend beleid te voeren.

Om ons tot Utrecht te bepalen: Zou burgemeester en Utrechts kamerlid jhr. H. M. A. J. van Asch van Wijck (burgemeester van 1827 - 1839) op het op 7 mei 1827 door hem persoonlijk aan de koning aangeboden verzoek tot sloping van de vestingwerken die de stad beknelden, reeds tien dagen later een gunstig antwoord hebben ontvangen, als hij niet reeds tevoren de koning voor zijn plannen tot stadsvernieuwing had kunnen winnen?

De principiële kritiek van liberalen als Thorbecke, die een einde wensten aan het vaderlijk bestuur van Willem I en een bredere kring uit de burgerij bij het bestuur van land, provincie en stad wilden betrekken, won echter aan kracht en resulteerde in de grondwet van 1848, de constitutionele grondslag van het moderne Nederland.

Ook voor het gemeentebestuur gaf deze enkele beginselen: de samenstelling, inrichting en bevoegdheden van de gemeentebesturen zouden *bij de wet* geregeld worden, m.a.w. de bij K.B. vastgestelde uiteenlopende reglementen zouden verdwijnen; de *autonomie* zou voortaan vrij zijn van koninklijke bemoeienis en uitgeoefend worden door een raad die rechtstreeks gekozen zou worden door dezelfde kiezers die kiesrecht hadden voor de Tweede Kamer, m.a.w. er kwam een einde aan de verkiezing voor het leven; en tenslotte: de gemeente kreeg onder toezicht van het provinciaal bestuur *financiële zelfstandigheid*.

Deze beginselen werden uitgewerkt in Thorbeckes Gemeentewet van 29 juni 1851, S. 85. Het beginsel van *openbaarheid* van wetgeving en bestuur vond uitdrukking in de openbaarheid van de vergaderingen van de raad en in de publicatie van een gedrukt gemeenteverslag; dat van de *autonomie* in de uitdrukkelijk aan de gemeenteraad toegekende bevoegdheid door wetgeving, d.w.z. bij gemeenteverordening, regelend op te treden en daarnaast in de taak mee te werken aan de uitvoering van door hoger gezag opgelegde regelingen (het z.g. *mede-bewind*). Binnen het raam van de gemeentewet van 1851 heeft Utrecht zich tot een moderne grote stad kunnen ontwikkelen en ook nu nog is Thorbeckes meesterstuk de grondwet van de Nederlandse gemeenten.

Deze laatste constatering is echter niet de enige reden waarom ik vrij uitvoerig op de staatsrechtelijke positie van de Nederlandse stad, dus ook van Utrecht, sinds de val van het Ancien Régime ben ingegaan. Niet minder belangrijk is het vast te stellen, dat de Nederlandse gemeente van de negentiende eeuw rechtstreeks afstamde van de trotse stadsrepubliekjes in de Republiek en derhalve een traditie hadden van intensieve overheidsbemoeiing met

1) J. R. Thorbecke, *Over plaatselijke Begrooting* (Leiden 1847), pp. 109-110.

het leven van de burgerij. Mogen wij hieruit dan concluderen dat deze traditie ongebroken was gebleven? Wij weten reeds hoe negatief Thorbecke in 1847 over de vitaliteit van de gemeentebesturen oordeelde, een negatief oordeel, dat hij in het door hem opgestelde verslag van de grondwetscommissie van 17 maart 1848 nog eens onderstreepte door het gemeentewezen van die tijd te noemen „een mengsel van verouderde nederlandsche en napoleontisch-fransche elementen, zonder publiek leven.” „Het is ongelooflijk” zo stond verder in het rapport, „en Uwe Majesteit vermoedt niet, hoe vreemd de ingezetenen tot dusver aan kennis en behandeling zelfs van de dagelijksche aangelegenheden der plaats hunner inwoning zijn gebleven. *Intusschen moet staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap beginnen.*”²⁾ (Curs. van mij, O.)

Thorbecke stelde dus een gebrek aan burgerzin vast, dat hij door democratisering van de gemeentebesturen en het opdragen aan deze van een zo ruim mogelijk opgevatte autonomie wilde opheffen. Dit „gemis aan publiek leven” had echter een dieper oorzaak dan de ontmoedigende aanwezigheid van „verouderde nederlandsche en napoleontisch-fransche elementen”, lees: van een mengsel van regentendom en ambtenarij. Immers: onder de regenten van de 17e eeuw beleefden de Nederlandse steden hun grootste bloei en onder het Napoleontisch regime beleefde Frankrijk een uitbarsting van vitaliteit. Die diepere oorzaak was dan ook de achteruitgang van de welvaart in de Republiek, die in de tweede helft van de 18e eeuw was begonnen, tijdens de Bataafs-Franse tijd catastrofale vormen had aangenomen en tijdens het bewind van koning Willem I tot staan was gebracht, maar nog niet in een noemenswaardig herstel verkeerd was.

De politieke en economische malaise van 1770 e.v.j. liet ook Utrecht niet onberoerd. De Republiek ging zich klein voelen tegenover het in volle expansie zijnde buitenland en de noodzaak van meer nationale eenheid, ook een verschuiving van het economisch zwaartepunt van Holland af meer naar de landprovincies, werd meer en meer beseft. Deze heroriëntatie opende nieuwe perspectieven voor de stad Utrecht. In de jaren 1780 was zij al het centrum geweest van de Patriottenbeweging en ook in de toekomst zou haar centrale ligging steeds meer aan betekenis winnen. Deze schone toekomstmuziek stierf echter voorlopig weg binnen de muren van een stad, die langzaam verpauperde. In antwoord op een prijsvraag van de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te Amsterdam voor een plan tot oprichting van een veeartsenijschool in de Bataafse Republiek, grondde de Leidse medicus J. A. Bennet in zijn antwoord van 1798 zijn mening dat Utrecht de plaats van vestiging moest worden niet alleen op de geografische centrumpositie van die stad, maar ook op de omstandigheid dat Utrecht minder duur was dan Leiden en andere Hollandse steden, omdat men daar leegstaande gebouwen te over had: woonhuizen, godshuizen, „geweeze fabryken”, en ook „kleine zoogenaamde buitenplaatsen”!

In 1807 echter scheen Utrecht zijn bestemming te zullen vinden. Koning Lo-

2) Geciteerd bij C. W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandsche Staatsrecht*, 2e dr. (Zwolle 1946), p. 527.

dewijk Napoleon kwam er zijn residentie vestigen. De stad kocht de hele zuidzijde van de Wittevrouwenstraat op met de daarbij aansluitende huizen aan de Drift tot wat tot voor kort het Archiefgebouw was (Drift 27), en architect Jan David Zocher sr verbouwde dat alles tot een koninklijk paleis.³⁾ In november 1807 nam Lodewijk Napoleon een deel van het paleis in gebruik. De teleurstelling kwam al spoedig: reeds in april 1808 vertrok de koning naar Amsterdam.

Het opbreken van het Hof kwam des te harder aan, omdat de economische toestand van de stad onrustbarend was. In 1808 telde men 5.412 werklozen op een bevolkingstal van 33.494. Het aantal inwoners liep zelfs terug tot 32.000 in 1811. In dat jaar bereikte de residentiestad in haar val een dieptepunt. Na de inlijving bij Frankrijk werd het Nederlandse schoolwezen op Franse leest geschoeid d.w.z. gecentraliseerd, hetgeen voor Utrecht meebracht dat de Hogeschool als *École Secondaire* ondergeschikt werd aan de „Académie” te Leiden die als zodanig zelf een deel werd van het imperiale hoger onderwijs, de „Keizerlijke universiteit”. Utrecht kon geen examens meer afnemen en zag haar studentental teruglopen tot 140 in het cursusjaar 1812/'13. Welke indruk de stad op een buitenlander maakte, weten wij uit het reisverslag van de Duitse historicus B. G. Niebuhr die haar in 1808 bezocht: Utrecht is „eine grosse Stadt, aber schwach bewohnt, indem man in ihren 6.000 Häusern nicht mehr als etwa 30.000 Einwohner zählt . . . Die Nebenstrassen, die entlegenen Quartiere unter den Mauern sind das Bild der traurigsten Armuth und argen Schmutzes, auch in den Hauptstrassen sieht man viele zerlumpte Bettler.”⁴⁾

Het is goed hier één aspect van deze ontwikkeling naar voren te halen: al was Utrecht dan als een sjofele, te ruime jas voor haar bevolking geworden, een huisvestingsprobleem kende het niet, en dit feit heeft zeker ertoe bijgedragen dat de stad haar oude naam als *gezonde woonplaats* behield. Deze reputatie was dan ook niet vreemd geweest aan Lodewijk Napoleons wens om zich aldaar een residentie te kiezen. Het Utrechtse pompwater was zelfs zo in trek, dat het stadsbestuur in 1808 de handel erin aan banden moest leggen, omdat de drinkwatervoorziening gevaar liep. Koning Lodewijk had trouwens de Utrechtse hoogleraar in de scheikunde N. C. de Fremery opdracht gegeven om de Utrechtse „pompwateren” te onderzoeken, welk onderzoek de voor eigen gezondheid zeer bezorgde koning kennelijk gerustgesteld had.⁵⁾ Arm, maar als woonplaats zeer gezond, beleefde Utrecht het herstel van de onafhankelijkheid.

Zoals wij zagen betekende dat niet dat de semi-onafhankelijkheid van weleer hersteld werd, maar wel ging de stad weer een centrumfunctie vervullen. Zij werd zetel van het provinciaal bestuur en van het provinciaal gerechtshof.

3) Feiten uit de bouw- en slooogeschiedenis van Utrecht heb ik ontleend aan J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1968).

4) B. G. Niebuhr, *Cirkularbrieve aus Holland* (1808), p. 56; geciteerd bij Leonie van Nierop, *De bevolkingsbeweging der Nederlandsche stad* (diss. Amsterdam G.U. 1905), p. 95.

5) Over het Utrechtse drinkwater zie: G. A. Evers, Het vermaarde Utrechtsche Drinkwater, in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1926.

Zij kreeg tevens binnen haar muren enige instellingen van nationaal belang: het Hoog Militair Gerechtshof en het Koninklijk Kabinet van Landbouwwerktuigen - een verzameling die tot bevordering van betere landbouwmethoden diende - kregen in 1820 onderdak in dat deel van het voormalige koninklijk paleis dat op de hoek van Wittevrouwenstraat en Drift gelegen was; in 1821 werd in de verlaten textielfabriek Gildestein - een voormalig landgoed - de Rijksveeartsenijschool geopend; en in 1822 kwam aan de Springweg het Rijk Militair Hospitaal waar jongelui tot militair arts opgeleid werden. De Academie ontving haar status van Hogeschool weer terug en zij kreeg voor haar boekenbezit de beschikking over de grote balzaal en de Hofkapel aan de Wittevrouwenstraat.

Maar de merkwaardig sterke toeneming van de bevolking in het decennium 1820 - 1830 met 24% van 34.384 tot 42.887 kan natuurlijk niet verklaard worden door de grotere economische kansen die de stad aan handwerkers en winkeliers bood, nu er weer een welgestelde stedelijke toplaag gekomen was en zij tevens weer als provinciaal verzorgingscentrum was gaan fungeren. Evenmin vond een eclatante uitbreiding van de Utrechtse industrie plaats, ook al moet men die niet onderschatten. Daarom waag ik de hypothese dat deze bevolkingsaanwas, naast wellicht een gunstige verhouding tussen geboorten en sterftecijfers, te danken is aan het groot aantal arbeidskrachten dat door geweldige bouw- en graafactiviteiten in en buiten de stad werd aangetrokken. Ik heb reeds de verbouwingen genoemd, die nodig waren voor het onderbrengen van hospitaal, universiteitsbibliotheek en rijksveeartsenijschool. Andere grote werken waren het neerzetten van de houten schouwburg op het Vreeburg (1821), het inrichten van het Stadsziekenhuis annex Nosocomium Academicum („academisch ziekenhuis”) in de Lange Jufferstraat (1822) en de totstandkoming van het stadhuis in zijn huidige gedaante. Behalve deze openbare gebouwen werden herenhuizen in een andere staat gebracht en verscheen bijv. aan de Oude Gracht het „warenhuis” van Sinkel, waarin nu de bankiers Vlaer & Kol domicilie hebben. Het witte pleister van de cementfabrieken van Cazius (in 1813 aan de Catherijnesingel opgericht) en van Trip (opgericht in 1820 aan de Vaartserijn) werd op de gevels der grote huizen aangebracht om aan de smaak van de tijd, die bepaald werd door het classicisme, de stijl van Napoleons Empire, te voldoen. Dit streven naar verfraaiing van de stad uitte zich ook in de wens om datgene wat oud en vervallen was, ja, wat middeleeuws en *dus* lelijk was, op te ruimen. Het roomse schip van de Mariakerk en de Heilige Kruiskapel op het Damplein verdwenen. Bouwvallige stukken stadsmuur en het puin van het in 1674 ingestorte schip van de Domkerk werden opgeruimd.

Rond de stad werd veel grondwerk verricht voor de verbetering van de scheepvaartverbinding tussen Amsterdam en de Rijn, de z.g. Keulse Vaart en de aanleg van de vier lunetten Vossegat, De Bilt, Blauwkapel en De Gagel, die met grachten en wegen de Utrechtse sector van de Nieuwe Hollandse Waterlinie vormden (1817-1824). In 1827 kondigde de pas benoemde burgemeester jhr. H. M. A. J. van Asch van Wijck zelfs een groots programma van vernieuwing aan, dat in de eerste plaats beoogde de stad door de aanleg van een haven en van kaden en pakhuizen weer tot een levendige binnenhaven te

maken, en dat eveneens, nu de nieuwe vestinggordel de oude stadsdefensie zinloos had gemaakt, door het slopen van wallen, torens, poorten en bolwerken de stad uit haar keurslijf wilde verlossen. Een groots plan van architect Jan David Zocher jr werd in 1829 door de raad goedgekeurd en reeds in datzelfde jaar begon men met het slopen van wat tot de val van de oude Republiek het zichtbare teken was geweest van de stedelijke zelfstandigheid. Het is niet mijn bedoeling een bouwgeschiedenis van Utrecht in deze jaren te geven. Laat ik dus volstaan met vast te stellen, dat in 1873 de poorten en wallen verdwenen waren en dat in de tussentijd een haven en kaden waren aangelegd (in de jaren 1830), de bolwerken voor een deel tot „wandelingen” gemaakt en bovendien grote bouwwerken als het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1847), de gevangenis Wolvenburg, het paleis van justitie en de later afgebrande Willemskazerne (aan de Wittevrouwenkade) tot stand waren gekomen.

Dat deze bouw- en sloopactiviteit ook vele werkkrachten van elders aange trokken heeft lijkt mij evident; en niet minder voor de hand ligt dat deze mensen aanspraak maakten op huisvesting. Zij zochten die niet buiten de poorten: de buitenwijken waren te ver afgelegen van de stad en de verbindingen door het ontbreken van bruggen en goede wegen te gebrekkig dan dat men de knusheid van het oude Utrecht niet geprefereerd zou hebben boven het verblijf in stulpjes langs een verre landweg. Pas na 1865 begon in Utrecht *het proces van cityvorming*, d.w.z. eerst toen begon het bevolkingstal binnen de singels ten gunste van dat der buitenwijken te dalen en ging de oude binnenstad haar woonfunctie verliezen. Op 1 januari 1866 bedroeg het totaal aantal inwoners van de stad 58.995, waarvan 42.315 in de binnenwijken woonden en 16.680 in de buitenwijken; op 1 januari 1867 waren deze getallen resp. 58.607 (achteruitgang van het totaal ten gevolge van de cholera-epidemie van 1866!), 41.848 en 16.759.

Reeds in de jaren 1840 echter was door de geschetste ontwikkeling de huisvesting van de volksklassen een acuut sociaal probleem geworden, dat men allengs ook ging zien in het breder verband van de volksgezondheid. Een sociaal probleem in de zin van aspect van de volksarmoede was de *woningnood*, omdat de „woekerwinsten”, het „bloedgeld” van de huisjesmelkers - deze kwalificatie is in deze jaren zeer gangbaar! - een steeds groter deel van het budget der al dan niet werkende armen in beslag ging nemen. Een gevaar voor de volksgezondheid werd hij, omdat de volkswoningen, weggestopt in sloppen en stegen, achter de straten van de stad, niet alleen vaak vochtige, slecht geventileerde, donkere bouwsels waren, maar ook omdat het feit van die dichte bewoning zelf een hygiënisch gevaar ging opleveren. Immers, het drinkwater werd verkregen uit openbare pompen en huispompen, welk grondwater door het toenemend bederf van de bodem steeds meer verontreinigd werd. De mestvaalten die men ook in de binnenstad aantrof - de armoede werd vaak in een varken belegd en mest kon aan de warmoezeniers in de omtrek verkocht worden - en het toenemend aantal zinkputten, die bij gebrek aan overdekte rioleringen vloeibaar vuil moesten afvoeren, gaven Utrecht de reputatie een stad te zijn, die op faecaliën gebouwd was.

Wat deze problematiek betreft stond Utrecht trouwens niet alleen. In Engeland, Frankrijk en België was de volkshuisvesting als sociaal probleem reeds in de jaren 1840 tot voorwerp van studie geworden; Nederland volgde in de jaren 1850. In 1853 vroeg koning Willem III het Koninklijk Instituut van Ingenieurs om voorlichting „omtrent de vereischten en inrigting eener arbeids-woning, welke, voldoende aan de regelen der gezondheidsleer en overeen-komstig de behoeften van onzen landaard, tevens door de matigheid der kos-ten van aanbouw een waarborg levert tegen geldelijk verlies en omtrent de mid-delen, welke zouden kunnen leiden tot verbetering van den hoogst ongunsti-gen toestand waarin de arbeidende standen in dit opzigt verkeerden.”⁶⁾

Reeds in 1854 bracht het Instituut verslag uit. Het was niet bepaald opwek-kend proza. De rapporteurs stelden dat met name in Utrecht het werkmans-loon 70 à 72 cent per dag bedroeg en dat „in ons vaderland” de huren voor arbeiderswoningen 75 cent, f 1,— en f 1,50 per week bedroegen. Daar het arbeidsloon „in de laatsten tijd” niet verhoogd was, of althans niet in de mate waarin de prijzen der primaire levensbehoeften gestegen waren; en daar de prijzen van grond, bouwmaterialen en de lonen van geschoolde bouwvakar-beiders eveneens omhooggegaan waren, concludeerden zij niet alleen, dat nieuwe woningen die 75 cent per week deden zelfs voor geldbezitters die geen winst verwachtten geen aanvaardbaar project waren, maar ook dat de volks-klasse minder dan ooit in staat was om de hogere huren te betalen die voor-waarde waren voor de bouw van redelijke arbeiderswoningen. Voor ons is dit rapport van belang, omdat hierin onder het opschrift *Verslag omtrent de woningen voor mingevoeden in Utrecht, ingeleverd door een geneeskundige* gegevens neergelegd zijn over de woningsituatie in onze stad. Ik laat het woord aan de medicus-enquêteur:

„De woningen der minder gegoeden in Utrecht zijn niet zoo als in eenige groote steden van ons vaderland grootere huizen, waarvan de kamers tot woning dienen aan een afzonderlijk huishouden: de meeste familiën bewonen hier een geheel huisje; deze echter zijn volstrekt niet als doelmatige woningen voor de arbeidende en armere klasse te beschouwen en voldoen in geen opzigt aan de vereischten, die de wetenschap in de laatste jaren als eigenschappen van een gezonde woning heeft leeren kennen.

Zij bestaan in den regel uit één enkel vertrekje, in de betere met een klein portaaltje en dus een dubbele deur, in de slechtere met de deur direct op straat uitkomende; een enkel dikwijls klein raam dient tot verlichting; dit vertrekje is in den regel veel (de helft) te klein, in verhouding van het huis-houden, dat het bewoont: man, vrouw en eenige kinderen; de bedstede dient tot slaappleaats voor man, vrouw en minstens een kind in een bak aan de voe-ten der ouders opgehangen; soms slaapt nog een kind in een wieg, de overige op eene of andere wijze in het vertrekje of op een zoldertje. Des zomers zijn meest deur en raam open en dienen tot ventilatie en verlichting, des winters is

6) Verslag aan den koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, in: *Verhandelinen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs 1854-1855* ('s-Gravenhage 1855), pp. 50-75. Voor het Utrechtse rapport zie pp. 67-68.

alles gesloten en is de lucht zeer bedorven in de bekrompene ruimte, waarin bovendien gewoonlijk op een potkachel gekookt wordt; de schoorsteen van het lage huisje rookt en de slechte olielamp walmt, terwijl bij dag het kleine venstertje met slechte ruitjes spaarzaam licht doorlaat.

De woningen hebben meest steenen vloeren, waardoor wel de zindelijkheid, maar tevens zeer de vochtigheid bevorderd wordt; dikwijls vindt men een houten voetenbank aan den kant van het venster.

Nieuwere huisjes, in de laatste jaren op verschillende plaatsen der stad, vooral in de buitenwijken aangebouwd, zijn over het algemeen beter, bevatten soms twee vertrekjes of twee verdiepingen, maar zijn in den regel altijd te klein zonder eenige middelen tot ventilatie, vooral des winters, wanneer nog niet zelden een voorraad aardappelen in een zoogenaamd keldertje onder de bedstede bewaard wordt. Eigenlijke kelders worden slechts bij uitzondering bewoond en behooren tot de woningen, die in alle opzichten onbewoonbaar kunnen worden genoemd.

Enkele groote huizen, die hier en daar door verscheidene familiën bewoond worden zijn zeer slecht; dikwijls in een bouwvalligen toestand geven zij aanleiding tot groote onzindelijkheid, terwijl de toevoer van verse lucht en licht hier meestal nog schaarscher is dan in de kleine.

Van de huisjes, met twee verdiepingen, is de bovenkamer gewoonlijk door eene andere familie bewoond, waardoor dus ook in deze huisjes door de bewoners geen voordeel van meerdere ruimte getrokken wordt.

Gemiddeld kan men aannemen, dat ieder huisje of kamer dient tot huisvesting van minstens 6 personen; immers in Wijk C, bijna geheel door behoeftigen bewoond, worden gevonden 1154 woningen, bewoond door 1528 familiën of 6.800 personen op 1 January 1850, dadelijk na het heerschen der cholera; tegenwoordig is de bevolking weder meer dan 7000, terwijl het getal huisjes niet vermeerderd is.

Niettegenstaande de hooge ligging van Utrecht zijn de woningen over het algemeen vochtig, waartoe en de slechte ventilatie en de natuur van den bodem, kleigrond, op sommige plaatsen veengrond, het hunne zullen bijdragen.

De secreten zijn, waartoe de gelegenheid is, buiten, anders in huis, soms met riolen op de grachten en singels, dikwijls op gestapelde putten.

De straten zijn in de buurten der minder gegoeden zeer verschillend van breedte; enkele zijn meer dan 6 el breed (1 el=69 cm, 0.), zeer vele slechts 3 el, zelfs niet meer dan 1.5 el; bijna alle zijn bestraat, ofschoon de zindelijkheid zeer veel te wenschen overlaat en het te hopen is, dat de bedekte riolen, welke reeds in vele der hoofdstraten gevonden worden, ook hier spoedig de stinkende modderstraatgoten mogen vervangen en facto tot uitvoering van water en vuilnis dienstig zijn.

Een hoofdgebrek eindelijk bestaat in de tallooze poortjes, gangen en doodlopende buurtjes, gewoonlijk zeer nauw, slechte kleine huisjes bevattende zonder licht of lucht of afwatering, bij de toenemende bevolking schier in alle straten aangebouwd, welke brandpunten van onzindelijkheid en epidemische ziekten, dikwijls alleen door bekenden te vinden zijn.

De prijs der woningen is van 40 tot 50 cent; een ellendig kamertje 60 tot 80 cent; al de minste huisjes f 1,—, f 1,20 tot f 1,50 per week."

Gegevens uit dit en latere jaren geven aan dit rapport niet alleen steun, maar verlenen sommige passages ervan wat meer betekenis. Dat een „ellendig kamertje” meer kostte dan een „woning” onderstreept nog eens de klachten die men tot in de jaren 1870 zou horen over het gebrek aan onderdak voor de vrijgezellen die, aangetrokken door de bouw- en andere nijverheid, naar Utrecht trokken. Prostitutie en venerische ziekten - men denke in dit verband ook aan het garnizoen, het volk van de binnenscheepvaart, de marktbezoekers, studenten en interne leerlingen van het rijks militair hospitaal en de rijks veeartsenijschool - vormden, toen de volksgezondheid eenmaal als probleem herkend was, steeds terugkerende punten van discussie. Van wijder strekking is echter de constatering dat de „poortjes, gangen en doodlopende buurtjes (...)”, welke brandpunten van onzindelijkheid en epidemische ziekten” waren, „dikwijls alleen door bekenden te vinden zijn.” Hier bevestigt de rapporteur - zelf medicus! - een zeer belangrijk sociaal feit, dat ook elders - en niet alleen in Nederland - vastgesteld kan worden. Ik bedoel dat de afstand tussen de verschillende standen niet alleen in sociaal opzicht zeer groot was, maar ook dat de scheiding tussen armen en arbeiders enerzijds - de overgang tussen beide groepen was nog zeer vloeiend! - en de meer gegoeden anderzijds mentaal en ruimtelijk zo scherp was, dat deze laatsten, als zij niet bij de armenzorg betrokken waren, *geen idee* hadden van de omstandigheden waarin de minder met aardse goederen gezegenden moesten leven.

Armenzorg was er wel. Burgerzin, niet opgevat als armenzorg, maar als besef mee verantwoordelijk te zijn voor het goed functioneren van de stedelijke samenleving, wat tevens inhoudt - waar mogelijk - een creëren van voorwaarden voor de verheffing en emancipatie van de sociaal kwetsbaren, - een aldus opgevatte burgerzin begon in Utrecht eerst in het begin van de jaren 1850 te ontluiken. Dit verantwoordelijkheidsgevoel kristalliseerde zich rond de kwestie van de volksgezondheid, waarin belangrijke ontwikkelingen op sociaal en wetenschappelijk gebied samenkwamen en een pregnante uitdrukking vonden.

Dat het met Nederland in de jaren 1840 niet goed ging is algemeen bekend. Het pauperisme - moderner gezegd: de structurele werkloosheid - drukte in dat decennium zwaarder dan ooit, ook al omdat misoogsten en aardappelziekte de prijzen der primaire levensmiddelen omhoogjoegen. Tengevolge van de weigering van Willem I om te berusten in de afscheiding van het in die jaren economisch en politiek zeer geavanceerde België had tot gevolg gehad dat de staatsfinanciën zo in het ongerede waren geraakt dat minister Van Hall in 1844 slechts door een afgeperste lening een staatsbankroet kon voorkomen. Onder de welgestelde en ontwikkelde burgerij groeide de overtuiging dat het zo niet meer kon en dat een politieke hervorming dringend nodig was. Deze kwam met de liberale grondwet van 1848.

Van een liberalisering van het staatsbestuur verwachtte men een stimulans voor de zelfwerkzaamheid van de burgerij en daardoor ook een bijdrage tot de bestrijding van de economische en sociale malaise. Aan de discussies over deze problemen gaven medici een geheel eigen accent. In hun kring werd - aldus later F. C. Donders - gesproken „over algemeene sociale vragen ... en strenge

critiek werd over vele toestanden en instellingen gevelde.”⁷⁾

Het eigen, meer sociale, geluid dat de dokters lieten horen, werd hun mede ontlokt door de precaire positie van hun beroep. De „medische stand” maakte in die jaren namelijk een eigen crisis door. De opleiding hier in Nederland deugde niet, en naarmate men ging inzien dat men hier op de medisch-wetenschappelijke ontwikkeling in Frankrijk en Duitsland steeds meer achterraakte, werd het zelfvertrouwen van de jonge medici ondermijnd en werd de roep om hervorming sterker. Zij wensten die in de vorm van meer *practisch* onderwijs en een zich openstellen voor de verworvenheden van bijv. de physiologie en de chemie; en voorts in die van een *geneeskundige wetgeving* waarin zowel hun opleiding en rechtspositie geregeld zouden worden, als een wettelijk kader geschapen zou worden, waarbinnen men het probleem der volksgezondheid zou kunnen aanpakken.

Het verband tussen de positie van de arts en de volksgezondheid was gelegd door de cholera epidemieën die in 1832/'33 en 1848/'49 Nederland bezocht hadden en vele slachtoffers hadden gemaakt. Deze epidemieën toonden op navrante wijze aan hoe hulpeloos de medici tegenover deze en ook andere epidemieën stonden en hoe groot hun therapeutische onmacht was. Het prestige van de *medicinae doctores* leed zeer, en empiristen en chirurgijns werden gevaarlijke concurrenten. Zo ontstond onder de medici een sociale beweging die naast doorvoering van sociale hervormingen mede de emancipatie van de eigen groep nastreefde. Zij zou - het zij hier terloops vermeld - in 1848 haar organisatorische vorm vinden in de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst.

Het wetenschappelijk zwaartepunt van de beweging lag ongetwijfeld in Utrecht, waar Gerrit Jan Mulder (1802-1880) sinds 1840 als hoogleraar de chemie doceerde en gesteund door F. C. Donders en Pieter Harting die wetenschap in dienst van de geneeskunde stelde. Ten Doesschate ziet hem zelfs als de man die de moderne geneeskunde in Nederland geïntroduceerd heeft. Mulder was het middelpunt van hen wier sociale preoccupaties - zoals ik reeds vermeldde - Donders later in herinnering zou brengen. Inderdaad trachtte hij door wetenschappelijk onderzoek rechtstreeks bij te dragen tot verbetering van de volksgezondheid, hetgeen door hem en zijn geestverwanten tevens gezien werd als een stap in de richting van de oplossing van het sociale vraagstuk. Gezondheid was immers voorwaarde voor sociale en morele verheffing! Niet alleen schreef hij over de volksvoeding - dat deed óók de physioloog en oogarts F. C. Donders - maar hij was tevens zeer geïnteresseerd in het choleravraagstuk, dat hij in 1832 ter plaatse in Scheveningen en Rotterdam bestudeerd had. De cholera vormde namelijk een wetenschappelijk probleem in die zin, dat men niet wist of zij al dan niet besmettelijk was. Zelfs van ziekten als pest en pokken, waarvan de „contagiositeit” niet in twijfel getrokken werd, was deze trouwens niet meer dan een ervaringsfeit, dat nog niet wetenschappelijk vastgesteld was, om de doodeenvoudige reden dat pas in 1876 Robert Koch voor het eerst een bacterie, de miltvuurbacil, onder de microscoop als

7) Geciteerd bij F. P. Fischer en G. ten Doesschate, *Franciscus Cornelis Donders* (Assen 1958), p. 70.

G. J. Mulder omstreeks 1840. Hij was van 1840-1868 hoogleraar in de scheikunde aan de Utrechtse Hoogeschool, die aan hem het eerste chemisch laboratorium - in het voormalige pesthuis Leeuwenbergh - dankte. (Steendruk van F. Waanders.)

ziekteverwekker identificeerde. In 1883 ontdekte Koch de cholerae vibrio, de commavormige bacterie, die de zeer vaak fatale darmziekte cholera veroorzaakt.

De geschiedenis van de cholera epidemieën nu is daarom zo merkwaardig, omdat, toen de cholera zich voor het eerst in West-Europa vertoonde (1831), moderne jonge medici de besmettelijkheid van ziekten als gele koorts, typhus e.d. betwistten, omdat deze niet alleen wetenschappelijk niet bewijsbaar zou zijn, maar ook omdat het falen van maatregelen als quarantaine en cordons sanitaires voor het tegendeel pleitten. Deze „anti-contagionisten” - tegenstanders van de theorie der besmettelijkheid - zochten de oorzaak van het uitbre-

ken van epidemieën in de z.g. *epidemische constitutie*: een bepaalde constellatie van *meteorologische* factoren en *locale* omstandigheden die de atmosfeer in een toestand brachten waardoor bepaalde ziekten opgewekt werden. Men sprak in dit verband van *miasmatische ziekten*, d.w.z. ziekten die veroorzaakt werden door een miasma, waaronder men een uitwaseming van rottende stoffen, van een moerassige bodem enz. verstond. Het is duidelijk dat deze *atmosferisch-miasmatische theorie* grote consequenties moest hebben voor de gezondheidsleer in het algemeen en de openbare gezondheidszorg in het bijzonder. Reeds in 1832 mengde G. J. Mulder, toen medicus in Rotterdam zich in het debat. Hij en zijn collega Van der Pant brachten onder het motto „ubi definit physicus, ibi incipit medicus”⁸⁾ de gegevens van de Rotterdamse cholera epidemie van 1832 bijeen, die hen tot de erkenning brachten dat zij niet wisten of de ziekte uit de grond- of uit de luchtgesteldheid was ontstaan! Over één ding echter waren zowel contagionisten als anticontagionisten het eens: *de cholera woedde in hoofdzaak onder de paupers, in buurten waar het met de woningtoestanden en dus met de hygiëne slecht gesteld was*. In 1832 was men in Utrecht nog overtuigd van de besmettelijkheid van de cholera. Maar in 1848/'49 toen een veel ernstiger epidemie uitbrak was men tot het anticontagionisme bekeerd. Tegelijkertijd werd in Engeland de bijl aan de wortel van het anticontagionisme gelegd: in 1848/'49 publiceerden daar onafhankelijk van elkaar de artsen John Snow en William Budd brochures, waarin zij stelden dat er een levende smetstof (contagium) was en dat deze door met faecaliën verontreinigd drinkwater en voedsel in het lichaam kwam. In 1855 bewees John Snow in de tweede druk van zijn *On the mode of communication of cholera* zonneklaar dat het cholera-vraagstuk voor een goed deel een drinkwater-vraagstuk was. In datzelfde jaar echter begon de Duitse sociaal-medicus Max Pettenkofer een reeks van publicaties waarin hij de miasmatisch-atmosferische theorie met een beperkt contagionisme trachtte te verzoenen. Ook hij nam nu aan dat er een „cholera-specificum” was, maar hij betoogde dat dit eerst „infektionstüchtig” werd, als het in de grond werd opgenomen, waar de variatie van *grondwaterpeil* en de aanwezigheid van *excrementen* voorwaarden waren voor besmettelijkheid. De lucht zorgde dan voor uitbreiding van de ziekte, die epidemische afmetingen kon aannemen. Dit „lokalisme” zou tot de bacteriologische ontdekking van de jaren 1880 het denken over besmettelijke ziekten beheersen en juist door zijn foutieve uitgangspunten het volksgezondheidsvraagstuk in het centrum der publieke belangstelling plaatsen.

Juist in de jaren 1853-1854 was men in Utrecht de consequenties uit de atmosferisch-miasmatische leer gaan trekken. Dat was niet toevallig. De cholera had zich weer in Nederland - ook in Utrecht - vertoond en het vraagstuk van de volksgezondheid werd op het allerhoogste niveau aan de orde gesteld. We weten al dat in november 1853 het Koninklijk Instituut van Ingenieurs de

8) G. J. Mulder en D. F. van der Pant, *De Cholera in Rotterdam*, no. I-IV (Rotterdam 1832). Vert. van het motto: „waar de natuurkundige ophoudt, daar begint de geneeskundige”.

koning toezegde te zullen adviseren inzake de woningnood der mingevoeden. G. J. Mulder was een der zes commissieleden die opdracht kregen hierover te rapporteren! Daar bleef het echter niet bij. In de vergadering van 24 december 1853 van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen dienden enige leden, waaronder weer Mulder een voorstel in om de regering te adviseren een onderzoek in te stellen naar de gezondheidstoestand in het land.⁹⁾ „Van het denkbeeld uitgaande, dat de zorg voor den algemeenen gezondheidstoestand meer en meer belangstelling begint te ondervinden, zoo wel van de zijde der Geneeskundigen als van die der Regeringen, wijzen zij op de oorzaken daarvan, en noemen daaronder in de eerste plaats de Cholera-epidemieën. Naast de onvruchtbare strijd over het gewigtig vraagstuk of deze ziekte besmettelijk is of niet, heeft zich eene groote waarheid den weg tot aller overtuiging weten te banen, namelijk: dat het de pligt is der Geneeskundigen op hygiënische maatregelen aan te dringen; dat het de pligt is der Regering daaraan hare beste krachten te wijden.” De heren gaven de Akademie in overweging de regering aan te bieden zelf een onderzoek in te stellen. „Het (zou) statistische nasporingen, kennisneming van den gezondheidstoestand der bevolking, van de gesteldheid der steden, van alles wat tot de levensvoorwaarden betrekking heeft, omvatten; het (zou) zich verder ook uitstrekken tot wettelijke bepalingen, verordeningen, keuren, bijzondere inrigtingen enz. *Als resultaat van het onderzoek zal daaruit als van zelve voortvloeijen, wat ter verbetering van den algemeenen gezondheidstoestand zoude kunnen geschieden*” (curs. van O.).

Niets kan de optimistische, positivistische wetenschapsopvatting *en de sociale strekking ervan* beter illustreren dan dit program en de verwachting die men van de tenuitvoerlegging ervan koesterde. De Akademie deinsde echter voor een zo zware taak terug en liet de minister slechts weten „tot voorlichting der Regering en tot verdere medewerking bereid (te zijn)”.

Nu ging Mulder - ongetwijfeld de auctor intellectualis van dit initiatief - op lokaal niveau opereren. Als lid van de Utrechtse gemeenteraad deed hij in september 1854 het voorstel tot instelling van een *gezondheidscommissie*. In Frankrijk waren in verband met het uitbreken van de cholera reeds in augustus en december 1848 bij decreet van de minister-president generaal Cavaignac dergelijke commissies ingesteld, echter niet op gemeente-niveau. Dat was wel in België het geval, waar de regering, óók in december 1848, de gemeentebesturen opriep om gezondheidscommissies in te stellen. In 1849 kreeg België haar Conseil Supérieur d'hygiène publique (of: Hooge Raad van Openbare Gezondheid) en in 1850 werd in Frankrijk de mogelijkheid geopend om ook in de gemeenten gezondheidscommissies te vormen.¹⁰⁾

9) *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*. - Eerste Deel. Jaargang 1853 (Amsterdam 1853), p. 299 e.v. (verg. van 24 december 1853; citaten pp. 305-306; *Versl. en Med. enz.* - Tweede Deel. Jaargang 1854 (Amsterdam 1854), p. 1 e.v. (vergad. van 28 januari 1854; citaat p. 8).

10) Zie over deze materie J. C. Voorduyn, Gezondheids-Commissiën, in: *Pantheon. Tijdschrift ter verspreiding van Nuttige Kennis*, onder redactie van Mr. W. R. Boer, J. P. de Bordes, D. Grothe, Dr. J. W. Gunning en Mr. O. van Rees, Tweede Deel (Tiel 1855) p. 65 e.v. Boer, De Bordes, Gunning en Voorduyn maakten in 1855 deel uit van de Utrechtse Gezondheidscommissie.

Mulders' stap was dus bepaald niet origineel. Integendeel: zelfs in Rotterdam was men hem al voor geweest. De Utrechtse gezondheidscommissie, die op 8 februari 1855 bij raadsbesluit werd ingesteld, bleek echter vitaler dan die in andere steden en werd daardoor, vooral na de cholera epidemie van 1866, meer dan eens ten voorbeeld gesteld.

In de rede, waarmee hij de gemeenteraad zijn voorstel aanbood, stelde Mulder vast, dat sinds 1813 de volksgezondheid in Nederland verwaarloosd was en dat het de taak der locale besturen was om het falen der regering enigszins goed te maken. Hij wees erop dat typhus en cholera in Utrecht soms een „dreigende vorm” aannamen en vroeg naar de oorzaken daarvan. Hij constateerde, dat een aanzienlijk deel der „populatie” in woningen woonde die men evengoed „holen” kon noemen, maar stipte tevens aan dat twee commissies bezig waren om „de woningen der mindere volksklasse” te verbeteren. „Met hoogst prijzenswaardigen ijver verbetert het stedelijk bestuur alhier sedert eenige jaren het stelsel van goten en riolen, en levert daarin een merkwaardig voorbeeld voor andere gemeenten. Maar er is veel meer: de excrementen der menschen worden dagelijksch met duizenden ponden in de stadsgrachten neêrgelaten, en maken die grachten tot opene riolen van het afzigtelijkste vuil. De bodem is overal doorboord met gestapelde putten voor excreta en modder, zoodat de druipend vloeibare deelen door dien bodem dringen en onder huizen en straten te voorschijn komen, *om daar den dampkring te bederven . . .*” (curs. van O.). Hij onderstreepte de ongunstige gezondheidstoestand in het eertijds zo gezonde Utrecht nog eens met erop te wijzen dat de provincie door de hoge sterfte in haar steden na de beide Hollanden en nog vóór het eertijds door de „koortsen” zo ongezonde Zeeland, wat het sterftecijfer betreft, nu de derde plaats innam.

Inderdaad waren de elementen voor een epidemische constitutie wel aanwezig! Toch bleef Mulder voorzichtig: hij wenste opruiming van wallen, slopen en stegen, maar . . . : „De tegenwoordige leden van den raad behoeven daarvan weinig te beleven, om toch een uitnemend werk tot stand te brengen . . . Laten er twee, drie eeuwen verlopen, eer er op ruimere schaal iets van deze wenschen zal verwezenlijkt zijn, dan hebben de tegenwoordige raadsleden het voorregt, wat aan zoo weinigen gegeven is, om nog voort te werken na hun dood.” Hij wilde dan ook in de eerste plaats dat de gezondheidscommissie een zorgvuldig onderzoek zou doen naar de factoren die de gezondheidstoestand in de stad zo ongunstig deden zijn. Zij zou vervolgens moeten aanwijzen „de middelen, om al dat schadelijke te verwijderen, zoodat de stad eenmaal worde eene plaats, waar de gezondheid door geene plaatselijke gesteldheid meer kan worden bedreigd”. De commissie zou samengesteld moeten worden uit „twee regtsgeleerden, twee geneeskundigen, twee natuurkundigen, twee scheikundigen, twee bouwkundigen en (. . .) twee raadsleden (. . .), opdat de zorg voor de gezondheid der burgers een voortdurend onderwerp zij en blijve van de overwegingen van den stedelijken raad, daarin die zorg leve en in bijzonderheden telkens ter sprake kome.”¹¹⁾

11) Mulder sprak zijn rede uit bij de indiening van zijn voorstel op 5 september 1854.

De Oude Gracht ± 1850-1860. Rechts het Stadhuis met de neoklassicistische gevel van 1826. Links de „winkel van Sinkel” (nu Vlaer & Kol), met daartegenover op de hoek Ganzenmarkt-Stadhuisbrug het uit de 15e eeuw daterende huis Keizerrijk, waar de Utrechtse Gezondheidscommissie zetelde. (Steendruk van P. W. van de Weijer.)

In de Tweede Kamer deed ondertussen het conservatieve kamerlid mr. W. Wintgens, een oude vriend van Donders en Mulder, een wetsvoorstel tot instelling van plaatselijke gezondheidsraden, dat, als het was aangenomen, een rudimentair woningtoezicht gebracht zou hebben (oktober 1854). De kamer wees echter Wintgens' wetsontwerp met 29 tegen 22 stemmen van de hand, mede omdat zij vond dat de nieuwe gemeentewet van 1851 de gemeentebesturen ruimschoots in staat stelde deze materie zelf te regelen. Met andere woorden: *de kamer rekende op een effectieve gemeentelijke autonomie.*

Op 13 maart 1855 kon burgemeester mr. N. P. J. Kien, als zodanig sinds 1839 opvolger van Van Asch van Wijck de eerste *Gezondheidscommissie der Stad Utrecht* in het huis *Het Keizerrijk*, de oude stadswaag op de hoek van Oude Gracht en Ganzenmarkt, installeren. De samenstelling der commissie, die overeenkomstig Mulders „verdeelsleutel” had plaats gehad, zag er op die dag als volgt uit: prof. dr. F. C. Donders en dr. H. J. Broers (medici); prof. dr. G. J. Mulder en dr. J. W. Gunning (chemici; de eerste was tevens raadslid); prof. dr. R. van Rees en dr. F. W. C. Krecke (physici); J. P. de Bordes en S. A. van Lunteren („bouwkundigen”); mr. J. W. Römer en mr. J. C. Voorduin (juristen; de laatste tevens raadslid); en mr. A. J. van Beeck Calkoen (wethouder).¹²⁾

12) Gunning was assistent van Mulder; later werd hij hoogleraar in Amsterdam. Krecke stichtte met Buys Ballot de Utrechtse sterrewacht en wat later het K.N.M.I. in De Bilt zou worden; hij deed meteorologische waarnemingen. De Bordes was genie-officier en Van Lunteren was architect. Römer was substituut-officier van justitie bij de

Tijdens deze en volgende vergaderingen bleek hoe moeilijk het was om de taken van de gezondheidscommissie en haar competentie scherp af te bakenen. Reeds tijdens de installatievergadering wees Kien een voorstel van Voorduyn om de commissie in een min of meer formele betrekking tot de raadscommissie te brengen, die belast was met de herziening der gemeenteverordeningen, van de hand. Ook had men rekening te houden met de *Plaatselijke Commissie van Geneeskundig toezicht*, een commissie die enig toezicht hield op de uitoefening van de geneeskunst en alarm moest slaan als er epidemieën dreigden. In een vraag van Broers of de Gezondheidscommissie maatregelen kon nemen „tegen de verspreiding der syphillis in deze stad”, vond Mulder aanleiding om de werkkring van beide commissies als volgt aan te geven: „Wat strekken kan tot bevordering en handhaving der gezondheid, behoort tot de bemoeijingen dezer Commissie, terwijl al wat meer *bepaalde* (curs. van O.) ziekten en epidemiën betreft, de zorg der plaatselijke Geneeskundige Commissie uitmaakt.” Ja, zelfs „de wensch van den Heer van Rees, dat het opsporen van de oorzaken der buitengewone hevigheid waarmede doorgaans in onze stad epidemische ziekten heerschen, meer bepaald als zoodanig onder de Commissie mogten genoemd worden, als zijnde deze juist daaraan haar ontstaan verschuldigd,” maakte een discussie los over de mogelijke „collisiën” tussen beide commissies. Laat ik hier trouwens nu reeds vaststellen dat de Plaatselijke Geneeskundige Commissie zich te zeer met formele zaken bleef bezighouden dan dat er ooit een dergelijk conflict heeft kunnen plaatsvinden. Op 30 april 1855 bracht Mulder een schets ter tafel, aan de hand waarvan de taken der commissie vastgesteld en de werkzaamheden onder subcommissies verdeeld moesten worden. Ik laat deze hoofdlijnen van een plan voor milieuhygiëne hier in extenso volgen:

Naar die Schets zijn de bemoeijingen in twee rigtingen wel onderscheiden, namelijk:

1. het verminderen of opheffen van schadelijke uitwendige invloeden op het ligchaam, en daardoor op den geest.
2. het bevorderen van een goeden lichamelijken en daardoor ook goeden geestelijken gezondheids-toestand.

Beiden zijn:

- a. Openbare of algemeene bemoeijingen
- b. Bijzondere bemoeijingen.

en kunnen worden verkregen door:

- a. Raadgevingen der Commissie, hetzij aan bijzondere personen of corporatien, hetzij algemeen door geschriften.

Utrechtse arrondissementsrechtbank. Voorduyn werd reeds in 1855 lid van de Hoge Raad der Nederlanden. Hij was, zoals ook uit het in noot 10 vermelde stuk blijkt, uitstekend op de hoogte van de Franse en Belgische gezondheidswetgeving en zorgde voor de documentatie op dat gebied. Zoals ik in de tekst reeds opmerkte, was België ons op velerlei gebied vooruit. Ook de gemeentewet van 1851 zelf is niet zonder invloed van de Belgische wet van 30 maart 1836.

De hieronder volgende citaten zijn alle afkomstig uit de *notulen van de Gezondheidscommissie*, die in het Gemeentearchief berusten. De werkzaamheden van de commissie werden in het gemeenteverslag vermeld.

- b. Verordeningen, door middel van bestaande wetten of besluiten, of door middel van den Stedelijken Raad.

Als meer bijzondere onderwerpen van de bemoeiingen der Commissie specificeert de Heer Mulder de volgende rubrieken:

1. De scholen en schoollokalen, hare inrigting in alle bijzonderheden, leertijd, enz. benevens de gymnastiek.
2. Spijzen en dranken (: het water en zijne bewaarplaatsen, het brood, de slagterijen, keuring van visch en alle andere daartoe behoorende zaken).
3. Voorwerpen, waarin spijzen en dranken worden bereid (aardewerk enz.)
4. Voorwerpen van weelde, somtijds der gezondheid nadeelig (: tapijten, behangsels, kinderspeelgoed, kaarsen, tabak, snuif, enz. enz.).
5. Woonhuizen (: de grond, de lucht, het licht, kortom alles, wat hunnen inrigting behoort.)
6. Verzamelplaatsen van menschen (: kerken, vergaderzalen, gevangenissen, armhuizen enz.)
7. Werkplaatsen, fabrieken enz.
8. Straten, pleinen en grachten, hare riolen en goten, de middelen tot reiniging enz.
9. Bedrijven langs den openbaren weg (: de steigers, het ruimen van gemakken enz.)
10. Het openbare leven (: het geschreeuw op straat, de wandelingen enz.)
11. Brand en middelen tot redding.
12. De Begraafplaatsen.

Alsof dit alles nog niet genoeg was stelde Broers nog de volgende punten voor:

1. De nadeeligen invloed van het loopende gaz op het water.
2. Den warenhandel in het klein.
3. De kelders voor het bewaren van beenderen en huiden.
4. De slagterijen.
5. De nadeelige stoffen in de grachten.
6. De opstoppingen, door wagens enz. in de straten.
7. De verwarming der kerken.
8. Het kloppen der kleden.
9. Een ontwerp van eene stedelijke belasting op de eigenaren.
10. De zorg voor de slaapsteden.
11. De zwemscholen en badinrigtingen.

Een werkprogram, dat het nageslacht ongewild een indruk geeft van de „kwaliteit van het bestaan” in Utrecht anno 1855! Dat alles betekent natuurlijk niet, dat het gemeentebestuur voordien geen oog voor deze kwesties gehad zou hebben. Ik heb in het voorgaande reeds uiteengezet, dat er een oeroude traditie van intensieve overheidsbemoeiing was. Römer wees er dan ook op dat „in de meeste der door den Heer Mulder opgenoemde rubrieken door de wetgeving eigenlijk reeds (was) voorzien”, maar tegelijkertijd moest hij erkennen dat, zo er ook al het een en ander geregeld was, de constatering van overtredingen en de uitvoering der strafbepalingen bij gebrek aan toezienend personeel en door de onwil van het publiek, een groot probleem vormden. Mulder bleef een antwoord niet schuldig, een antwoord dat tevens onthult hoe deze

anti-Thorbeckiaan, deze politieke conservatief het intellectuele optimisme van de liberalen deelde. Hij sprak als zijn mening uit, „dat men geen heil behoorde of behoefde te zoeken in politieverordeningen, dat de publieke opinie moet en zal gewonnen worden voor de goede zaak, *omdat het meerendeels onkunde en niet onwil is die in deze de hinderpalen uitmaakt*” (curs. van O.); en adviseerde derhalve de commissieleden „de eerste werkzaamheden naar buiten der Commissie aan dat doel dienstbaar te maken.”

Natuurlijk was dit werkprogram te ambitieus. Maar de Gezondheidscommissie was er en het aanzien en de kwaliteit van haar leden waren garantie, dat zij niet geïgnoreerd kon worden. De kleine cholera epidemie van eind 1855 onderstreepte nog eens haar reden van bestaan. De activiteiten van de leden richtten zich, geheel in overeenstemming met de ideeën van Pettenkofer c.s., in de eerste plaats op de „vuilkwestie”, vooral de afvoer van excrementen, en op de woontoestand van de mingevoeden. Een klein succes werd geboekt toen de gemeenteraad besloot de opruiming van „vuil en haardas” slechts voor één jaar te verpachten, opdat men zich op een betere regeling zou kunnen bezinnen. B. & W. verzochten bovendien aan de Gezondheidscommissie advies omtrent het plaatsen van urinoirs. De Bordes voldeed aan die wens en zorgde voor een schets van enige modellen!

Doordat de heren - en dat geldt ook voor hen die later lid van de commissie zouden worden - zich persoonlijk op de hoogte bleven stellen van wat er op hygiënisch gebied in de stad mankeerde, fungeerde de Gezondheidscommissie als een informeel orgaan van inspectie der volksgezondheid. Daar zij aan haar bevindingen publiciteit gaf - zij verschenen in druk en werden bovendien bij het gemeenteverslag opgenomen - kon zij de publieke opinie wakker houden. Door haar verdween de kwestie der volksgezondheid niet meer van de agenda van het gemeentebestuur, hoezeer het de ongevraagde adviezen van de commissie als hinderlijk ging ervaren. De Gezondheidscommissie hielp mee het klimaat te scheppen, waarin de gemeenteraad zich genoopt ging voelen zijn passiviteit ten aanzien van de volksgezondheid op te geven. Ik vermeld hier de wijzigingen van de verordening houdende voorschriften omtrent mestvaalten en het houden van varkens (15 okt. 1855), wier verband met de dreiging der cholera eind 1855 evident is; evenals dat trouwens het geval is met de verordening houdende voorschriften ter bevordering der zindelijkheid (3 juni 1856); de verordening op het bouwen en slopen (21 mei 1859) en die tegen het bewonen van gebouwen, die, als schadelijk voor de openbare gezondheid, voor bewoning ongeschikt zijn (31 mei 1859); en ten slotte de verordening op het ledigen van secreetputten en riolen (10 nov. 1865), die werd uitgevaardigd, toen de cholera wederom naderbij kwam en in 1866 voor de laatste maal, en met ongekende hevigheid in epidemische vorm in de stad zou uitbreken. Daar mede door de publicaties van Snow en Budd steeds meer een verband gelegd werd tussen ziekten en drinkwater, stelde de Gezondheidscommissie in 1858 een eerste drinkwateronderzoek in, waarna „de drinkwaterkwestie” niet meer van haar agenda zou verdwijnen; zij zou met die van de volkshuisvesting de kern gaan vormen, waaromheen de oppositie onder de burgerij tegen een steeds lakser wordend stedelijk beleid zich sterk ging maken.

Ik herinner eraan, dat de leden van de Gezondheidscommissie hun taak begonnen waren in de verwachting, dat zij door voorlichting en advies publiek en gemeentebestuur tot een actieve zorg voor de volksgezondheid zouden kunnen bewegen. Ondanks de vermelde regelingen en de voortdurende attentie van de commissie, kan men niet zeggen, dat die verwachting vervuld werd. De naleving van de gemeentelijke wetgeving werd gecontroleerd door een handjevol straatagenten, en de bevolking, wier economische belangen soms geraakt werden, stond verre van positief tegenover de bemoeiingen van de leden van de Gezondheidscommissie. De Utrechtse gemeenteraad gebruikte de door

H. J. Broers omstreeks 1865. Broers' publicistische arbeid was zeer groot. Omstreeks 1850 redigeerde hij zijn Nederlandsch Tijdschrift voor Verloskunde, Ziekten der Vrouwen en der Kinderen. Aan zijn grote historische belangstelling danken wij zijn Utrecht, Historische Wandelingen. (Steendruk van P. W. van de Weijer.)

Thorbecke's gemeentewet geschonken autonomie niet voor een vooruitziend beleid, maar eerder als een muur waarachter zij in alle rust zo nu en dan een daad van wetgeving kon stellen. Burgemeester Kien besteedde een groot deel van zijn tijd aan het kamerlidmaatschap en de genoegens van Den Haag en was, als hij zich met het gemeentebestuur bezighield eerder een rem dan een stimulans. Ook van de publiciteit, waarvan Thorbecke zo'n voorstander was, kwam niet veel terecht. Nog in de jaren 1860 werd erover geklaagd dat de gemeenteraad zich zo vaak achter gesloten deuren afzonderde en Broers sprak met bitterheid over de Utrechtse politiek als „diner-politiek”. Politieke tegenstellingen in de raad waren er nauwelijks: alleen persoonlijke relaties telden. Des te groter was daarom de taak van de Gezondheidscommissie als pressiegroep. Maar des te groter ook de kans dat zo'n commissie uit frustratie zou gaan slapen. Dat dit niet gebeurde is te danken aan dr. H. J. Broers, die na het terugtreden van Mulder (november 1857) en Donders (januari 1858) de ziel der Utrechtse Gezondheidscommissie werd.

Hendrik Jan („Hein”) Broers (1815-1876) had reeds tijdens zijn Utrechtse studietijd van zich doen horen, toen hij samen met A. F. H. de Lespinasse een brochure schreef, waarin de achterlijkheid van het Utrechtse medische onderwijs aan de hand van eigen ervaringen aan de kaak werd gesteld.¹³⁾ De Lespinasse zou later een rol spelen bij de totstandkoming van de Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Broers zou zich eveneens in 1848 niet onbetuigd laten, maar een leidende rol kreeg hij niet toebedeeld: toen reeds vond men hem te lastig. „Ware hij iets meer meegaande geweest, nog meer had hij kunnen wezen, en voor zich, en voor zijne vrienden, en voor de Maatschappij.” Aldus het Utrechtsch Dagblad bij zijn dood in 1876. Een moeilijk, voortvarend en bekwaam man - hij was een uitstekend gynaecoloog - en bovendien iemand die in het stijve Utrecht bij sommigen vrolijkheid, bij velen ergernis bracht door medische grapjes als het postuleren van een direct verband tussen orthodoxie en een slechte spijsvertering! Want Broers was het prototype van de vrijzinnige, Thorbeckiaanse liberaal van 1848; van dat type medicus dat de eigen emancipatiestrijd zag in verband met de grote sociale kwestie. Zijn sociaal gevoel sleet niet en in zijn eigen krant, de *Nieuwe Utrechtsche Courant*, bleef hij dit tonen door o.m. de gezondheidskwestie als sociale kwestie te blijven stellen.

Door de cholera vertrouwd gemaakt met de erbarmelijke woningtoestanden in de arme wijken, was hij de man die in 1856 de *Eerste Maatschappij tot verbetering der woningen voor arbeiders en minvermogenden* tot stand bracht, en in 1858 en 1860 eveneens achter de oprichting van de *Tweede* en *Derde Maatschappij* stond. Van nieuwbouw verwachtte Broers niet veel: die was te duur; maar van het opknappen van oude woningen des te meer. In een artikel, waarin hij over deze materie schreef, liet hij in verband daarmee zien hoe men in die dagen een dergelijke „sociale” dokter beschouwde: „Ik wil gaarne mijne opi-

13) (H. J. Broers en A. F. H. de Lespinasse) *Gedenkschriften van eenen student* - 1839 - No. V (Utrecht 1839). Om een idee te krijgen van de sociale aspiraties onder de medici anno 1848 leze men H. J. Broers, *Wat staat ons geneeskundigen thans te doen na het beoemen der Commissie?* - Een woord aan mijne kunstgenooten. (Utrecht 1848).

nie geven, en hoezeer wij geneeskundigen in den regel den naam hebben van slechte financiers, slechte administrateurs, slechte rekenmeesters, theoristen, niet berekende philantropen, van menschen die over reglementen gemakkelijk heenstappen, evenwel zal ik toch eene poging doen om gezondheidsleer en finantieel belang hand aan hand te doen gaan, en die ellendige woningen te vernietigen en hen die daarin willen helpen nog geld in den zak te bezorgen.”¹⁴⁾

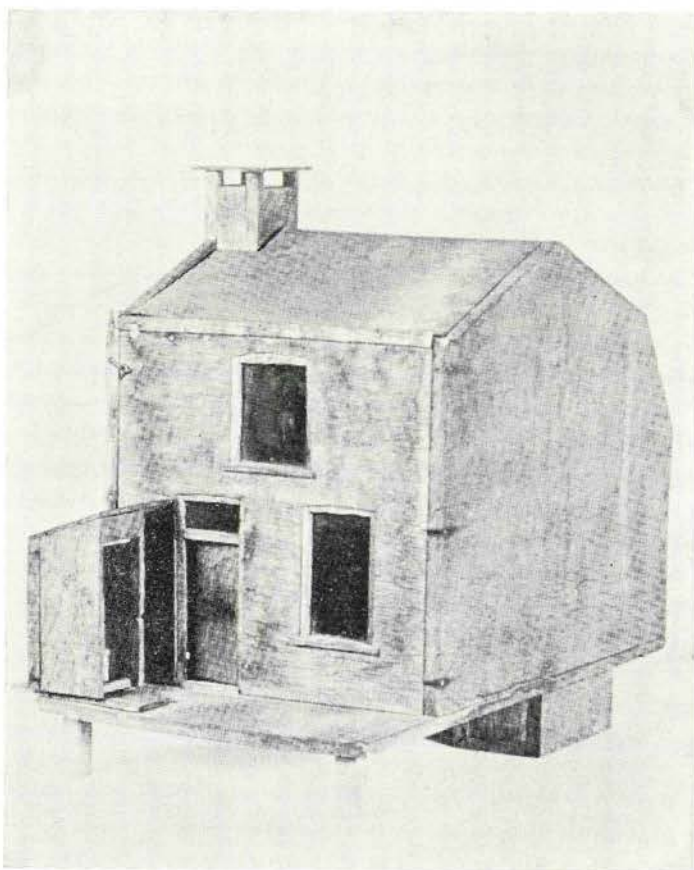
Is het onvoorzichtig om in het rapport over de Utrechtse volkswoningen, dat het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1853 uit Utrecht van „eene geneeskundige” ontving het werk van Broers te zien?

Tot 1866 bleef Broers als voorzitter van de Gezondheidscommissie het sanitair geweten van de stad. Dat hij als zodanig een heilzame irritant was voor het stadsbestuur blijkt wel uit de volgende passage uit het gemeenteverslag over 1862: „De Gezondheidscommissie heeft den wensch te kennen gegeven om haar verslag in zijn geheel te zien opgenomen bij het jaarlijksch Gemeenteverslag. Wij hebben gemeend aan dit verlangen te kunnen voldoen, alhoewel wij ons geenszins kunnen vereenigen met alles wat in dat verslag voorkomt, en bij ons twijfel is gerezen of de Commissie haren werkkring als adviserend Collegie wel eens niet te veel uit het oog verliest.”

Gezien het lot dat de Gezondheidscommissies van andere steden beschoren was, kan men echter aannemen, dat Broers' „lastigheid”, beter gezegd: voortvarendheid en vasthoudendheid de Utrechtse commissie voor de eeuwige slaap behoed heeft. En ook dat, dank zij zijn jarenlang ageren, toen de cholera in 1866 hard als nooit tevoren toesloeg, vooraanstaande figuren uit de Utrechtse burgerij de handen ineensloegen en, daar het gemeentebestuur apathisch bleef, samen met de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht (in 1865 ingesteld) de bestrijding van de epidemie en het zorgen voor de slachtoffers op zich namen.

Broers' rol en die van de Gezondheidscommissie verdwenen tijdens deze epidemie die van april tot oktober 1866 op een bevolking van bijna 59.000 zielen 1725 doden gekost heeft, achter het grootse optreden van de „algemeene choleracommissie”, waarvan dr. Herman Snellen (1834-1908), naaste medewerker van Donders en later diens opvolger als directeur van het Ooglijdersgasthuis, de ziel werd. Diep onder de indruk van de ellende die hij als huisbezoeker te zien had gekregen - nu eerst had de deftige burgerij de volksellende pas leren zien! - besloot Snellen zijn sub-commissie die voor voedsel en drinkwater gezorgd had, om te zetten in een vereniging die door behartiging van de volksgezondheid een blijvende verlichting van het lot van de volksklasse beoogde. Zo ontstond in augustus 1866, dus nog tijdens de epidemie, de *Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid*, die de volgende jaren zonder aflaten zou blijven ijveren voor wat mannen als Mulder en Broers al jaren lang voor ogen had gestaan. Niet voor niets vinden we dan ook hun namen, naast die van de eminente inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht in

14) H. J. Broers, Kleine Woningen, in: *De Schat der Gezondheid*, 1e jrg. 1858, p. 101 e.v.

Model van een arbeiderswoning, ca. 1870. Centraal Museum, Historische afdeling, nr. 354.

Utrecht, dr. G. van Overbeek de Meyer, als erelid in het eerste jaarverslag van de vereniging vermeld.

Deze „club van Snellen”, zoals men de Vereniging ook wel misprijzend noemde, wist op uiterst competente wijze het trauma van 1866 als uitgangspunt voor een nieuwe actie voor verbetering van de hygiëne der stad aan te wenden. Door middel van publicaties, waarin zij de resultaten van eigen onderzoek neerlegde, en door vergaderingen en adressen aan het gemeentebestuur, slaagde „Volksgezondheid” erin de door Broers gewekte belangstelling te verbreden en te verdiepen, en daardoor het stadsbestuur te activeren.

Snellen c.s. richtten hun activiteiten vooral op de drinkwaterkwestie en de verkrotting van de binnenstad, omdat 1866 hun had geleerd dat er een nauw verband moest zijn tussen de massale sterfte in de arme wijken, de slechte hygiëne aldaar en de onreinheid van het pompwater.

Op 31 maart 1883 eindelijk werd onder groot vreugdebetoon der burgerij de waterleiding in gebruik genomen.

De sanering van de binnenstad kwam eerder op gang: op 6 mei 1870 nam de gemeenteraad een plan tot sanering van wijk C aan. Maar nu ben ik reeds voorbij de jaren 1865-'66 waarin de binnenstad haar inwoners begint te verliezen; en de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht en de vereniging „Volksgezondheid” het sanitair beleid zullen gaan activeren, al voortbouwend op de grondslag die door de Gezondheidscommissie van professor Gerrit Jan Mulder en dokter Hein Broers was gelegd.

Utrecht in de twintigste eeuw

R. Blijstra

Het zal wel een algemeen verschijnsel zijn, dat het recente verleden voor de tijdgenoot rijker aan gebeurtenissen is dan lang vervlogen tijden. Dat men dit in hoge mate ondervindt bij de poging het eerste driekwart van de twintigste eeuw te beschrijven, komt echter zeker ook voort uit een snelle opeenvolging van de gebeurtenissen in een kort tijdsbestek. Met andere woorden: ook objectief gesproken is dat eerste driekwart in het bijzonder voor Utrecht een tijdvak vol spanning, een welhaast „revolutionair” tijdvak voor zover het leven in het beeld van de stad wordt weerspiegeld. Men behoeft slechts te bedenken, dat Utrecht in 1900 niet meer dan 100.000 inwoners telde en in 1970 bijna drie-maal zoveel. Voorts heeft de omvang van de bebouwde kom in overeenstemming hiermee meer dan gelijke tred gehouden. De structuur van de binnenstad is door verbreding van een aantal straten (en dit ging door tot op de huidige dag) ingrijpend veranderd. Hierdoor heeft Utrecht zijn middeleeuws aspect vrijwel geheel verloren, al zijn enkele zeer waardevolle delen tot nu toe bewaard gebleven. Het complex van de eigenlijke kernstraten is onherkenbaar verminkt, een onaanvaardbaar log hoog gebouw ontsiert de Neude en zijn omgeving, waarbij het op zichzelf niet onverdienstelijke postkantoor uit 1924 van Crouwel dapper meehelpt. Gelukkig is het onvergelykelijk fraai grachtenstelsel goeddeels bewaard gebleven, maar een deel van de noord- en westkant van de Stadsbuitengracht werd gedempt. De Jaarbeurs kwam en zijn gebouwen sloten het Vreeburg af, dat na de afbraak van deze afwijzende plankenrij een voorwerp van heftige debatten werd, de Universiteit breidde zich uit en verliet de oude stad, inclusief de faculteit der diergeneeskunde. Een geheel nieuwe vestiging vulde een ruimte, die nodig was om een scheiding met De Bilt en Zeist te handhaven, twee oude vestingen werden omsingeld en in beslag genomen, een ingrijpende vernieuwing van het westelijk stadsdeel tussen het Vreeburg en het station, dat steeds gigantischer vormen aanneemt, kan zowel met vrees als met trots, voorlopig nog met vrees, tegemoet worden gezien. De oude stad en de nieuwe wijken, de plaats van Utrecht in de agglomeratie en in de provincie, zelfs in het land, vormen punten van discussie, om het nu maar eens mild uit te drukken.

Gedeeltelijk behoren deze discussies al tot het verleden, zoals de stadsuitbreiding van 1948, gedeeltelijk zijn ze nog in volle gang, het is de vraag of deze problemen aan het einde van deze eeuw zullen zijn opgelost. Gedeeltelijk vormden ze ook in 1900 en de jaren daarop reeds moeilijke vraagstukken, die

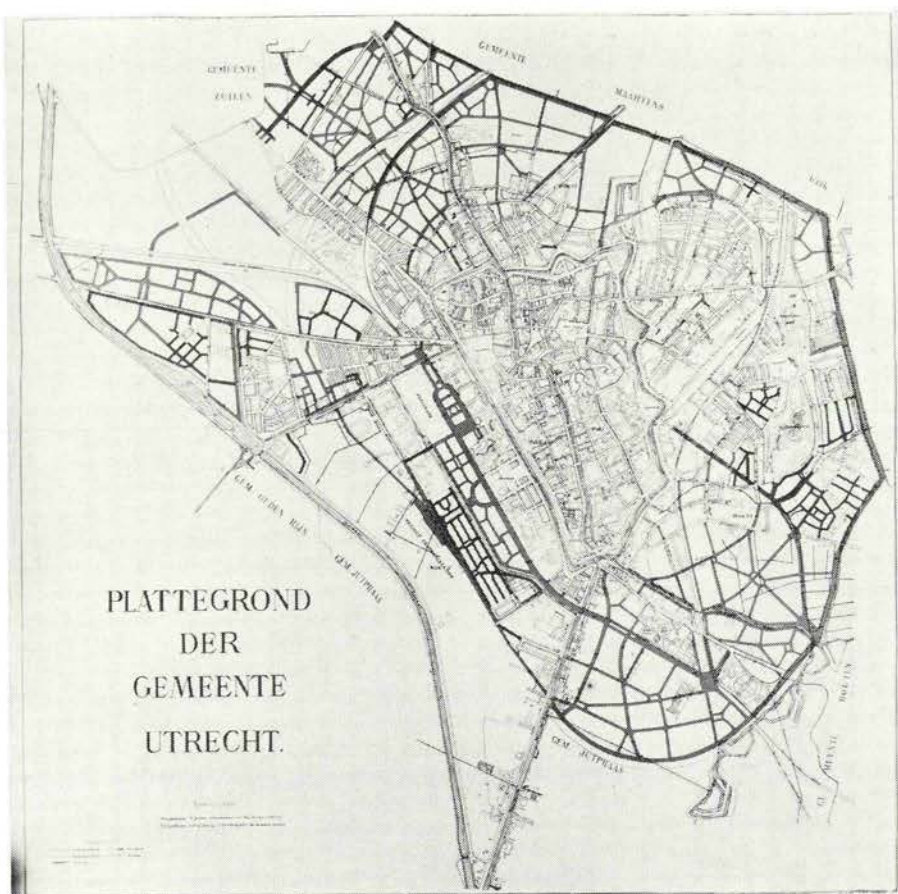

De Domsteeg omstreeks 1900.

aanleiding gaven tot belangwekkende rapporten en historisch gesproken interessante plannen. Maar voor men met al die plannen en voorstellen kwam, werd de binnenstad op onverantwoordelijke manier op de snijtafel gelegd. In 1900 wordt gewag gemaakt van de (eerste) verbreding van de Lange Viestraat en van de Nobelstraat. In verband daarmee is over de Oude Gracht de Viebrug verbreed en is, met wegruiming van het wed dat daar aanwezig was, de Potterstraat voor het eerst verbreed. De tweede verbreding vond in 1924 plaats bij de voltooiing van het nieuwe postkantoor (in 1912 werd die verbreding reeds vastgesteld). De Stammetsbrug (over de Drift) is op de breedte van de, voor het eerst verbrede, Nobelstraat gebracht en reeds voordat die verbreding was aangebracht had men van de Nobelstraat uit een verbinding met de Maliebaan gemaakt door de vroegere Nachtegaalsteeg te verbreden tot Nachtegaalstraat en door het bouwen van de Lucasbrug. In 1898 heeft men de huizen aan de noordzijde van de Voetiussteeg aangekocht, waardoor de mogelijkheid verkregen werd een verkeersweg van behoorlijke breedte tussen het

Munsterkerkhof (het noorden van het Domplein) en het Pieterskerkhof te maken. Men meende hierdoor een betere verbinding tussen de Zadelstraat en de Nobelstraat tot stand te hebben gebracht. Omstreeks 1905 werden immers de Korte Jansstraat en de Domsteeg (nu Domstraat) verbreed. De stad, die noord-zuid gericht is, was in 1900 in de breedte uitgegroeid, vandaar de belangstelling voor de oost-west verbinding. Ook stelt men voor de Maartensbrug te verbreden en haar omgeving te „vernieuwen”, welk denkbeeld later door Berlage en Holsboer eveneens aan de orde is gesteld. Dat de „geest van vernieuwing” omstreeks 1900 in Utrecht rondwaarde blijkt uit een dagbladartikel, getiteld „Een stad die zich uitbreidt”, waarin o.a. werd gezegd: „En in de toekomst staan ons ongetwijfeld nog meer offers te wachten, die wij zullen moeten brengen om goed te maken wat bij de bebouwing van de binnenstad door de kortzichtigheid onzer voorvaderen verkeerd gedaan is, of om weg te ruimen wat voor de veranderde behoeften moet vallen.” Deze verwaten voor-spelling is uitgekomen: men is ook later in Utrecht niet karig geweest met doorbraken, die de oorspronkelijke structuur hebben vernietigd. Wij noemden reeds de latere verbredingen van Lange Viestraat en Potterstraat en kunnen daaraan de Jacobsstraat toevoegen, die van het Vreeburg een in verkeers-opzicht zo moeilijke en in „pleinopzicht” zo’n onbevredigende ruimte heeft gemaakt. De steeds uitgestelde verbreding van de Lange Jansstraat heeft in de jaren 1969/1971 de papieren kroon op het werk gezet.

Veel intelligenter voorbereid dan deze achteraf te betreuren doorbraken, die echter gegeven het tijdstip wel te verklaren zijn, was het zg. Spoorwegrapport van 1906. Door zijn centrale ligging en de omstandigheid, dat de stad werd ingesloten door de spoorwegen, richtte men een adres aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, waarin de overlast werd uiteengezet, die het verkeer op water- en landwegen van de ligging der spoorwegen onder-vond. Maar dit was niet alles: behalve dat het ene verkeer het andere dwars zat, vormden de spoorwegen ook een belemmering voor een behoorlijke uitbreiding. In het rapport werd erop gewezen, dat de spoorwegen niet alleen schuldig waren: ook de ring van verdedigingswerken met hun verboden kringen (schootsveld waarop o.a. niet gebouwd mocht worden en waarin geen hoge wegen mochten worden aangelegd) sloten de stad aan de noordoost-, zuid- en zuidoostzijde in. Het Merwedekanaal werd in die tijd nog niet als een belemmering voor de stadsuitbreiding beschouwd: het Amsterdam-Rijnkanaal en de verkeersweg Amsterdam-verkeersplein Oude Rijn, die Utrecht nu geheel van het westen afsluiten, waren nog niet aangelegd. Het rapport was minder belangrijk als uitgangspunt voor verbetering van de bestaande toestand dan als kritische beschrijving hiervan. Wel van betekenis was de raad om bij de beschouwingen omtrent de toekomstige toestanden ervan uit te gaan, dat alle Nederlandse spoorwegen in één bedrijf verenigd zouden zijn. Daarbij vergeleken was het voorstel, om het centraal station, dat jaren lang een door-stroming van het verkeer in westelijke richting had belemmerd, naar het Merwedekanaal te verplaatsen, van weinig betekenis. Ook de verplaatsing van het station Maliebaan met de verlegging van de Oosterspoorweg zou achteraf geen of weinig soelaas hebben gebracht. Hoe vooruitstrevend het plan van de commissie ook leek om de gordel, die Utrecht insloot, vrij radicaal wijder te ma-

Uitbreidingsplan van 1910.

ken, deze gordel zou nu reeds zijn bereikt, resp. overschreden.

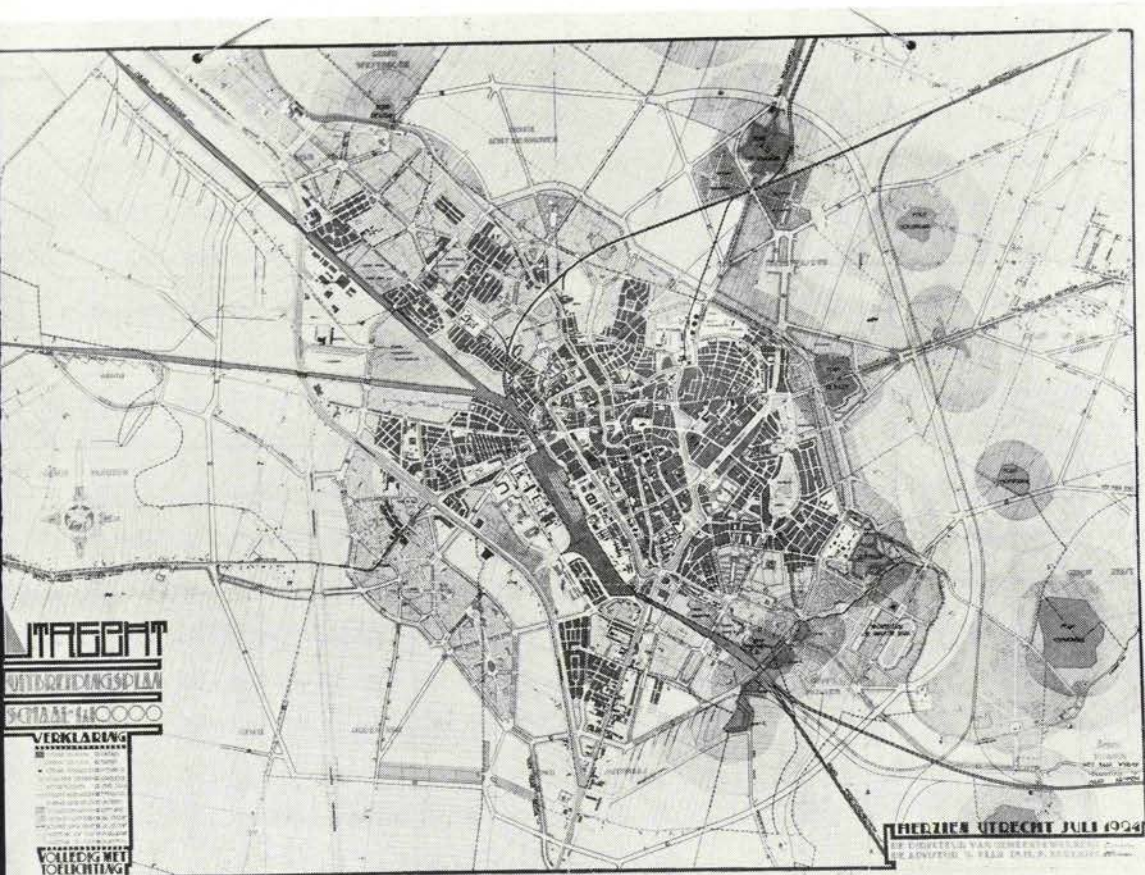
Dat Utrecht zich in de jaren vóór de tweede Wereldoorlog hoofdzakelijk met de vraagstukken van verkeer en bevolkingsuitbreiding bezig hield, gaf aanleiding tot de twee plannen van Berlage en Holsboer en tot een langdurige strijd om uitbreiding van de gemeentegrenzen te verkrijgen, die eerst na de tweede Wereldoorlog eindigde. Voorts tot een aantal nieuwe doorbraken, waarvan wij reeds enkele hebben genoemd. De plannen van Berlage en Holsboer kwamen eerst in 1920 resp. 1924 tot stand. Van bijzondere betekenis was hierin de aanleg van een ringweg, die al in een rapport van F. J. Nieuwenhuis uit 1910 was aanbevolen. Behalve het ontwerp van de ringweg, die men strikt genomen niet aan Berlage en Holsboer zal mogen toeschrijven, werden voorstellen gedaan, die catastrofaal waren geweest als men ze had uitgevoerd en bepaald niet van veel inzicht getuigden voor zover het de plannen aangaat, die wel tot stand kwamen. Van de laatste kan men de uitbreiding der aanvankelijk bescheiden tuindorpen noemen, die van 1913 tot 1917 werden gebouwd.

Nauwelijks tuindorpen te noemen als men ze vergelijkt met „t Lansink” te Hengelo, dat evenals de Utrechtse arbeiderswijken door Karel Muller is ontworpen en zeker van veel mindere kwaliteit dan het even later gebouwde „Vreewijk” te Rotterdam. De ergste fout was echter de keuze van de ligging: precies ten oosten van de industrie aan het Merwedekanaal, die door Berlage en Holsboer zelf aan de westkant van dit kanaal werd gesitueerd. De bewoners werden naarmate de industrie zich uitbreidde steeds weer blootgesteld aan de dampen van deze industrie, aangevoerd door de in ons land overheersende westenwind. Voor het overige is dit noord-westelijk deel van Utrecht niet eens zo slecht uitgevallen, althans voor zover het de door Berlage en Holsboer ontworpen buurten betreft en zij komen dan ook zeer zeker in aanmerking voor de renovatie, waar men reeds enige jaren mee bezig is.

De aanleg van het industrieterrein, de bouw van de wijken in het toen nog zelfstandige Zuilen met geld van de gemeente Utrecht zijn met delen van Oog in Al de enige elementen in het plan Berlage/Holsboer, die in de loop der jaren werden gerealiseerd, al zou men hiertoe met enige goede wil ook de aandrang op verruiming van de gemeentegrenzen kunnen rekenen, die reeds in 1910 door Nieuwenhuis en in 1911 door de gemeente in een adres tot de Gedeputeerde Staten van Utrecht werd bepleit. Ook werd het tracé van de door Nieuwenhuis voorgestelde en op het uitbreidingsplan van 1910 gedeeltelijk reeds aangegeven ringweg nader vastgesteld. De ringweg is eerst op het einde van de zestiger jaren voltooid, een tweede hierbuiten gelegen ringweg werd niet aangelegd.

In hun plannen voor de binnenstad tonen Holsboer en Berlage zich evenals hun voorgangers en degenen, die na hen komen, hartstochtelijke door- en afbrekers, wier ontwerp(en), als ze werkelijk waren uitgevoerd, Utrechts stedelijk schoon afdoende zouden hebben vernietigd. Men kan droevig het hoofd schudden over dit gebrek aan gevoel voor stedelijk schoon, voor „leefbaarheid”, die een oude stadskern in zo hoge mate biedt. De verdere gang van zaken heeft echter bewezen, dat de binnenstad van Utrecht zeer bijzondere moeilijkheden met zich meebrengt. De kern bestaat niet uit één, maar uit verschillende concentratiepunten of zelfs concentratielijnen. Er zijn geen pleinen, de Dom en in het algemeen de kerken hebben geen relatie met het stadhuis, dat geen middelpunt van het stedelijk leven werd. Utrecht was „ingevuld” tussen de immuniteiten en de kloosterterreinen, een soort „groei” die men ook in enkele andere Middeleeuwse steden aantreft.

Een gebouw, dat reeds vóór de ontwerpen (nl. in 1921) van Berlage/Holsboer het beeld van de stad grondig veranderde, was het eerste vaste jaarbeursgebouw van De Bie Leuvelink Tjeenk. Het was echter niet voldoende voor de in 1916 opgerichte instelling en werd dan ook gevolgd door een tweede, een derde, een vierde en een vijfde gebouw, resp. in 1930, 1932, 1938, 1940. Zelfs na 1940 had men nog barakken nodig voor buitenlandse deelnemers. Het was een tijdelijke ontsiering: in 1969/1971 werden deze stevige constructies afgebroken, omdat ze overbodig werden geacht. De afbraak bracht een probleem met zich mee, dat jaren lang de gemoederen (naast de demping van de Stadsbuitengracht) bezig hield nl. de vorm en de bebouwing van de open ruimte, die was ontstaan. Het is jammer, dat men in zijn enthousiasme en in

In 1924 herzien uitbreidingsplan van 1920 door H. P. Berlage en ir. C. Holsboer.

zijn verachting voor de architectuur van de negentiende eeuw de korenbeurs en de fruithal zonder slag of stoot heeft prijsgegeven voor het in architectonisch opzicht waardeloze Jaarbeursgebouw aan het Vredenburg, dat vijftig jaar lang een heel vreemde ruimte in een boeiende stad is geweest.

Tot de tweede Wereldoorlog wordt het na de plannen van Holsboer en Berlage erg stil: Utrecht wordt met een paar niet onverdienstelijke kleine wijken Pijlsweerd en Kromme Rijn, uitgebreid, maar de aandacht wordt hoofdzakelijk gevraagd voor twee problemen, die niet uitsluitend Utrecht raakten, al hadden ze veel te maken met de ontwikkeling van de stad: beide problemen werden echter pas na de Tweede Wereldoorlog opgelost in die zin, dat in 1953 een overeenstemming over de havenmonden van Utrecht op het Amsterdam-Rijnkanaal werd bereikt en in 1948 de lang verbeide uitbreiding van de gemeente werd verwezenlijkt. Eens te meer, maar nu misschien voor het eerst heel zichtbaar, kreeg de verhouding tussen de stad, zijn omgeving en een ver-

afgelegen gemeente afmetingen, die dicht bij de planologische dan bij de stedenbouwkundige maten bleken te liggen. Het begrip stedenbouw kreeg een andere inhoud, hetgeen ook weldra bleek uit de gebruikte terminologie, die bepaalde vraagstukken in meer algemene of meer plaatselijke gingen afsplitsen c.q. onderbrengen.

Hoe belangrijk ook voor Utrecht, het geschil met Amsterdam over de havenmonden aan het Amsterdam/Rijnkanaal was vrij eenvoudig. De overeenstemming (eigenlijk: de toestemming van de minister van Verkeer en Waterstaat om vergunningen te verlenen voor het maken van twee havenaansluitingen) kwam echter eerst in 1953 tot stand, een jaar na opening van het kanaal. Het heeft in dit verband geen zin de geschiedenis van het kanaal, dat van Utrecht af geheel opnieuw werd gegraven, na te gaan. Wel kan er op gewezen worden, dat in het plan van Berlage en Holsboer het ten westen van het Merwedekanaal gelegen industrieterrein een vorkvormige aansluiting heeft op dit vaarwater en dat in het plan gesproken wordt over „dit grootscheeps vaarwater”, terwijl men al bezig was met ontwerpen om het kanaal te verbreden en zelfs overwoog een geheel nieuw tracé te kiezen. Het heeft eveneens zin er op te wijzen, dat in het plan van 1920 dit bedoelde industrieterrein nog niet voorkomt.

Er komt nu ineens een vreemd dualisme in de houding van Utrecht: terwijl men zich sedert de aanleg van het Merwedekanaal niet om dit vaarwater heeft bekommerd, gaat men na de bouw van nieuwe veemarkten en veilingruimten achter het station (in 1928) een aansluiting maken; bovendien wordt ten oosten van het Merwedekanaal een industriehaven aangelegd, die slechts betekenis heeft voor de elektrische centrale. In 1931 wordt dan het tracé voor het Amsterdam-Rijnkanaal vastgesteld, maar pas drie jaar daarna, in 1934, reageerde het gemeentebestuur door een aantal eisen te stellen en in de gemeenteraad te verklaren, „dat het voor de regering geenszins de Utrechtse belangen zijn geweest, die bij haar de doorslag in het vraagstuk hebben gegeven.” Aan haar eisen verbindt de gemeente haar bereidheid om f 300.000 bij te dragen in de kosten voor het gehele kanaal ad. f 45.000.000. Het lijkt een futiel bedrag, maar er is meer aan de hand, want in enkele punten wordt gevraagd verbredingen in het nieuwe kanaal aan te brengen op nader, na overleg met de gemeente, te bepalen plaatsen en over een totale oeverlengte van ongeveer 2000 meter, die bestemd zijn voor het aldaar ligplaats nemen van ladende en lossende vaartuigen en voorts het toestaan van los- en laadgelegenheden op het oude en nieuwe kanaal, met vrijheid tot het maken van nieuwe havenmonden zonder dat daarbij ten opzichte van de gemeente of de scheepvaart bezwarende bepalingen worden gesteld. De minister van Waterstaat zegt in hetzelfde jaar toe, dat aan deze voorwaarden zal worden voldaan en bijna twintig jaar later is deze toezegging aanleiding voor een eis van Utrecht om niet minder dan vier havenmonden te vragen volgens een plan van 1949. Amsterdam maakte bezwaar en achtte met het oog op de ononderbroken scheepvaart in het kanaal slechts één havenmond aanvaardbaar. Er werd „binnenskamers” een hevig gevecht geleverd, waarbij geen van beide partijen zijn zin kreeg, maar elk van hen zich overwinnaar kon voelen. Het nieuwe industrieterrein kreeg twee havenmonden.

De verschillende rapporten van deskundige lieden zijn ondanks het feit, dat de toon niet altijd even objectief is, interessant, omdat voor die tijd nieuwe begrippen werden geïntroduceerd en o.a. de zg. wijkgedachte, in de oorlog in Nederland te Rotterdam onder deskundigen populair geworden, ter sprake komt. Termen als agglomeratie, randgemeenten e.a. worden gebruikt en het is belangwekkend te vernemen, dat na een uiteenzetting van het college van burgemeester en wethouders, waarin er op gewezen wordt, dat in de laatste veertig jaar ongeveer twintig grote gemeenten (Rotterdam driemaal!) zijn vergroot, men van de andere zijde een kentering in de opvattingen constateert. Men meent, dat een uitdijende grote stad niet onbeperkt haar grondgebied kan vergroten en men constateert, dat Utrecht in dit opzicht geen rekening houdt met de gewijzigde denkbeelden. Hoe wetenschappelijk de terminologie ook is, hoezeer men ook „logisch” redeneert, men ontkomt bij dit alles niet aan de indruk, dat de inzichten vaak in overeenstemming werden gebracht met de wensen. Merkwaardig is in dit verband de ommezwaai van de gemeente omtrent de bebouwing aan de oostkant van de stad: in 1932 had men op een brede strook tussen de eigenlijke stad en de uitbreidingen gerekend en het vooral als een voordeel beschouwd, dat de oostkant door de aanwezigheid van de verboden kringen niet bebouwd zou worden. Nauwelijks hadden de militaire autoriteiten deze verboden kringen voor bebouwing vrijgegeven of men haastte zich voor de woonwijken van beter gesitueerden het „nabije oosten” te reserveren. Van deze wijken is niet zoveel terecht gekomen: slechts Rijsweerd, dat in omvang beperkt is, heeft men kunnen „redden”. De rest is geheel ten goede gekomen aan de universiteit. Het einde van het grenswijzigingsdrama kwam in 1954: de gemeente Zuilen werd opgeheven en het niet bij Utrecht komende deel werd bij Maarssen gevoegd. Het oude dorp bleef Oud-Zuilen heten en kwam met het slot Zuylen bij Maarssen. Ook de gemeente Ouden Rijn werd opgeheven; het grootste deel kwam bij de nieuwe gemeente Vleuten-De Meern, 508 ha. kwamen bij Utrecht. Wat de inwoners betrof, bracht de annexatie van Zuilen ruim 25.000 bewoners binnen de gemeente Utrecht, Jutphaas ruim 8.500, Maartensdijk ruim 7.000. De overige gemeenten Westbroek, Achttienhoven, De Bilt, Bunnik en Houten stonden slechts weinig terrein af. De grens van De Bilt loopt ongeveer 500 meter ten oosten van fort De Bilt. De aan Utrecht behorende landgoederen Rhijnauwen, Ouden Nieuw Amelisweerd bleven binnen de grenzen van Bunnik, goed beschouwd een onaanvaardbare toestand, die dan ook door velen werd en wordt betreurd. Niettemin kreeg Utrecht er toch zoveel terrein bij, dat het op ruime schaal kon gaan bouwen. Vóór 1954 werd slechts van enkele „overgebleven stukken” gebruik gemaakt en zo ontstonden enkele invulplannen, waarvan Oog in Al/De halve Maan en Kromme Rijn de belangrijkste waren. De wijk „Oog in Al” was volgens de plannen van Berlage en Holsboer gebouwd, althans wat het oostelijk deel betreft: men vond hier rijen eengezinshuizen, die van zeer behoorlijk peil waren. Het is opmerkelijk, dat de beter gesitueerden zich hier hebben gevestigd, terwijl de woningen niet voor welgestelden waren bestemd. Voor de Tweede Wereldoorlog vormde het Merwedekanaal nog een dusdanige barrière, dat men hier niet graag woonde. Voor de zeer welgestelden had de Utrechtse heuvelrug zulk een aantrekkingskracht, dat de nabij liggende dor-

pen zich snel ontwikkelden: het argument van Utrecht, dat een grenswijziging noodzakelijk was omdat de gemeente haar rijke inwoners geen huisvesting kon bieden, klinkt in het licht van wat na 1954 geschied is, niet erg overtuigend. Ook na de grenswijziging hebben de werkelijk welgestelde lieden er de voorkeur aan gegeven in de bossen te wonen. Utrecht is het slachtoffer geworden van zijn mooie omgeving in de onmiddellijke nabijheid. De bouw van de bungalows in Rijnsweerd is pas aarzelend in 1966/67 op gang gekomen, toen men inzag, dat uitbreiding van de aan of in de Utrechtse heuvelrug gelegen dorpen weldra aan banden gelegd zou worden of reeds aan banden gelegd was. Uit de vlucht van een aantal mensen naar De Meern om in elk geval nog beslag te kunnen leggen op zij het ook nog zo bescheiden eengezinshuizen, blijkt hoezeer de Nederlander aan zijn huisje met tuintje hecht, ondanks alle verzekeringen, dat Nederland zo snel verstedelijkt.

Ondanks het feit, dat men slechts de beschikking had over een klein terrein en dit terrein bovendien een langgerekte vorm vertoonde, is het na de Tweede Wereldoorlog gebouwde deel van Oog in Al lang niet slecht. Dit komt niet alleen door de uitermate gunstige ligging aan het Amsterdam-Rijnkanaal maar ook, doordat men een vriendelijk centrum van het Herderplein heeft gemaakt. Het Herderplein is fraai van opzet: het bestaat grotendeels uit een verdiept bassin, waarin men al naar het uitkomt water kan laten lopen, zodat het als bad of ijsbaan, maar ook als rolschaatsenbaan gebruikt kan worden. De afstemming van de bouwhoogten van het plein is met gevoel voor verhoudingen tot stand gebracht en als men er rondloopt ziet men aan de wijze, waarop de mensen zich bewegen, dat dit plein als een wijkcentrum wordt beleefd.

Een geheel ander karakter toont de buurt (men kan het nauwelijks een wijk noemen) Kromme Rijn. Er bestond een oud plan voor deze buurt uit 1931, maar er was na de Tweede Wereldoorlog nog niet veel gerealiseerd. Het beste deel is ongetwijfeld de bebouwing langs de Kromme Rijn, die in een brede groenstrook loopt. Aan de ene kant heeft men open bouw van verharde pleintjes en groen neergezet, aan de andere, de noordkant, heeft men bungalows toegelaten om de in Utrecht zo'n grote rol spelende en zo vurig gewenste welgestelden op het zuiden te laten wonen. Het studententehuizencomplex, in beginsel goed gelegen, dicht bij de oude stad en niet ver van de universiteit, had, als men nu toch eenmaal overgaat tot afzonderlijke studentenhuisvesting, wat groter kunnen zijn.

De laatste „aanvulling” van enige betekenis is de strook in Zuilen langs de Vecht, waarvan de verkaveling langs de rivier zeer geslaagd is. Voor het parkeren is hier gezorgd door de aanleg van kleine ronde pleintjes, waarop de straten in de richting van de rivier doodlopen; tussen de huizenblokken vindt men hier ruimtelijk mooie hoven, die meestal aan de zuidkant nog voorzien zijn van een kinderspeelplaats. Een merkwaardig bewijs voor de wijze, waarop de stedenbouw beïnvloed kan worden door „technische” eisen, vormt de aanwezigheid van de rioolwaterzuiveringsinstallatie dicht aan de Vecht op een terrein, dat zo gunstig ligt voor recreatie of woningbouw. Het terrein, waarop zich de inrichting bevindt, was vóór de grenswijziging het laatste stuk grond dat hiervoor in aanmerking kwam. Utrecht is een hoogwaterreiland in een laagwatergebied en zo was de aangewezen plaats, waar de rioolwaterzuiverings-

installatie nog op Utrechts gebied kon komen, het terrein aan de Vecht. Het hoogwatereland moet in stand blijven, omdat men moeilijkheden met de funderingen van oude gebouwen zou krijgen als het water zou zakken. Utrecht's peil is ong. 58 cm. boven A.P., het Vechtpeil gemiddeld 30 cm. beneden A.P.

De eerste na-oorlogse wijk, waarin men een beginsel en ook een zekere eenheid kan ontdekken, is het tussen Vaartse Rijn en Rijksweg 12 gelegen Hoograven, ontworpen door C. M. van der Stad. Ook hier was, evenals de vorige na de tweede Wereldoorlog gebouwde wijken, het gebied niet helemaal „maagdelijk”: Jutphaas had vóór de grenswijziging van 1954 een aantal saaie stroken eengezinshuizen tegen de grens met Utrecht aangebouwd. De ontwerper heeft als richtlijn de zg. wooneenheid gekozen, die vlak na de oorlog in de wijk Pendrecht te Rotterdam is toegepast. Men ging hierbij uit van de redenering, dat een gedifferentieerde samenstelling van een groep woningen in een bepaald verband tot saamhorigheid of een soort buurtgemeenschap zou kunnen leiden. Een volledige wooneenheid bevat in Hoograven ongeveer 290 woningen, verdeeld als volgt: 48 driekamerwoningen, waarvan 12 voor onvolledige gezinnen, 144 vierkamerwoningen, 36 vijfkamerwoningen, 52 zeskamerwoningen en 10 zevenkamerwoningen. De eenheid wordt achtmaal herhaald, maar die, welke in overleg met architect G. Th. Rietveld zijn gebouwd, stemmen het meest met het oorspronkelijke plan overeen, dat vooral gekenmerkt is door een centraal plein, dat slechts aan één kant toegankelijk is en dus een rustpunt vormt voor de gehele buurt. Er is hierin een duidelijk verschil te zien met wooneenheden, die elders zijn gebouwd, zoals het reeds genoemde Pendrecht te Rotterdam. De daar geprojecteerde speelstraten zijn volledig parkeerterreinen geworden; dit is in het te Utrecht toegepaste centrale plein in veel mindere mate het geval en bovendien blijft daar hoe dan ook het middenstuk van het plein onaangetaast. Bij verschillende andere eenheden van Hoograven is het centrale plein aan twee zijden, dus niet alleen van het zuiden, maar ook van het noorden, toegankelijk met het gevolg dat deze buurten lang zo rustig niet zijn en de intimiteit van de afgesloten eenheden missen. De gehele wijk is „doorspoeld” met groen: aan de noordkant vindt men zelfs een grote grasvlakte, het Tolsteegplantsoen, te ruim van schaal voor een stedelijke wijk en zonder veel voorzieningen; het Camminghaplantsoen, meer in het zuiden, is gedifferentieerder, ook al door de aanwezigheid van het water, en wordt dan ook intensiever gebruikt. In Hoograven komen tamelijk veel eengezinswoningen voor, die door de toepassing van de wooneenheid goed in het geheel zijn opgenomen. Hoograven is een typische tuinwijk, zoals er ook na de Tweede Wereldoorlog in ons land zijn gebouwd, maar de wijk behoort wel tot die, welke boven de overigens lage middelmaat staan. De tweede grote wijk, even langgerekt als Hoograven, hetgeen de mogelijkheid om tot gemeenschapszin te komen niet bevordert, is „Kanaleneiland”. Het Kanaleneiland ligt tussen twee kanalen, het Amsterdam-Rijnkanaal en het Merwedekanaal: de langwerpige vorm was hier dus, evenals bij Hoograven een „gegeven”, waar niet aan te tornen viel. Aan de oostkant is de wijk door een industrieterrein gescheiden van het Merwedekanaal, waardoor de relatie met het water aan die kant wordt belemmerd; het zuidelijk deel be-

autoverkeer is ingesteld. Een belangrijk element vormen de brede verkeerswegen en de verkeerscircuits, die heel wat plaats in beslag nemen en de gehele wijk van 30.000 inwoners (een kleine Nederlandse stad dus) in vier sectoren verdelen, waarvan de zuid-oostelijke sector uit het park Transwijk bestaat. Een wijk van hoge woongebouwen en lange blokken, van speelstraten en een groot aantal in afzonderlijke buurten ondergebrachte eengezinshuizen op de rigoureuze scheiding dus van hoog- en laagbouw. De eengezinshuizen op de kop van de lange evenwijdige blokken van 100 tot 120 meter maken weinig indruk: men ziet ze over het hoofd. De regelmaat is het gevolg van het besluit om industriële woningbouw toe te passen, een systeem met van te voren klaargemaakte elementen dus, die min of meer als een bouwdoos in of aan elkaar sluiten. De elementen werden door middel van kranen op hun plaats gebracht en de kranen reden op rails. Hierdoor was destijds de rechte lijn als het ware voorgeschreven. In het noorden is men tenslotte niet op de industriële bouw overgegaan, wel in het zuiden, maar in de gehele wijk heersen de rechthoek en de rechte hoek.

Hoewel juist deze richting in de stedenbouw op het ogenblik niet zonder verachting wordt afgewezen, moet men bedenken, dat Kanaleneiland voor de tijd waarin de wijk werd ontworpen een experiment was. Want men heeft met Kanaleneiland bewust getracht industriële bouw en verkeer in een woonwijk „samen te voegen” met de schaalvergroting, die daarvan het logische gevolg is. In dit opzicht kan men Kanaleneiland, gegeven de tijd waarin het is ontworpen (vóór 1961, want Van der Stad vertelt in dat jaar, dat de wijk in acht jaar gerealiseerd moet zijn, hetgeen ook wel zo ongeveer is uitgekomen) dan ook als een belangwekkende fase in de historie van de Nederlandse stedenbouw beschouwen.

Zoals Hoograven een verbetering was van een reeds bestaand systeem (verbetering voorzover de wooneenheid intiemer werd en misschien „dorpser”) zo is Kanaleneiland een poging om met een gebaar waaraan de allure niet vreemd was iets „groot-stedelijks” tot stand te brengen. Men kan op het ogenblik hieromtrent andere opvattingen koesteren en de hoge evenwijdig „in het gelid” staande woongebouwen en étagebouw afwijzen, men kan terecht van oordeel zijn, dat een woonwijk niet zo ruw verdeeld mag worden door middel van autowegen, zo ruw zelfs, dat van het woongebied af vrijwel altijd een brede verkeersweg moet worden overgestoken om het park Transwijk te bereiken, het experiment blijft niettemin van durf getuigen. In tegenstelling met de imitaties van Pendrecht of de imitaties van Amsterdam-West of zo maar langs de linealen getrokken wegen en blokken, getuigt Kanaleneiland van visie. Men mag het in beginsel niet met deze visie eens zijn, men zal nooit kunnen ontkennen, dat hier met de nodige ernst getracht is deze buurt een karakter te geven, dat men elders in ons land vrijwel overal vergeefs zal zoeken.

Kanaleneiland is evenals Hoograven en Pendrecht in eenheden opgebouwd, waarvan men in de praktijk niet veel merkt. Dat is maar goed ook, want herhaling van dezelfde eenheid bemoeilijkt dikwijls de herkenbaarheid en bevordert als men niet ter dege oppast de monotonie. Dat ziet men vooral in de grootste wijk van na de Tweede Wereldoorlog welke in Utrecht ontstaan is, Overvecht. Deze wijk bestaat nl. uit grote carré's, die evenmin als in Ka-

naleneiland de pretentie hebben een samenhangende buurt te vormen. Dit is althans de strekking van de toelichting en als ooit een toelichting op bondige wijze de gebreken van een wijk heeft blootgelegd, dan is dat hier geschied. In overeenstemming met de bedoeling of voorspelling vindt men in Overvecht niets terug van de carrés; de samenstellende elementen zijn zo verschillend, dat men ze niet in samenhang ziet. Wel is het tamelijk lastig zich in dit stadsdeel te oriënteren, hetgeen vermoedelijk het gevolg is van een gebrek aan oriëntatiepunten, aan de uniforme in „open vierkanten” gerangschikte hoogbouw en de grote stukken laagbouw, die op zichzelf wel zeer afwisselend zijn, maar niet als oriënterend element kunnen dienen. Voorts is het onjuist om niet te zeggen belachelijk om, of men nu met een brede of een smalle, een korte of een lange straat te maken heeft, de naam steeds op *dreef* te laten eindigen. De hoogbouwhoven zijn niet van elkaar te onderscheiden, de étagebouw is zorgvuldig overwogen met brede parkeerstroken in de „dreven” binnen het blok. Voorts zijn er goed gesitueerde speelplaatsen, maar er is een schromelijk tekort aan gemeenschappelijk groen: men heeft liever de bewoners eigen tuinen willen geven (omdat het goedkoper is voor de gemeente?). Sommige bewoners hebben zulke grote tuinen gekregen, dat ze deze kennelijk niet aankunnen. Het best zijn de min of meer besloten complexen laagbouw, die men ontoegankelijk heeft gemaakt voor doorgaand verkeer en men is daarbij tot verrassende oplossingen gekomen, waarbij met bomen en speelwerktuigen vaak bijzonder goede effecten zijn bereikt. Ook heeft de dienst voor Volkshuisvesting onder leiding van W. A. H. W. M. Janssen enige experimentele woningbouw (dat wil dus in ons land zeggen, enige woningbouw, die op bescheiden wijze afwijkt van de geijkte plattegronden) gerealiseerd.

Overvecht heeft van vele kanten vernietigende kritiek moeten doorstaan. In een tijd als deze, waarin men naarstig zoekt naar nieuwe woonvormen en een soort woning- en stedenbouw, waarin de bewoner in het middelpunt van de belangstelling staat en niet de bouwondernemer of huiseigenaar, is de kritiek gerechtvaardigd. Vooral omdat men vaak te ondoordacht te werk is gegaan en hier maar eens een water heeft getekend en daar de plaats van een kerk of een winkelcentrum bepaald en ginds een hoog open vierkant van woningen. Anderzijds zijn er in deze doolhof goede punten te vinden en duikt ineens bij de detaillering de liefde van de ontwerper op. Men is daar nu blind voor, maar vergeleken met veel tekentafelgepruts in kleine steden of ontwerpen, die uit de laden worden gehaald bij de grote bureaus, is Overvecht nog heel goed te verdedigen tegenover iemand, die niet weigert het goede ervan te zien.

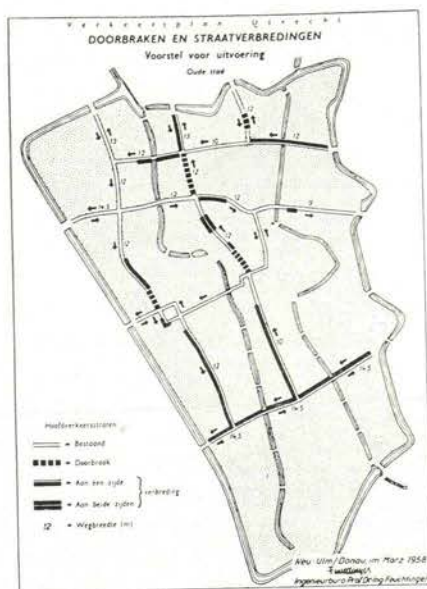
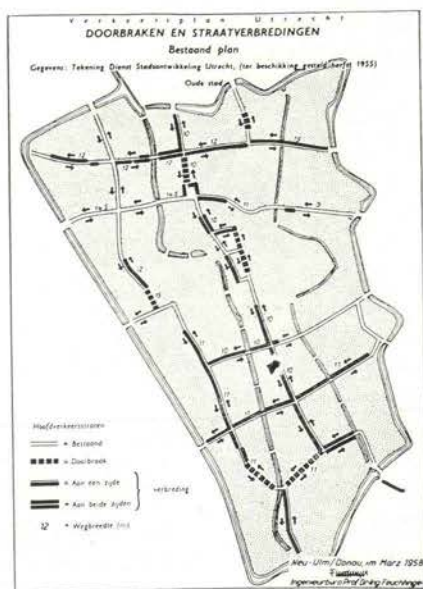
Alle nieuwe wijken van Utrecht hebben niet half zoveel stof doen opwaaien als de vraagstukken, die de zo interessante, maar langzamerhand reeds volkomen bedorven binnenstad van Utrecht raken. Eigenlijk kan men deze vraagstukken niet scheiden: het verkeer hangt samen met bijna alle andere problemen, eenvoudig omdat niets in een stad van betekenis is, als men er niet kan komen. Van dit standpunt moet iedereen doordrongen zijn, het enige wat echter de rasechte verkeerstechnici zien is de stelregel, dat toegankelijkheid en toegankelijkheid per auto als het ware identiek zijn. En als een gewoon mens

dan vraagt of een bepaalde oplossing niet anders kan, komen van de kant van de deskundigen de technische en financiële dreigementen.

In elke stad is het centrum de plaats waar het leven van de stad zich afspeelt; als men met trots aan „zijn stad” denkt, denkt men niet aan één of andere buitenwijk, zelfs al woont men er zelf. Vandaar dat een verandering van dit centrum door elke bewoner met Argusogen gevolgd en met de nodige critiek wordt beoordeeld. „Elke verandering is geen verbetering” pleegt men gaarne te zeggen: het veranderende beeld van de stad is een vaak ongewenste verandering van een beeld, dat reeds in de jeugd zijn vaste vorm vond. Men moet echter bedenken, dat op de plaats van elke Romaanse kerk vaak een Romeinse tempel heeft gestaan, op de plaats van vele Gothische kerken een Romaanse kathedraal, op de plaats van een Renaissance-paleis een Gothisch huis en dat vele in architectonisch opzicht waardevolle nieuwe gebouwen oudere in architectonisch opzicht waardevolle gebouwen hebben verdrongen.

Dit is geen verdediging voor de bouw van alles wat nieuw is, noch een verdediging om door dik en dun alles te bewaren. Er zijn in dit opzicht geen vaste lijnen te trekken, maar wij weten heel zeker, dat in de negentiende eeuw muren zijn neergehaald, torens zijn afgebroken, grachten zijn gedempt die met enige opoffering van geld en moeite bewaard hadden kunnen blijven. En wij vragen ons met een benauwd hart af, nu in Utrecht in de tweede helft van deze eeuw zoveel gebeurd is en nog zoveel staat te gebeuren, of degenen die na ons komen die daden niet zullen betreuren. Het gaat in dezen natuurlijk over het leven en lijden van de gehele binnenstad, van een binnenstad, die wat zijn patroon betreft, zijn gelijke niet had in Nederland, een merkwaardig soort samensmelting of tussenvoeging van gebouwen der geestelijkheid en die van de burgers. Dit patroon is echter het grondigst prijsgegeven in het noordwesten: van de Willemsbrug tot de Vecht, van het Vredenburg tot voorbij het Centraal Station, het gehele complex ten westen van de lijn Lange Nieuwstraat, het Domplein, de Voetiusstraat, de Keistraat, de Drift, het Janskerkhof, de Lange Jansstraat, de Potterstraat, de Oude Gracht. Een enkel deel wat meer, een ander deel wat minder; men had zelfs vaak het oog op stadsdelen ten oosten van deze lijn, zoals de doorbraak van Berlage en Holsboer van de Voorstraat naar de Waterstraat. Een enkel deel is geheel afgebroken, een ander deel staat op het punt te verdwijnen. Natuurlijk moet de binnenstad steeds als één geheel worden beschouwd, maar de in omvang geringe oostkant kreeg weinig aandacht, zodat men geruisloos de kleine olifant van het Wilhelminakinderziekenhuis kon laten uitgroeien tot een volwassen olifant en men in de buurt van Nieuwe en Oude Kamp maar wat aanmodderde.

De jachthoorn werd voor het eerst hard geblazen bij de opdracht van burgemeester en wethouders aan dr. ing. M. E. Feuchtinger in november 1955, waarin deze verkeersdeskundige gevraagd werd te overwegen of er niet zekere correcties dan wel ingrijpende wijzigingen aangebracht moesten worden in het structuurplan van 1954. Op het eerste gezicht en evenzeer bij nadere beschouwing kan het verwondering baren, dat het gemeentebestuur een verkeersdeskundige meende nodig te hebben om advies te geven over het structuurplan van de stad. Burgemeester en wethouders geven hiervoor in 1958 als verklaring, dat het structuurplan van 1954 gebaseerd was of althans slechts

Doorbraken en straatverbredingen volgens een plan van de gemeente en volgens een plan van ir. Feuchtinger.

rekening hield met een toeneming van het aantal motorrijtuigen tussen 1950 en 1954 van 4%, terwijl deze toeneming in de jaren 1954, 1955 en 1956 37,9% bedroeg of wel 12,6% per jaar. „Deze verontrustende ontwikkeling en de steeds groter wordende verkeersmoeilijkheden in de binnenstad,” zo verklaart het college „brachten ons tot de overtuiging, dat een diepgaande bestudering van het Utrechtse verkeersvraagstuk geboden was. Hierbij zou tevens de vraag moeten worden onderzocht, of de in het structuurplan globaal geschetste oplossing van het probleem nog wel toereikend kan worden geacht.” Men gaf hiermee eigenlijk te kennen, dat het verkeer voor de binnenstad van Utrecht de voornaamste factor was aan de hand waarvan men de structuur moest bepalen. Dit was in 1955 niet alleen een vrij nieuw, althans nog niet vaak zo openhartig beleden standpunt, maar het werd ook heftig omstreden. En met recht, want men kan nu eenmaal een oude kern niet bij het verkeer aanpassen zonder hem meteen te vernietigen. In het verleden was zowel in Utrecht als elders de kern door ingrijpende veranderingen ten behoeve van het verkeer grondig aangetast, en men kan zich dus afvragen wat het gemeentebestuur ertoe bewoog een buitenlander en een buitenstaander, tevens typisch verkeerstechnicus, te benoemen voor een breed opgezet bestemmingsonderzoek van het verkeer, dat tot vergaande maatregelen zou kunnen leiden. Men kan zich hierbij eveneens afvragen of een adres aan het gemeentebestuur en de Kamer van Koophandel van 22 augustus 1955 van de heer Mackelenbergh niet meer invloed op de gang van zaken heeft gehad dan algemeen wordt aangenomen. Deze heer beval in dit adres het dempen van de singels aan ten bate van een verkeersweg om de oude stad.

Bij de beantwoording of liever de bespreking van de vraag waarom „ineens” de nadruk viel op het verkeer, dienen wij er aan te denken, dat Utrecht veertig jaar lang, tot 1954, gevochten had voor gebiedsuitbreiding. Deze was, zoals wij zagen, nodig geweest om de beter gesitueerden gelegenheid te geven zich in de gemeente te vestigen. Het feit, dat de grenswijziging zo lang was uitgesteld, had, naar men meende, tot gevolg gehad dat ook welgestelden in de randgemeenten waren gaan wonen. Dientengevolge was het gemiddelde inkomen in de stad Utrecht lager dan van andere grote steden, lager dan dat van De Bilt, Zeist, Maartensdijk en zelfs van Bunnik, om van Maarn, Driebergen en Doorn maar niet te spreken. Gedurende de veertig jaar, waarin de welgestelden zich niet in Utrecht hadden kunnen vestigen, was de stad als winkelcentrum achteruitgegaan. Althans wat de kwaliteit betreft: gespecialiseerde zaken hadden plaats gemaakt voor grote winkelbedrijven.

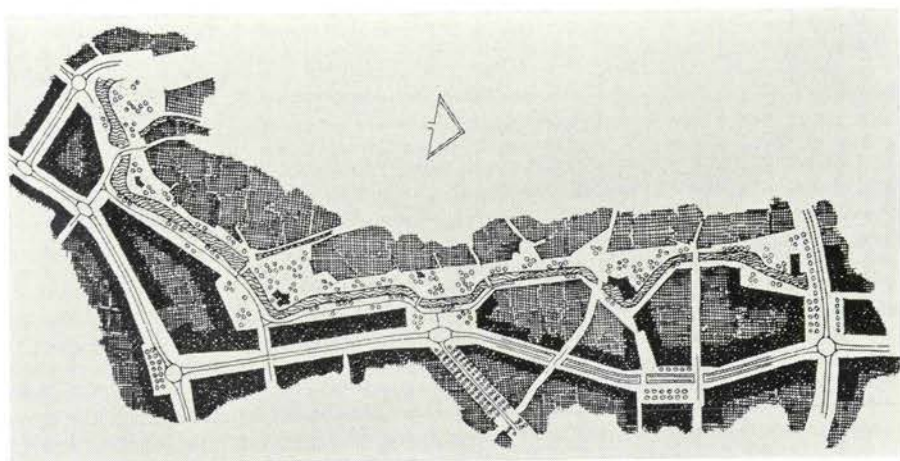
Een onmiddellijk gevolg van de gebiedsuitbreiding was de hoop op verhoging van de welvaart. Men had nu zijn doel bereikt, de welgestelden werden verwacht, men moest het hun niet te moeilijk maken. (Zeist was inmiddels al een geduchte concurrent geworden wat het winkelareaal betreft.) Ergo: de Utrechtse binnenstad moest openstaan voor de welgestelden. Voor hun auto's natuurlijk in de eerste plaats.

De raad was het in deze kwestie geheel met burgemeester en wethouders eens en gaf op 8 november 1956 te kennen, dat de stad niet voor het verkeer moest worden afgesloten, maar dat zodanige voorzieningen zouden moeten worden getroffen, dat zij ook voor de toekomst voor het verkeer dat daar zou moeten zijn, bruikbaar moest blijven. Indien wij dit besluit en de beweegredenen die ertoe leidden, voor ogen houden, is de strijd van het gemeentebestuur tegen de verdedigers van het stedelijk schoon gemakkelijk te begrijpen en kunnen we al vast de vaak gehoorde opvatting, dat hier een competentie-, ja zelfs een prestigekwestie aan de orde was, verwerpen.

Al kon men dan ook bij beide partijen een zekere schaakblindheid constateren, het lijdt geen twijfel, dat elk van hen oprecht overtuigd was de juiste oplossing na te streven.

Schaakblindheid was echter vooral bij het gemeentebestuur en zijn ambtenaren in hoge mate aanwezig: men trachtte met alle mogelijke middelen het plan Feuchtinger, waarbij de gehele stadsbuitengracht gedempt zou moeten worden, door te zetten.

Bereikbaarheid van het centrum: dat was de voorwaarde, welke men prof. Feuchtinger had gesteld en dat wilde dus tevens zeggen: geen afsluiting van de binnenstad. Dat werd wel niet precies in deze bewoordingen gezegd, maar het kwam erop neer. Feuchtinger was het volkomen eens met het door de gemeenteraad genomen besluit. Ter gelegenheid van een door hem voor de gemeenteraad gehouden toelichting op het door hem ontworpen verkeersplan zei hij in 1959: „Men zegt ook: de oude stad moet voor het gemotoriseerde verkeer worden afgesloten. Maar dan zou (dus) 43% van alle arbeidsplaatsen niet meer met de auto te bereiken zijn. Dit zou, economisch gezien, het einde betekenen van de oude stad. De oude stad zou dan een soort museum worden, een verzameling van gebouwen; de grote massa van de daar gevestigde bedrijven zou niet meer levensvatbaar zijn.”

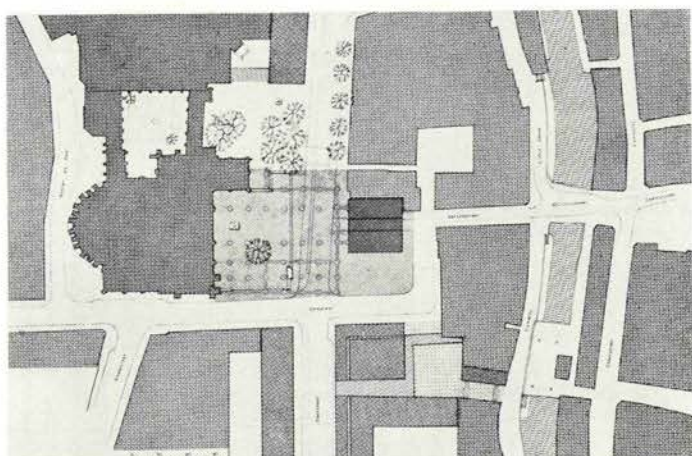

Verloop van de oosttangent volgens het eerste rapport Kuiper, waardoor de oostkant van de Stadsbuitengracht niet gedempt zou worden.

De stad wordt een museum als men er niet met de auto doorheen kan rossen, is een door vele ondernemers en autobezitters gaarne gehanteerde onbewezen stelling. Als 43% van alle arbeidsplaatsen niet met de auto te bereiken is, blijven in elk geval nog 57% over en het is de vraag of het voor elke onderneming werkelijk een levensbelang is, dat men er met de auto moet kunnen komen. Bij kantoren is dat al vast dubieus en zo gaat het eveneens met kleine bedrijven en winkels, die lichte, weinig omvangrijke artikelen verkopen. Een pianohandel moet voor een vrachtauto bereikbaar zijn, een klerenmagazijn misschien, een postzegelhandel beslist niet. De klanten zullen met een kleine wandeling (van de ondergrondse parkeergarage af) genoeg nemen als kwaliteit en prijs aantrekkelijk zijn. In warenhuizen leggen kopers vaak grotere afstanden af dan ze zelf beseffen: het gaat erom de weg naar het centrum van winkels aantrekkelijk te maken en zo nodig tegen het al te wisselvallige weer te beschermen.

Maar bij het verweer tegen de plannen van Feuchtinger dienen we bovendien nog te bedenken, dat ook het aantal doorbraken en straatverbredingen in de binnenstad zelf, al waren deze kleiner dan het reeds bestaande plan van 1954, nog zeer aanzienlijk waren. Op een gegeven ogenblik is alle aandacht gericht op de demping van de Stadsbuitengracht, maar de doorbraak- en verbredingsplannen waren eveneens een duidelijke aantasting van de structuur. Het is de vraag of niet, ondanks alle tegenstand van buitenaf, de wil van het gemeentebestuur was doorgezet als het toenmalige ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in een brief van 10 december 1959 niet had laten weten, dat de bolwerken en wallen van de stad opgenomen waren in de Voorlopige Lijst van Monumenten voor geschiedenis en kunst en dat daarin ook de Stadsbuitengracht was begrepen. Burgemeester en Wethouders van Utrecht waren zeer boos, schreven een bijzonder onhebbelijk briefje, maar er zat niet veel anders op dan gehoor te geven aan de wenk of aan het verbod. Op 22

april 1960 werd aan ir. J. A. Kuiper de opdracht gegeven een basisplan te ontwerpen voor de oude stad en om een ringweg te projecteren op grond van eerder door prof. Feuchtinger verschaft gegevens. Ir. Kuiper aanvaardde deze opdracht en bracht in maart 1962 zijn (eerste) rapport uit. Volgens dit rapport zou het water van de Catharijnesingel tot een punt ongeveer ter hoogte van het Rozendaal gedempt moeten worden. Voorts in het noorden het water van de Weerdsingel tot de Begijnkade/Van Asch van Wyckskade. Een deel van het noorden en het gehele oosten van de Stadsbuitengracht zou gespaard blijven, doordat de ringweg door de bestaande bebouwing heen zou moeten lopen. Ook dit plan ondervond nog veel tegenstand, maar velen begonnen zich er langzamerhand mee te verzoenen, dat althans een deel van de Stadsbuitengracht gedempt zou worden. Het hing er nu van af welk deel. Dat er gedempt zou worden, stond reeds vast in het najaar van 1962. In oktober 1962 werd namelijk het plan Hoog-Catharijne, bijdrage tot Utrecht's centrumfunctie, gepubliceerd. Een merkwaardige samenloop van omstandigheden heeft gemaakt, dat in het eerste rapport Kuiper geen rekening is gehouden met het klaarblijkelijk door het college van burgemeester en wethouders gesteunde plan Hoog-Catharijne. Er moet echter wel overleg hebben plaats gehad, want het onderhavige plan ging uit van de gedachten, die Kuiper ontwikkelde voor de oude stad en de denkbeelden over het tracé van de ringweg voor zover bij de betrokkenen geen verschil van mening bestond. En bij de betrokkenen bestond in elk geval geen verschil van mening wat de demping van de Stadsbuitengracht van het Paardenveld tot de Willemsbrug betrof en dus was eigenlijk op dat ogenblik een verbond gesloten tussen de gemeente Utrecht, ir. J. A. Kuiper en de ontwerpers/uitvoerders van het plan Hoog-Catharijne. Het duurde nog tot 11 januari 1968 vóór de regering in beginsel zwichtte na een tussenvoorstel van juni 1966, waarbij burgemeester en wethouders van Utrecht lieten weten, dat zij genoeg zouden nemen met de demping van de Stadsbuitengracht van de Kleine Singel tot een punt iets ten zuiden van de Willemsbrug. Het werd tenslotte demping van de Stadsbuitengracht van de Willemsbrug af (dus niet het deel Willemsbrug/Bleekstraat) tot de Bemuurde Weerd. Over het stuk Bemuurde Weerd/Kleine Singel zou nader overleg worden gepleegd. Gelukkig is dit stuk tenslotte toch nog gespaard gebleven. Als wij nu, na alle aspecten van de zaak te hebben overwogen, ons afvragen hoe het komt, dat de regering niet vast is blijven houden aan het eens ingenomen standpunt, dan kan het bijna niet anders of de gedachte dringt zich op, dat de overeenstemming tussen de gemeente en de ondernemers/ontwerpers van Hoog-Catharijne hier veel toe heeft bijgedragen. Men behoeft in dit verband natuurlijk niemand van vals spel te verdenken, maar wel blijkt hier duidelijk op welk een vaak min of meer toevallige samenloop van omstandigheden een stedenbouwkundige visie kan berusten. Waarschijnlijk immers kwamen de ontwerpers/ondernemers van Hoog-Catharijne op het denkbeeld een gigantisch gebouwencomplex te maken aan de westkant van het station naar het Vredenburg nadat ze kennis hadden genomen van de dempingsplannen. Uit de oudste desbetreffende maquettes is namelijk op te maken, dat men van het Centraal Station af in 1962 is begonnen, terwijl het denkbeeld om de singels te dempen reeds in mei 1958 als het plan Feuchtinger bekend is gewor-

*Doorbraak op het Domplein volgens tweede rapport Kuiper.
Deze doorbraak werd van overheidswege afgekeurd.*

den. Wel dient de aandacht er op te worden gevestigd, dat reeds van 1900 af over demping van de Stadsbuitengracht is gesproken en dat deze nog vóór de opdracht aan Feuchtinger om de verkeerskwestie te bestuderen, dus in 1955 schriftelijk was bepleit in een adres aan de gemeenteraad en de kamer van koophandel. Ook was het denkbeeld om een concentratiepunt van een station te maken niet nieuw. In Japan was men hier mee bezig en in zekere zin heeft men in het plan Hoog-Catharijne verzuimd, van een gelegenheid een tweede centrum tussen Jaarbeurs en oude stad te bouwen, gebruik te maken. Indien men dit wel had gedaan of had willen doen, dan was hier een gevaar ontstaan voor verlies aan mogelijkheden tot ontwikkeling of zelfs maar bevredigende voortzetting van de winkels in de oude kern. Ook met de tamelijk „eenvoudige” opzet heeft men hier van winkelierszijde reeds op gewezen, waarbij het er weinig toe doet of winkeliers van de binnenstad zich in Hoog-Catharijne zullen vestigen of dat ze naar Overvecht vertrekken; ze verlaten de binnenstad.

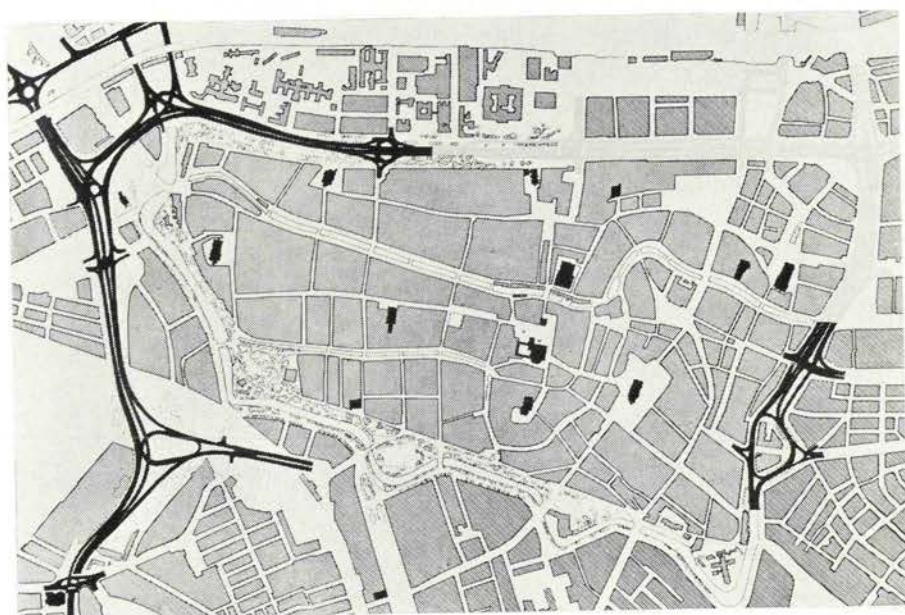
Er mag nog aandacht worden gevestigd op de overbodigheid van de demping van de Stadsbuitengracht tussen Willemsbrug en Leidseweg nadat het plan Hoog-Catharijne was vastgesteld. De „stationsbuurt” werd immers afgebroken en een verbreding van de Catharijnesingel had hiervan het logisch gevolg geweest kunnen zijn.

In zijn tweede rapport van december 1965, dat een basisplan voor de binnenstad behandelt en dat op vele punten afwijkt van hetgeen hij over de binnenstad in zijn eerste rapport heeft aanbevolen, geeft ir. Kuiper naar aanleiding van de verhouding winkelcity en Hoog-Catharijne een ernstige waarschuwing. De winkelcity zal door de concurrentiepositie genoodzaakt worden zich snel, gelijktijdig met de bouw van Hoog-Catharijne, te vernieuwen. Reeds in 1969 betoogde schrijver dezes in zijn boek 2000 jaar Utrecht, dat het overweging zou verdienen de binnenhoven tussen Elisabethstraat/Steenweg en de Oude Gracht „op te schonen” op de manier zoals dat in de oude stad van Stock-

holm is gebeurd en zoals men dat destijds met de Bethaniënbuurt te Amsterdam van plan was. „Het toegankelijk maken van de binnenterreinen tussen genoemde straten, die reeds door stegen verbonden zijn, zou des te meer zin hebben, omdat men dan een voetgangersdomein zou krijgen, dat uit de structuur van het betrokken gebied voort zou komen. De winkels zouden in dit geval zowel naar voren als naar achteren (van de binnenterreinen uit) een front moeten vertonen en deze binnenterreinen zouden goed ingericht moeten worden” (blz. 355). Van een grote activiteit der betreffende winkeliers is echter niet veel gebleken, wel heeft de gemeente de linker zijde van de Oude Gracht van Lange Viestraat tot Bakkerstraat, de Bakkerstraat zelf en een deel van de Steenweg, gedeeltelijk of geheel voor gemotoriseerd verkeer gesloten. Het ligt in de bedoeling dit voetgangersgebied verder uit te breiden.

Het dramatische element in alle stedenbouw vormt de omstandigheid, dat men nooit met zekerheid weet te zeggen of iets dat nieuw gebouwd is werkelijk functioneert voor het er staat en dat men de ernst van een gemis in een vertrouwd stedelijk beeld pas werkelijk beseft als het is verdwenen. Maar elke afbraak en doorbraak is onherroepelijk: men kan achteraf slechts om het verlies van de „geliefde dode” treuren. Zo is het met veel stedelijk schoon, dat wij alleen nog maar van plaatjes uit de zeventiende of achttiende eeuw kennen, gegaan. Zo gaat het nu reeds met de dempingen, die in Utrecht hebben plaats gevonden. Was dit nu wel nodig, vraagt men zich af. Had men dat prachtige want aaneengesloten water niet nog hardnekkiger moeten verdedigen? En omgekeerd: was de kolos, die tussen de voormalige, nu afgebroken Hojelkazerne is ontstaan, wel nodig? Wordt het werkelijk een stedelijk beeld van betekenis? Zullen we niet betreuren, dat het ooit gebouwd is, als het eenmaal klaar is? Op het ogenblik ziet alles er triest om niet te zeggen angstwekkend uit. De architectuur, die in grote blokken is opgetrokken, houdt niet over, is zelfs vergeleken met soortgelijke bouwwerken in het buitenland, armoedig.

Maar ja, zo spreekt men zich moed in, Hoog-Catharijne is het eerste plan van allure in Nederland, waarover men kan spreken als stedelijke vernieuwing, stadsvernieuwing (urban renewal) op grote schaal. Hier wordt „iets groots verricht”, al is het natuurlijk niet zo groot als wat in Stockholm in het centrum is geschied, niet zo interessant als de plannen voor Leicester, niet evenwichtig als het Eurozenter te Berlijn, niet zo ingrijpend als Front de Seine te Parijs. Toch groots. Ongetwijfeld. Men heeft eindelijk ook in ons land iets aangedurfd. De resultaten zullen we moeten afwachten en soms zal dit met een benauwd hart zijn. Want één van de nare dingen van Hoog-Catharijne is, dat men tijdens de bouw weinig kan veranderen. Het plan is niet echt flexibel. Dat is ondanks alle verzekeringen van het tegendeel, waarbij enkele kleine wijzigingen in het oorspronkelijke plan werden opgesomd, het duidelijkst gebleken in de houding van de maatschappij Hoog-Catharijne ten aanzien van de bebouwing en indeling van het Vredenburg. In een schemaplan voor een nieuw muziekcentrum op genoemd plein hadden ir. H. Hertzberger en ir. K. F. G. Spruit bepaalde voorwaarden, die noodzakelijk geacht werden voor de integratie van de bebouwing door Hoog-Catharijne en die van de gemeente (het muziekcentrum) niet in acht genomen. Het toegestane bouwvolume was aanzienlijk overschreden, in het plan werden voorzieningen getroffen om op de

De singeldemping.

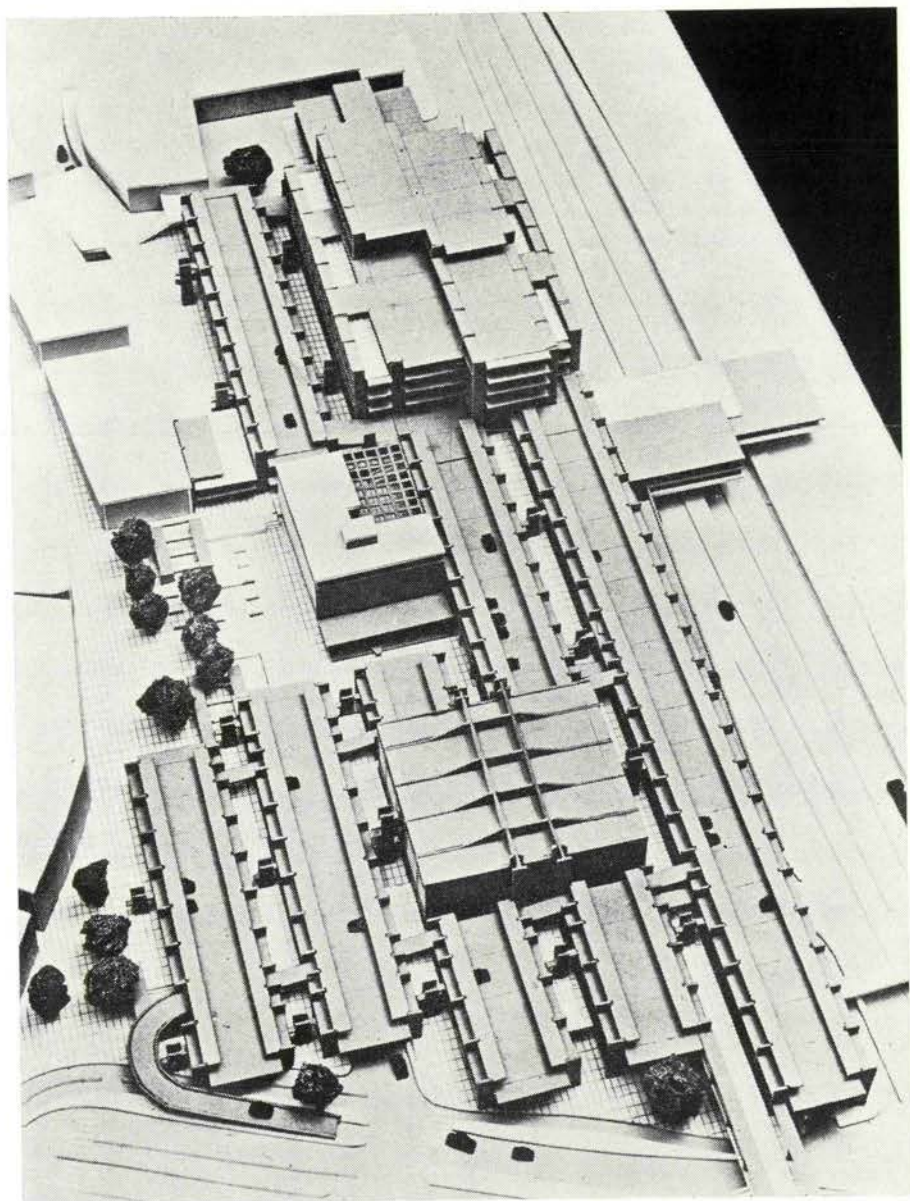
daken te parkeren, men achtte een verkeersweg van de St. Jacobsstraat over het Vredenburg naar de Mariaplaats niet noodzakelijk. De opdrachtgevers, de gemeente en de maatschappij Hoog-Catharijne, gaven in een brief van 26 maart 1970 te kennen, dat men de architecten verzocht om mede te werken aan de drie volgende essentiële problemen: nl. het afzien van het dakparkeren, het handhaven van de verbindingsweg St. Jacobsstraat/Mariaplaats over het Vredenburg, het in gezamenlijk overleg vinden van een oplossing voor de aansluiting van de beide delen van het schemaplan Vredenburg/Achter Clarenburg. Hertzberger zag vooral het weglaten van de openbare weg over het Vredenburg als een principiële zaak, omdat het plein een voetgangersplein zou moeten worden en de weg bovendien een scheiding te weeg zou brengen tussen de oude stad en het nieuwe Hoog-Catharijne. In een brief van 9 april weigerde hij op de genoemde voorwaarden verdere medewerking. Hierna gaf men Bodon, die tot nu toe supervisor was geweest, en Spruit een nieuwe, nu wel duidelijker omschreven opdracht.

Het plan van deze architecten werd in de gemeenteraad behandeld op 1, 2 en 3 oktober. Dit bestuurslichaam verzeeide in een soort mammothdebat, waarin o.a. ook nog een aantal intussen verschenen rapporten, nl. het tweede rapport Kuiper, de nota Kernbeeld en de studie Invitant 70, ter sprake kwamen. Het tweede rapport Kuiper van december 1965, dat in enkele bijzonder lelijke doorbraken voorzag, waarvoor dan ook ten aanzien van één, nl. een doorbraak van het Domein naar de Neude, van rijkswege geen toestemming was verleend, was wel niet „in de ijskast” gestopt, zoals men mededeelde, maar speelde verder alleen maar een theoretische rol. Het rapport lijkt erg op het stratenstelsel voor de binnenstad van Feuchtinger en is dus in het licht

van de veranderde opvattingen omtrent het behoud van onze oude binnensteden onbruikbaar. Van enig belang was de mededeling, dat de maatschappij Hoog-Catharijne niet zozeer als een typische pressure-group beschouwd moest worden, die „achter de schermen” druk uitoefende op de gemeente, maar dat er nu eenmaal een contract was getekend, waar men zich van gemeentewege als gesprekspartner aan had te houden, mits hiermee het algemeen belang niet werd geschaad. In de toekomst, zo meende een wethouder, zou men voor grootscheepse ondernemingen nog wel vaker particuliere maatschappijen nodig hebben en indien een overheidslichaam zich de vrijheid veroorloofde zich met een beroep op het algemeen belang, wat dat dan ook mocht zijn, niet aan een overeenkomst te houden, zou de geestdrift om met het lichaam in zee te gaan zeker niet groter worden. Er werd voorts medegedeeld, dat de maatschappij Hoog-Catharijne niet meer met de heer Hertzberger wilde samenwerken, omdat zij vond, dat er een vertrouwensrelatie tussen een architect en zijn opdrachtgevers moet bestaan. Dit vertrouwen was niet aanwezig, omdat de maatschappij de uitlatingen van de heer Hertzberger niet consistent vond en dat voorts de visie, die de heer Hertzberger op de binnenstad had, niet door de maatschappij Hoog-Catharijne wordt gedeeld. Een gemeenteraadslid wees op een zekere onbegrijpelijkheid in de controverse door te zeggen, dat Hertzberger aandacht had gehad voor de totale stad. Hij wilde het levende stadshart niet doorsnijden en dat stadshart toegankelijk maken voor gewone mensen. Zijn plan had gelukkig ook aandacht voor de klanten van de winkeliers. Hertzberger had geen commercieel eiland willen maken, noch van Hoog-Catharijne, noch van de binnenstad. Ook de hoofdarchitecten van Hoog-Catharijne stonden positief tegenover het plan Hertzberger en zij vonden het elimineren van de verkeersweg een verbetering. Tenslotte nam de gemeenteraad een motie op 3 oktober van de volgende inhoud aan: „De gemeenteraad is van mening:

1. dat het plan Bodon-Spruit niet aanvaard moet worden als uitgangspunt van de bebouwing van het Vredenburg;
2. wenst de situering van het muziekcentrum op het Vredenburg te handhaven.
3. wenst een goede overgang van de oude naar de nieuwe stad te realiseren overeenkomstig de horizontaal-structurele opbouw volgens de idee Hertzberger.
4. kiest in dat verband voor het elimineren van de verkeersweg in samenhang met het komende structuurplan van de binnenstad en
5. vraagt het college van burgemeester en wethouders om opnieuw de mogelijkheden na te gaan met betrekking tot een nieuwe opdracht.

Ondanks de mening van burgemeester en wethouders, die o.a. verlies van tijd en geld alsmede een aanzienlijk uitstel van de totstandkoming van een muziekcentrum voorzien en van mening zijn, dat nu geen gave pleinbebouwing kan worden geschapen, omdat er geen integratie met de bebouwing van de N.V. Hoog-Catharijne kan ontstaan, heeft het college besloten aan de motie van 3 oktober gehoor te geven. De procedure zal dan als volgt zijn: na de vaststelling van het structuurplan van de binnenstad, dat medio 1971 tegemoet kon worden gezien, zal de wijziging van het bestemmingsplan in gang moe-

Plan Hertzberger.

ten worden gezet om het elimineren van de weg ook in het bestemmingsplan vast te leggen. Daarna zal een architect worden aangewezen.

Het is duidelijk, en dit was ook het advies van de B.N.A., die inmiddels door de gemeenteraad om advies is gevraagd, dat dit ir. H. Hertzberger moest worden.

Het beloofde structuurplan was echter op 1 januari 1972 nog niet klaar en in

plaats van 1974 zal het dus wel 1975 worden alvorens met de bouw van het muziekcentrum zal kunnen worden begonnen, aangenomen dat het ooit op het Vredenburg komt, want de „tegenkrachten” zijn sterk en zelfs een koe kan een haas vangen als hij zijn horens en zijn hersens gebruikt.

De „eerste beleidsschets” met als titel „Utrecht doelbewust naar de toekomst” en de „struktuurnota Utrecht”, nummer één van een serie die de ontwikkeling van het struktuurplan voor de binnenstad zal beschrijven, zijn intussen in december 1971 verschenen. Vooral de struktuurnota is nogal vaag gesteld en waar ze niet vaag is begeeft ze zich op een terrein, waar de gemeente het bepaald niet voor het zeggen heeft. Over het Vredenburg wordt in deze „studies” niet gerept.

De geschiedenis van de bebouwing van het Vredenburg is niet erg verheffend, maar zij bewijst, dat het vaak gebruikte „vox populi vox dei” in tegenstelling met een halve eeuw geleden geen lege leuze meer is. Dat was zij wel bij de bouw van de nieuwe universiteit aan de oostkant van Utrecht, waarbij de volksstem zich eerst en dan nog schuchter verheven heeft toen het plan bekend werd, dat het zo fraaie fort Rhijnauwen „pas” vrijgegeven door defensie, gebruikt zou worden voor de bouw van een sterrenwacht. Dat was allemaal al bedisseld voor iemand er op wees, dat hier niet alleen een uitermate interessant complex op biologisch gebied gesloten zou worden voor het publiek en bovendien door de komende activiteit natuurlijk vernietigd. Dat Rhijnauwen met Vechten de enige grote versterkingen uit de Hollandse Waterlinie zijn, die zo’n grote omvang hebben (vooral Rhijnauwen) omdat ze op hoge grond lagen en zich dus op een zwak punt van de linie bevonden, is een bijkomstige omstandigheid, waar niemand op gewezen heeft.

Utrecht is een prachtige stad, die nog lang niet genoeg gewaardeerd wordt en ze heeft een prachtige omgeving, die misschien te intensief gewaardeerd wordt, waardoor al dat schoons aan de harten van haar bewonderaars wordt doodgedrukt. Maar er is een kentering te bespeuren: men wil behouden wat men heeft. Er is genoeg vernield. De recente verbreding van de Lange Jansstraat toont aan hoezeer een straatverbreding met nieuwe bebouwing aan één kant het karakter van de hele omgeving kan veranderen. Wat is er van het Jansveld en het Janskerkhof overgebleven, wat van de Slachtstraat en omgeving al heeft men het Hoogt dan ook hersteld? Tot nu toe hebben we nog altijd de geschiedenis van een stad kunnen vergelijken met het lichaam van een mens, wisselvallig van vorm, broos, maar herkenbaar. Deze mens had dat lichaam, een lichaam, waardoor hij getekend was, zowel in goede als in kwade zin. Zodra men hem een been afhakte of zelfs een hand of een vinger, was hij mismaakt. Wij hebben vele van onze oude steden armen en benen afgehakt en de romp van kunstmatige ledematen voorzien. Het leek zo’n goede leuze: als wij onze oude steden niet kunnen vernieuwen, dan geven wij ons een brevet van onbekwaamheid. De nieuwe architectuur moet de oude kunnen vervangen: de mensen van de Gothiek hebben de Romaanse kerken vervangen, die van de Renaissance de Gothische kathedralen, die van de Barok de Renaissance paleizen.

Het zij zo: de komende mens zal het lichaam van zijn stad langzaam moeten

vernieuwen. Maar als hij dat doet met de ingebeelde trots van de mens uit de laatste honderd jaar, zal zijn product niet meer vergeleken kunnen worden met het lichaam van een mens maar met dat van een monster. Vele steden zijn reeds monsters geworden, van Utrecht, althans voor zover het de binnenstad betreft, zijn in elk geval al een paar benen afgehakt. Laat de structuur althans behouden blijven door op te houden met breken.

Gezichten op Utrecht

William D. Kuik

De Kromme Rijn speelt vaak in de jeugdherinneringen van inwoners uit Utrecht een rol van betekenis, er is in het algemeen een zekere verknochtheid op te merken ten opzichte van dit riviertje, vooral als het bewoners van de oude binnenstad betreft.

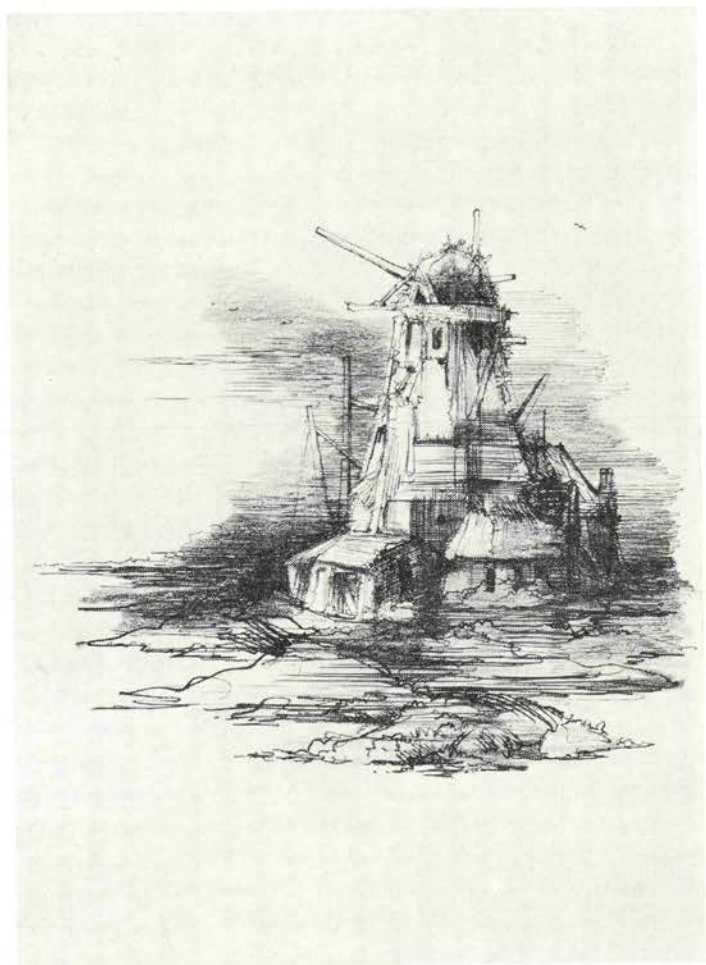
De Dom en de Kromme Rijn, het zijn twee typisch Utrechtse waarmerken, vroeger hoorde er nog enig banket bij.

Maar die zoete herinneringen aan de Kromme Rijn en zijn oevers slaan bijna zeker op het gebied dat zich voorbij het stadion uitstrekt, het betreft de landelijkheid rondom het Theehuis, de Kromme Rijn bij Rijnauwen. Dat morsige eerste gedeelte, liever het laatste gedeelte, daar waar de stroom uitmondt in de Utrechtse singels en waar men een twintig jaar geleden via de kade die langs de Kromme Rijn-buurt loopt ook soms zijn wandeling begon, dat gedeelte wordt veel minder bezongen in het memorieboek van het jeugdsentiment.

Het was, het is waar, een rommelig geheel, de kade en verderop het aarzelend begin van het jaagpad, nu geheel ingepalmd door de uitgegroeide stad en de weg liep parallel aan de Gansstraat die niet bepaald een prettige klank heeft in Utrecht, op zichzelf een heel fatsoenlijke straat, hij voert evenwel naar het kerkhof en de gevangenis, een weg der zuchten.

Bezat men echter wat meer verbeeldingskracht, kon men scherper kijken, dan was er veel bemerkenswaard aan dat laatste op het oog weinig schilderachtige gedeelte van de rivier. Zo stond er aan de monding het witte Moorse huis, een bizarre broodtrommel, onwerkelijk gevangen in de zachte groenpartij van een reusachtige treurwilg, kon het poëtischer in een stad waar maniërisme niet vreemd is; melancholia opende de dans.

Maar ook de linkeroever met zijn verwaarloosde zanderige industrieterrein, hier en daar een loods, een tuinderswoning op een stuk verpieterd bouwland, omgeven door verslonsde boomgroepen, had voor de aandachtige beschouwer zijn bekoring. De eigenaardige bruggetjes die men beklimmen moest als men het jaagpad volgde dient men niet te vergeten, soms waren ze dermate ingewikkeld samengesteld dat men het idee had een cakewalk op de kermis te betreden; op 17e eeuwse landschapstekeningen komt dit genre bruggetjes voor: ingewikkelde plankieren, pittoresk in hun wankelheid, een vermoeide hengelaar hangt over de brugleuning en staart in het water, verkondigt de filosofie van de ledigheid.

Als romantisch klapstuk ter hoogte van het punt waar eveneens de Gansstraat ophield stond nog een vervallen molen, je kon hem beter benaderen via de Gansstraat, maar vanaf het jaagpad kwam hij ook in het gezicht. Waarlijk een ruïne, deze molen, ontdaan van zijn wieken, de kap vol gaten, de romp wormstekig en vertimmerd, verhief hij zich op het modderige weilandje, het erf als een reumatische wijsvinger, een teken van verval en hoge ouderdom; een weggelopen stuk architectuur, zoals het te vinden is op een gravure naar Bloemaert, ik denk aan het bouwsel dat op „de Verstoting van Hagar” voorkomt, een prent die men in het Centraal Museum kan bewonderen.

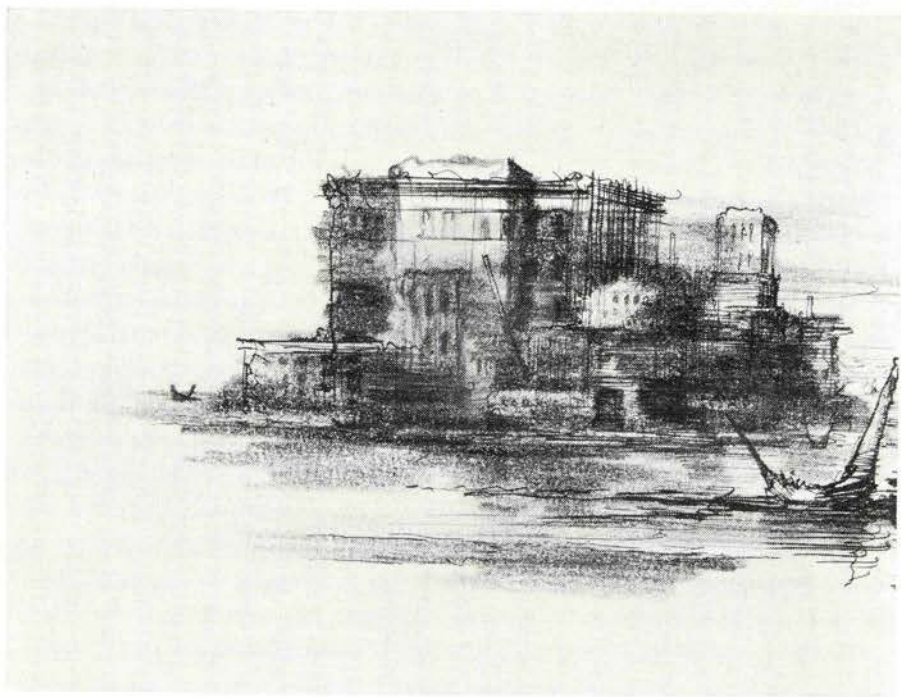
De oude molen, het werd drie en twintig jaar geleden mijn eerste geslaagde buitentekening, in roodbruine inkt gedaan met een lastig stalen tekenpennetje op niet al te kostbaar aquarelpapier. Achteraf gezien is deze schets het begin geweest van een reeks getekende en soms grafisch uitgevoerde architectuur-verbeeldingen van Utrecht.

Een genre stadsgezichten nogal ruïneus en romantisch van uiterlijk, tekeningen vaak door de beschouwers als vrij on-nederlands, wat uitheemserig ondergaan; men denkt vooral aan Italië en de tekenkunst uit de 18e eeuw. Dat is geen wonder want dit genre heeft in de 18e eeuw inderdaad in Italië gebloeid, nam er een hoge vlucht. Ik hoef maar te wijzen op schilders als Canaletto, Bellotto, Guardi uit Venetië, maar ook namen als Pannini en Piranesi met hun fantastisch aandoende ruïnes van Rome hebben bij de iets meer ingevoerde liefhebber van grafiek- en tekenkunst een grote klank.

Toch zou het een misvatting zijn te denken dat de „Veduta Ideata” - zo noemt men dit genre in Italië - werkelijk een typisch Italiaanse kunstvorm is. Integendeel, het zijn juist de Nederlandse schilders, Nederlands breed gezien, die in de 17e eeuw een grote invloed gehad hebben op de ontwikkeling van dit soort stadsgezichten, eigenlijk liever architectuur-verbeeldingen in het landschap; als aardigheid komt daar nog bij dat veel van deze schilders toevallig in Utrecht of omstreken geboren zijn. Ik hoef maar een van de grootste namen te noemen: Gaspar van Wittel, hij groeide op in Amersfoort en is de man geweest die in de 17e eeuw het uiterlijk heeft bepaald van de Vedute di Roma, de verbeeldingen van de stad Rome.

Er zijn meer namen te noemen: van Poelenburgh, Jakob de Heusch, Johannes Glauber, Jan Both; waarom Herman van Swanevelt niet, hij kwam uit Woerden.

Daarom is het niet overdreven te stellen dat mijn tekeningen steunen op een typisch Nederlandse kunstvorm behoorlijk gevoed door Utrechtse talenten;

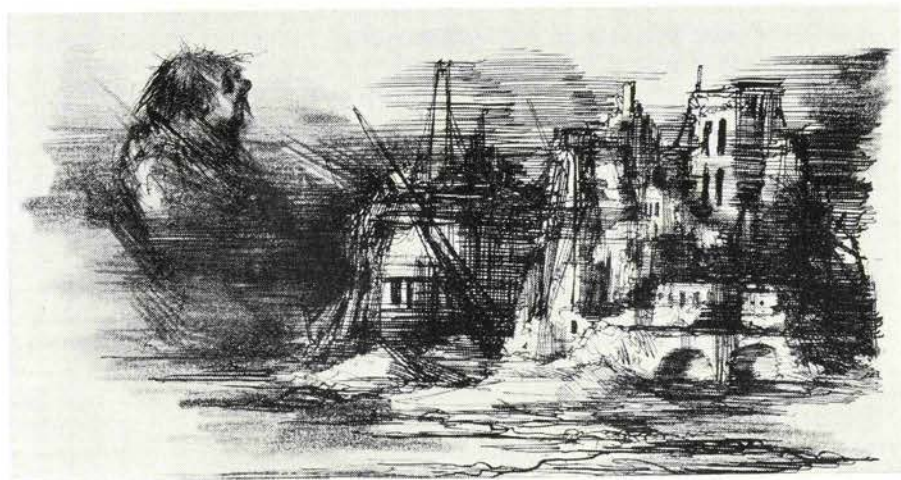

dat dit gedeelte van mijn werk uitgaat van een oude traditie, een traditie in het geheel niet vreemd aan deze stad.

Het verschil is echter dat ik dit soort tekeningen in mijn geboortestad op papier zet, terwijl de Utrechtse meesters van weleer ervoor naar Italië trokken, een kunstreis die ik pas ben gaan maken toen ik het genre al hoog en droog beoefende.

Uit het oogpunt van techniek echter heb ik slechts in de verte met de 17e eeuwse Utrechtse schilders van doen; mijn tekenwijze is wel weinig Nederlands te noemen, althans in zijn scherpste kanten; benadert men van de technische zijde mijn werk dan komt men in Frankrijk terecht bij een ruïneheer als Hubert Robert en bij de hier veel te onbekende Gabriel de Saint-Aubin.

Er is nog een derde figuur die ik moet noemen, een volbloed romanticus: Victor Hugo, zeker geen onbekende naam als dichter en romancier; dat hij evenwel naast zijn litteraire kwaliteit een zeer belangrijk tekenaar is geweest mag men minder bekend achten. Victor Hugo heeft zeer veel fantastische tekeningen gemaakt, o.a. van architectuur, bijzonder inventief uitgevoerd; het zijn deze tekeningen die een grote invloed gehad hebben, nóg hebben op mijn eigen werkzaamheden.

Het album dat ik in opdracht van de Vereniging Oud Utrecht vervaardigde en de titel gaf: 10 gezichten op Utrecht is een neerslag te noemen van de architectuur-tekeningen de laatste 15 jaar gemaakt in deze stad. De grafische techniek waarin ik de prenten tot stand bracht noemt men de lithografie of steendruk.

Dit procédé omstreeks 1800 ontwikkeld door de Duitser Senefelder geeft de mogelijkheid met een speciaal daartoe samengesteld vetkrijt een tekening op kalksteen te maken. Ontwikkelt men deze tekening met salpeterzuur en arabische gom, dan wordt het drukvlak reproduceerbaar in redelijke oplage, het afdrukken moet geschieden op een lithohandpers, die ongeveer 12 drukken per uur aflevert.

Het klinkt eenvoudig, het is het niet; afgezien van de speciale tekenvaardigheid nodig om op de steen te kunnen werken is het ontwikkelen en afdrucken een zaak van grote ervaring en ook feeling; niet iedereen kan het vak van steendrukken leren, afgezien van alle tekenkunst, goede steendrukkers worden een beetje geboren niet gemaakt.

Die zgn. redelijke oplage bestaat ongeveer uit 300 drukken van eerste kwaliteit, daarna loopt de zuiverheid van de afdruk zonder meer terug omdat de steen opnieuw geprepareerd, geëtsd dient te worden, hetgeen de fijnere nuances van de tekening aantast zodat de afbeelding een groot deel van zijn verfijndheid, zijn harmonie verliest.

Er zijn twee redenen waarom ik voor de uitvoering van dit album juist de steendruk verkoos; ten eerste omdat ik van de lithografie houd, ik teken graag op steen en het afdrucken vind ik een plezierig werk, er komt een klein gevecht aan te pas, je moet het materiaal een weinig dwingen; samengevat: het is een nerveuze wijze van bezig zijn en dat ligt me.

De tweede reden is: het tekenen op steen geeft de mogelijkheid direct te zien hoe het beeld, de afbeelding erbij staat in tegenstelling tot b.v. de ets en de kopergravure. Een werkwijze uiterst geschikt dus voor de inventieve driftig werkende tekenaar die zijn compositie niet geheel vast wil leggen, inval, toeval, associatie wenst toe te passen naast uitgekiende compositie en berekening, naast omdat de laatste faculteiten nooit geheel afwezig zullen zijn.

Het is in deze geest dat ook de Gezichten op Utrecht zijn ontstaan, direct op steen getekend naar krabbels, buiten-schetsen en uitgewerkte tekeningen; fantasie-volle lithografieën, ontstaan door een soort preluderen met krijt op steen naar aanleiding van Utrechtse architectuur-tekeningen. Geen topografische prenten, hoogstens in de onderdelen, nooit echter als geheel, hetgeen niet inhoudt dat ik bezwaar zou hebben tegen het topografische stadsgezicht: het is echter eenvoudig mijn aanleg niet dit te zoeken.

Canaletto gaf in 1743 onder de titel *Vedute altre prese da i Luogli altre ideate* - hetgeen in goed Nederlands betekent: Gezichten, sommige van plaatsen, andere verzonnen, - 31 van zijn architectuur-etsen uit. Het leek mij juist deze titel als motto voor mijn Utrechts Album te kiezen.

